

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

БАРЧУК АНДРІЙ ОЛЕГОВИЧ

УДК 340.1

ДИСЕРТАЦІЯ

**НАДЗВИЧАЙНІ ЗАКОНИ В СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВСТВА:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А.О. Барчук

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник –
Бобровник Світлана Василівна,
доктор юридичних наук,
професор

АНОТАЦІЯ

Барчук А.О. Надзвичайні закони в системі законодавства: теоретико-правові аспекти. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081-право). – Національна академія внутрішніх справ . – Київ, 2019.

У дисертаційному дослідженні вперше здійснено комплексне теоретико-правове узагальнення і запропоновано вирішення наукового завдання, що полягає у дослідженні історико-методологічних, системно-структурних, функціональних та практичних аспектів надзвичайних законів та визначення їх місця в системі законодавства. Проаналізовано світоглядні тенденції становлення наукових уявлень в межах філософських вчень мислителів епохи Античності, Середньовіччя, Реформації, Просвітництва, Новітнього часу, в яких питання теоретико-правових аспектів надзвичайних законів не становили окремого предмета дослідження, а розглядались в межах більш широких категорій. З'ясовано, що сучасний стан дослідження надзвичайних законів має різноаспектний характер та здійснюється в межах історико-теоретичних, галузевих та спеціально-прикладних наук.

Доведено, що надзвичайні закони є самостійним елементом правової дійсності, самостійною правовою категорією, об'єктом наукового пізнання, самостійним явищем юридичної практики та елементом понятійно-категоріального апарату юридичної науки.

Запропоновано в якості методологічної основи дослідження надзвичайних законів визначити принципи історизму, об'єктивності, комплексності, професіоналізму, наступності, всебічності; онтологічний, синергетичний, інтеграційний, антропологічний, аксіологічний, герменевтичний та кібернетичний підходи; систему методів які надали змогу з'ясувати природу, сутність надзвичайних законів, виявити причини їх існування та встановити їх цінність для регулювання суспільних відносин.

Особливої уваги в роботі приділено системно-структурним та функціональним засадам надзвичайних законів. Дослідження розпочинається із з'ясуванням ознак, значення та різновидів причин прийняття надзвичайних законів. Розмежовано такі категорії як причини прийняття надзвичайних законів як основні чи спеціальні зв'язки соціального, політичного, воєнного, природного і технологічного характеру, що є наслідком певних негативних обставин; підстави прийняття надзвичайних законів як сукупність нормативно-визначених умов, які є належними та достатніми для їх прийняття; умови як несприятливі ситуації, які характеризують реальну дійсність та є істотними для прийняття надзвичайних законів. Виокремлено причини соціально-економічного змісту, політичного, природного та еколого-техногенного характеру, інформаційного, військового та терористичного, національного та міжнародного рівня. Підстави прийняття надзвичайних законів класифіковано за статусом, характером, терміном дії, нормативним статусом.

У дисертації з'ясовано місце надзвичайних законів в системі законодавчих актів держави. Доведено, що вони займають особливе місце та мають статус спеціальних законів, що обумовлено особливістю підстав процедури їх прийняття, предмету правового регулювання, часових меж дії, комплексним характером цих актів, їх метою та прямою дією, прийняттям виключно вищим представницьким органом держави.

Функціональне призначення надзвичайних законів досліджено через їх функції, які визначено як систему основних напрямків впливу положень надзвичайних законів на суспільні відносини, що виникли в умовах надзвичайних ситуацій та визначають сутність і природу цих законів. Виокремлено загальні функції надзвичайних законів, які визначають їх належність до системи нормативно-правових актів (соціальна, регулятивна, охоронна, ідеологічна) та спеціальні функції, що засвідчують особливу природу надзвичайних законів, серед яких визначено превентивну, стабілізуючу, компенсаційну, обмежувальну, заборонну.

Доведено, що дія надзвичайних законів у часі являє собою їх властивість створювати юридичні наслідки в умовах надзвичайної ситуації впродовж певного

періоду часу. Її особливості виявляються у тимчасовому характері, дією з моменту ухвалення чи оприлюднення, пов'язується із тривалістю надзвичайного стану чи завершенням строку дії. Дія цих законів у просторі пов'язується з масштабністю надзвичайного стану та має територіальний чи екстериторіальний характер. Дія надзвичайних законів за колом осіб характеризується поширенням на всіх без виключення суб'єктів, які перебувають в межах надзвичайної ситуації.

Особливу увагу в роботі приділено з'ясуванню факторів ефективності надзвичайних законів, які класифіковано на загальні як універсальна система умов, що відображають загальні закономірності об'єктивного стану розвитку суспільства та держави та спеціальні, що зумовлені природою та сутністю надзвичайних законів і являють собою систему спеціальних умов, які відображають юридико-технічні, процесуальні аспекти та особливості дії надзвичайних законів.

Ключові слова: закон, надзвичайний закон, якість закону, процес законотворчості, ефективність закону, функції закону, законодавство, правова процедура.

SUMMARY

Barchuk A.O. Extraordinary laws in the legal system: theoretical and legal aspects. - *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.01 - Theory and History of State and Law; the history of political and legal studies (081 – Law). – National Academy of Internal Affairs, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2019.

In the dissertation research the complex theoretical and legal synthesis for the first time was carried out and the solution of the scientific problem is proposed. It consists in studying historical-methodological, systemic-structural, functional and practical aspects of extraordinary laws and determining their place in the system of legislation. The worldview tendencies of the formation of scientific representations within the limits of philosophical doctrines of the thinkers of the Antiquity, Middle Ages, Reformation, Enlightenment, Modernity, in which questions of the theoretical and legal aspects of

extraordinary laws did not form a separate subject of research, were considered within the broader categories. It is revealed that the current state of the research of extraordinary laws is of a multi-dimensional nature and is carried out within the limits of historical-theoretical, branch and special-applied sciences.

It is proved that extraordinary laws are an independent phenomenon of legal reality, an independent legal category, an object of scientific knowledge, an independent institution of legal practice and an element of the conceptual-categorical apparatus of legal science.

It is proposed as a methodological basis for the study of extraordinary laws to determine the principles of historicity, objectivity, complexity, professionalism, continuity, comprehensiveness; ontological, synergetic, integration, anthropological, axiological, hermeneutical and cybernetic approaches; a system of methods that made it possible to find out the nature, the essence of emergency laws, identify the causes of their existence and establish their value for regulating social relations.

Particular attention is paid to the system-structural and functional principles of extraordinary laws. The research begins with the clarification of the signs, meanings and types of reasons for the adoption of emergency laws. The following categories are categorized as the reasons for the adoption of emergency laws as the basis or special ties of social, political, military, natural and technological nature, which is the result of certain negative circumstances; grounds for the adoption of emergency laws as a set of normative-defined conditions that are adequate and sufficient for their adoption; conditions as unfavorable situations that characterize real reality and are essential for the adoption of emergency law. The reasons of socio-economic content, political, natural and ecologically-technogenic, informational, military and terrorist, national and international level are singled out. The grounds for the adoption of emergency laws are classified according to their status, character, duration, normative status.

The dissertation clarifies the place of extraordinary laws in the system of legislative acts of the state. It is proved that they occupy a special place and have the status of special laws, which is conditioned by the peculiarities of the grounds for their adoption, the subject of legal regulation, time limits, the complex nature of these acts,

their purpose and direct action, the adoption by the sole supreme representative body of the state.

The functional purpose of emergency laws is determined through their functions, which are defined as the system of the main directions of the impact of the provisions of emergency laws on social relations that have emerged in emergency situations and determine the nature and nature of these laws. The general functions of extraordinary laws that determine their belonging to the system of normative legal acts (social, regulatory, security, ideological) and special functions that determine the special nature of extraordinary laws, among which are defined as preventive, stabilizing, compensatory, restrictive, prohibited, are singled out.

It is proved that the effect of extraordinary laws in time is their ability to create legal consequences in the event of an emergency during a certain period of time. Its features are temporary in nature, from the moment of adoption or disclosure, associated with the duration of the state of emergency or the expiration of the term. The effect of these laws in space is associated with the magnitude of the state of emergency and has a territorial or extraterritorial character. The action of extraordinary laws in the circle of individuals is characterized by the spread on all, without exception, of subjects that are within an emergency.

Particular attention is paid to the elucidation of the factors of the effectiveness of extraordinary laws, which are classified as universal as a system of conditions reflecting the general laws of the objective state of development of society and state and special, which is due to the nature and essence of extraordinary laws and represent a system of special conditions, which reflect the legal, technical, procedural aspects and features of the action of emergency laws.

Keywords: law, extraordinary law, quality of law, process of lawmaking, effectiveness of law, functions of law, legislation, legal procedure.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Барчук А.О. Природа надзвичайних законів: постановка проблеми // *Соціологія права*, 2015. №3-4 (14-15). С. 270-275.
2. Барчук А.О. Надзвичайні закони як предмет наукового пізнання: підходи до розуміння // *Науковий вісник Ужгородського Національного університету* : серія: Право. Ужгород : Видавничий дім "Гельветика", 2015. Т.1 Вип. 35; Ч.2. С. 16-19.
3. Барчук А.О. Надзвичайні закони: поняття та ознаки // *Малий і середній бізнес (Право, держава, економіка)*. Економіко-правовий науково-практичний журнал, 2015. №.3-4 (62-63). С. 99-103.
4. Барчук А.О. Надзвичайні закони: причини прийняття та роль у забезпеченні правового прогресу // *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення у сучасних умовах*. Вип. 7. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. С. 91-95.
5. Барчук А.О. Надзвичайні закони в системі законодавства України // *Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади*. Вип. 8. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. С. 99-102.
6. Барчук А.О. Процесуальні аспекти прийняття надзвичайних законів // *Правова держава*. Випуск 30. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2019. С. 513-521.

Статті в наукових періодичних фахових виданнях інших держав:

7. Барчук А.О. Функціональне призначення надзвичайних законів // *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. Правовой журнал Республики Молдова, 2018. №4. (32). С. 5-8.
8. Барчук А.О. Надзвичайні закони в системі законодавчих актів України // *Visegrad Journal on Human Rights*. Науковий журнал Словацької Республіки. 2019. №1. С. 13-19.

Тези доповідей, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Барчук А.О. Надзвичайні закони у сфері прав людини: сутність та причини прийняття // *Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи*: Зб. мат. II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.). С. 7-9.

10. Барчук А.О. Надзвичайні закони: доктринальний рівень аналізу // *Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності*: Зб. мат. Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26 травня 2017 р.) Київ, КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. С. 150-153.

11. Барчук А.О. Надзвичайні закони в ієрархічній системі законодавства // *Актуальні питання реформування правової системи*: Зб. мат. XIV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 16-17 червня 2017 р.). Луцьк, Вежа-Друк, 2017. С. 5-7.

12. Барчук А.О. Категоріальний вимір надзвичайних законів як вияв законодавчої техніки // *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів*: Зб. мат. III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2-3 листопада 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 252-258.

13. Барчук А.О. Процесуальні аспекти прийняття надзвичайних законів в Україні // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Соціологія права очима молодих вчених: теоретико-правова спадщина Костянтина Неволіна»* (м. Київ, 25 жовтня 2018 р.) // *Малий і середній бізнес (право, держава, економіка)*, 2018. №3-4 (72-73). С. 36-38.

14. Барчук А.О. Особливості дії надзвичайних законів у часі, просторі та за колом осіб // *Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage*, January 25-26, 2019. Международная научно-практическая конференция по правовым наукам, Западный университет Арада, Vasile Goldis (Румунія). С. 7-11.

15. Барчук А.О. Доктринальне розуміння надзвичайних законів: галузевий рівень // *Актуальні питання реформування правової системи*: Зб. мат. XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 14-15 червня 2019 р.). Луцьк, Вежа-Друк, 2019. С. 5-7.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1 Історія розвитку наукових уявлень про надзвичайні закони.....	11
1.2 Методологічна основа наукового дослідження надзвичайних законів.....	34
1.3 Надзвичайні закони як складова понятійно-категоріального апарату юридичної науки.....	50
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	68
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМНО-СТРУКТУРНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАКОНІВ.....	70
2.1 Причини прийняття надзвичайних законів: ознаки, значення та підстави класифікації.....	70
2.2 Місце надзвичайних законів в системі законодавчих актів України.....	94
2.3 Функціональне призначення надзвичайних законів в сучасних умовах розвитку суспільства та держави.....	114
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	132
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРИЙНЯТТЯ ТА ДІЇ НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАКОНІВ В УКРАЇНІ.....	135
3.1 Процесуальні засади прийняття надзвичайних законів.....	135
3.2 Дія надзвичайних законів у просторі, часі та за колом осіб.....	161
3.3 Проблеми якості надзвичайних законів та фактори їх ефективної реалізації в Україні.....	183
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	209
ВИСНОВКИ.....	212
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	217
ДОДАТКИ.....	247

ВСТУП

Актуальність теми. Незважаючи на рівень розвитку сучасних держав, їх економічний, політичний та соціальний стан, значну інтенсифікацію міжнародного співробітництва, існує цілком ймовірний ризик виникнення складних техногенних катастроф, особливо в екологічній сфері суспільства, а також різноаспектних політичних, військових ситуацій, що можуть призвести до певних негативних наслідків, зокрема катастрофічного змісту як для держави, населення, так і для інших держав.

Наявність таких надзвичайних ситуацій зумовлює розробку та здійснення комплексу оптимальних та оперативних заходів, спрямованих на негайну ліквідацію небезпечних дій або екологічних, техногенних їх наслідків. Одним із них є прийняття системи нормативно-правових актів, розрахованих на впорядкування сфери суспільних відносин, що виникають як результат виникнення надзвичайних ситуацій, з метою забезпечення правопорядку в державі. З огляду на це, розробка та прийняття сукупності нормативно-правових актів у форматі «надзвичайних законів» є одним із вагомих засобів подолання наслідків їх негативних ситуацій.

У такий спосіб, наукове дослідження надзвичайних законів пов'язується з необхідністю з'ясування природи, сутності, поняття, категоріальних ознак, процесуальних засад їх прийняття, а також функціонального призначення, дослідження надзвичайних законів як складної юридичної категорії, та з'ясування практичних аспектів прийняття та дії надзвичайних законів, з метою визначення їх місця в системі законодавства України.

В сучасній вітчизняній юридичній науці відсутні дисертаційні та індивідуальні чи колективні монографічні дослідження, присвячені вивченню природи надзвичайних законів, їх функціонального призначення та з'ясування їх місця в системі законодавства. Основна увага науковців акцентована на дослідженні проблематики надзвичайного стану. Зокрема, особливості введення, природи та сутності надзвичайного стану розглянуті у працях, зокрема: О. Г. Брателя, А. В. Басова, А. Я. Капустіна, Н. Г. Янгола, А. М. Ларіна, Н. О. Малишева та інших. Окрім того, теоретико-правове обґрунтування законів як складної юридичної

категорії, відображене в наукових працях таких учених: С. С. Алексєєва, А. М. Колодія, В. Л. Кулапова, Л. О. Морозової, Л. Р. Наливайко, О. Ф. Скакун, Т. І. Тарахонич, М. В. Цвіка та інших.

Підґрунтям дисертації стали напрацювання фахівців з питань техніки правотворчості, а саме: Ж. О. Дзейко, Л. А. Луць, Н. М. Оніщенко, Ю. С. Шемшученка, І. Д. Шутака та інших.

Незважаючи на наявні результати досліджень проблем надзвичайних ситуацій, доводиться констатувати, що чимало теоретичних положень надзвичайних законів є дискусійними, або взагалі залишаються поза увагою учених.

Актуальність теми дисертації зумовлена відсутністю чіткого законодавчого регулювання питань розробки та прийняття надзвичайних законів, процесуальних аспектів, нормативного визначення їх місця у системі законодавства, що призводить до істотного зниження їх наукової обґрунтованості, якості та ефективності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснено відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.; Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014–2017 рр., схвалених Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол від 29 жовтня 2013 р. № 28). Крім того, дослідження здійснено в контексті науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ України за напрямом «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер: 0109U007855), узагальнення позитивних результатів вивчення закордонного досвіду під час опрацювання визначальних аспектів комплексної теми за напрямом «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер: 0109U007853). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол від 14 січня 2015 р. № 12).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є визначення та характеристика надзвичайних законів, їх функціональних та процесуальних засад, факторів ефективності та з'ясування їх місця в системі законодавства України.

Для реалізації зазначеної мети, необхідно виконати такі завдання:

- узагальнити стан світоглядного пізнання та наукового дослідження надзвичайних законів;
- охарактеризувати функціональні можливості методологічних підходів та методів наукового дослідження надзвичайних законів;
- обґрунтувати авторську дефініцію «надзвичайний закон» та виокремити його ознаки;
- запропонувати авторське бачення поняття «підстави прийняття надзвичайних законів»;
- здійснити класифікацію причин і підстав прийняття надзвичайних законів;
- з'ясувати місце надзвичайних законів у системі законодавства та їх функціональне призначення;
- виокремити недоліки правової регламентації законодавчого процесу прийняття надзвичайних законів в Україні та обґрунтувати рекомендації щодо внесення змін до законодавства;
- розкрити особливості дії надзвичайних законів у просторі, часі та за колом осіб;
- виявити фактори ефективності дії надзвичайних законів.

Об'єктом дослідження є надзвичайні закони, як важливий засіб забезпечення правового регулювання у надзвичайних ситуаціях.

Предметом дослідження є теоретико-правові аспекти місця надзвичайних законів у системі законодавства.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становили наукові підходи, принципи наукового пізнання та система методів. Всесторонність та об'єктивність знань про надзвичайні закони забезпечило застосування наукових підходів. Основними з-поміж них є *онтологічний*, що надав змогу визначити сутнісні основи надзвичайних законів як правового явища; *синергетичний*, що

визначив надзвичайні закони як особливу категорію, що взаємодіє з іншими явищами; *інтеграційний*, що зумовив комплексний підхід до аналізу надзвичайних законів; *антропологічний*, що визначив сутність і природу надзвичайних законів, як засобу захисту прав і свобод людини та забезпечення життєдіяльності суспільства; *аксіологічний* підхід визначив цінність надзвичайних законів та їх функціональне призначення; *герменевтичний* підхід забезпечив аналіз надзвичайних законів як практико-прикладної категорії.

Принципи наукового пізнання забезпечили належний рівень результативності, всесторонності та істинності знань про надзвичайні закони. У процесі дослідження, використано принцип *історизму*, що забезпечив визначення еволюційного характеру функціонування та розвитку надзвичайних законів; *об'єктивності*, що визначив відповідність надзвичайних законів об'єктивним умовам розвитку суспільства; *комплексності*, що забезпечив аналіз надзвичайних законів на теоретичному, галузевому та спеціально-прикладному рівні; *професіоналізму*, що визначив особливості надзвичайних законів як правової категорії та важливого явища юридичної практики.

Важливими для дослідження надзвичайних законів стали філософсько-світоглядні методи, зокрема: *діалектичний* – забезпечив уявлення про надзвичайні закони як динамічні, здатні до розвитку та вдосконалення, взаємопов'язані з іншими елементами державно-правової дійсності, які зазнають впливу суспільно-політичних факторів (підрозділи 1.1, 2.1, 3.2, 3.3); *метафізичний метод* – забезпечив уявлення про надзвичайні закони як правову категорію, що має самостійний характер, займає певне місце в системі законодавства, перебуває під впливом різноманітних факторів (підрозділи 2.1, 2.3, 3.3). У процесі дослідження, застосовано такі загальнонаукові методи, як *історичний*, який надав змогу з'ясувати історіографічні засади становлення надзвичайних законів (підрозділи 1.1); *формально-логічний метод* – забезпечив аналіз надзвичайних законів в аспекті структури, функціонального призначення, процесуального характеру та аспектів ефективності (підрозділи 2.1, 2.3, 3.1, 3.3); *системно-структурний метод* – визначив складові елементи надзвичайних законів та їх належність до більш

широкої системи законодавства (підрозділ 2.2); *функціональний метод* – забезпечив уявлення про функції надзвичайних законів (підрозділ 2.3); *формально-юридичний* сприяв формулюванню і розкриттю понять та категорій, суміжних із надзвичайними законами (підрозділи 1.3, 3.1, 3.2).

З-поміж спеціально-наукових, використано *системний метод*, який забезпечив з'ясування місця надзвичайних законів у системі законодавства (підрозділ 2.3); *метод моделювання* – використаний для формування моделі «позитивних надзвичайних законів» (підрозділ 3.3); *прогностичний метод* – забезпечив обґрунтування перспектив розвитку і вдосконалення надзвичайних законів (підрозділи 3.2, 3.3).

Емпіричну базу дослідження становив аналіз чинного законодавства, юридичної наукової літератури, аналітичних та статистичних матеріалів, наукових досліджень, дисертацій, авторефератів, навчальних підручників і посібників, довідників, коментарів, енциклопедичних видань, інформаційно-наукових систем.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є одним із перших у вітчизняній теоретико-правові науці комплексним монографічним дослідженням надзвичайних законів, яке відображає на рівні цілісної розгорнутої концепції їх поняття, структуру, функції, процес прийняття, ефективність дії та місце в системі чинного законодавства, зокрема

вперше:

- з'ясовано *генезу* становлення уявлень про надзвичайні закони, що полягають у філософських вченнях мислителів епохи Античності, Середньовіччя, Реформації, Просвітництва, Нового часу, коли проблема надзвичайних законів мала загальний характер та сучасні погляди на проблему, обґрунтовані в межах історико-теоретичних, галузевих та спеціально-прикладних наук;

- обґрунтовано авторське розуміння *надзвичайних законів*: це різновид законів, які регулюють суспільні відносини в умовах введення в державі чи на окремій її території особливого правового режиму, з метою забезпечення непорушності прав і свобод людини, конституційного ладу і правопорядку; мають вищу юридичну силу;

приймаються в особливому порядку, мають імперативний та комплексний характер, можуть бути обмежені в просторовому та часовому аспектах дії;

- запропоновано класифікацію підстав прийняття надзвичайних законів *за характером підстав* – на юридичні та фактичні, *за значенням* – на загальні та особливі та *за терміном дії* – на довгострокові та короткострокові;

- запропоновано доповнення до Закону України «Про Регламент Верховної Ради» положеннями щодо процесу розгляду і прийняття надзвичайних законів;

удосконалено:

- уявлення про надзвичайні закони як явище правової дійсності, самостійну категорію, об'єкт наукового пізнання, самостійний інститут законодавчої практики та елемент понятійно-категоріального апарату юридичної науки;

- положення про особливості та межі дії надзвичайних законів у часі, просторі та за колом осіб;

- уявлення про причини прийняття надзвичайних законів як системи спеціальних зв'язків соціального, політичного, воєнного, природного і технологічного характеру, що виникають внаслідок певних негативних обставин і визначають необхідність прийняття надзвичайних законів;

дістало подальшого розвитку:

- уявлення про спеціальний статус надзвичайних законів та їх особливе місце в системі законодавства, зумовлених підставами і процедурою прийняття, предметом правового регулювання, часовими межами, комплексним (міжгалузевим) характером, метою, прямою дією та прийняттям винятково органом законодавчої влади;

- поняття «меж дії надзвичайних законів» як часових, просторових та суб'єктних параметрів, в яких ці закони здійснюють вплив на суспільні відносини в умовах кризового стану, зумовленого масштабністю надзвичайних ситуацій та обставин, які мають місце в суспільстві;

- методологічна основа дослідження як сукупність принципів наукового пізнання надзвичайних законів, що забезпечили єдність і об'єктивність одержаних знань; методологічних підходів, що сприяли з'ясуванню природи та сутності

надзвичайних законів та методів пізнання, які встановили значення та особливості цього виду законів у процесі регулювання суспільних відносин.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки і рекомендації, обґрунтовані за результатами дослідження, можуть бути застосовані у:

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшого дослідження теоретико-правових фундаментальних проблем надзвичайних законів (акт впровадження результатів дослідження Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України від 18 жовтня 2019 р.);

– *законотворчому процесі* – для вдосконалення законодавства з питань розробки та прийняття надзвичайних законів (акт впровадження Комітету Верховної Ради України з питань правової політики від 21 жовтня 2019 р.);

– *освітньому процесі* – для підготовки підручників та навчальних посібників, викладання навчальних дисциплін «Правоутворення», «Законодавча техніка», «Юридичний процес» (акт впровадження юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 23 жовтня 2019 р.).

Апробація результатів дослідження. Дисертаційна робота обговорювалася на засіданнях кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ. Окремі висновки, положення і рекомендації було оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, зокрема на: II Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи» (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності» (м. Київ, 26 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 16–17 червня 2017 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів» (м. Київ, 2–3 листопада 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціологія права очима молодих вчених: теоретико-правова спадщина Костянтина Неволіна» (м. Київ, 25 жовтня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції

«Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 14–15 червня 2019 р.); «Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage», Західний університет Арада, Vasile Goldis (Румунія, 25–26 січня 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено у 15 наукових публікаціях, зокрема у 8 наукових статтях, 6 з яких – опубліковано у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, 2 статтях, опублікованих у зарубіжних наукових виданнях з юридичних наук, та 7 наукових тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, логічно об'єднаних у дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 257 сторінок, з них основного тексту – 216 сторінок. Список використаних джерел налічує 300 найменувань і займає 30 сторінок. Два додатки розміщено на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історія розвитку наукових уявлень про надзвичайні закони.

Однією із ключових та методологічно важливих проблем наукового дослідження в сфері юриспруденції є з'ясування генези історико-правових уявлень про предмет дослідження та теоретико-правових закономірностей його виникнення, функціонування та розвитку. До таких концептуально-важливих питань належить і з'ясування історико-правових аспектів розвитку наукових уявлень про надзвичайні закони як особливої юридичної категорії, так і встановлення особливостей методологічної основи їх наукового дослідження. Відомим фактом є те, що значного поширення в сучасних умовах набувають різного роду негативні тенденції, які перешкоджають вдосконаленню суспільства та держави, гармонійному розвитку людини та громадянина в системі цих відносин, спричиняють порушення їх основоположних прав, свобод та інтересів. Можливо стверджувати, що на кожному етапі свого розвитку будь-яка держава чи суспільство можуть стати об'єктом негативного впливу надзвичайних обставин чи ситуацій. Це суттєво підвищує необхідності посилення забезпечення правопорядку на всій території держави або її частині шляхом застосування особливих організаційно-правових засобів захисту основоположних прав і свобод громадян та ліквідації наслідків таких надзвичайних обставин чи ситуацій, що виникають, це стосується різноманітних за змістом ситуацій, зокрема криміногенного характеру, пов'язаних як із соціальними конфліктами, масовими безладдями, так і випадками стихійних лих, катастроф, викликаними природними, техногенними, військовими і біологічними факторами. Запровадження особливих (спеціальних) форм державного управління в таких умовах зумовлене різкою деформацією соціуму та його інституційних складових, а також потенційною нездатністю поточних

правових засобів адекватно регулювати ситуацію, що склалася та нейтралізувати її негативні наслідки. До загострення внутрішніх соціальних і міжнаціональних протиріч особливо вразливі держави, які роблять лише перші кроки на шляху до демократії, до їх числа яких, зокрема, належить і Україна. Цілком співзвучними є ідеї А.В. Басова, який стверджує, що сучасний стан розвитку української держави можна охарактеризувати як переломний момент у пріоритетах безпеки особистості й держави в цілому. Стратегічні завдання соціально-економічного розвитку України вимагають визнання проблеми захисту прав і свобод особи однією з найважливіших функцій держави на сучасному етапі. Нестабільність політичної системи, економічні та соціальні кризи у суспільстві, зростання злочинності, правовий нігілізм та інші негативні процеси, що виникають у сучасній Україні, прямо або опосередковано провокують виникнення різного роду надзвичайних ситуацій [1, с. 3]. Аналогічна точка зору обґрунтовується і в поглядах І.М. Іванова, який стверджує, що динаміка економічного, політичного і соціально-культурного розвитку сучасного суспільства призвела до появи не лише позитивних тенденцій, а й до виникнення негативних соціальних процесів, які потребують належного правового регулювання. Тому надзвичайне законодавство, на думку вченого, є важливим елементом державно-правових систем фактично всіх держав світу, правовою основою введення виключних правових режимів для вирішення, нейтралізації чи ліквідації екстремальних ситуацій, які створюють загрозу населенню, суспільству та існуванню самої держави [2, с. 8]. Таким чином, одним із ключових питань діяльності сучасних держав є їх здатність на правовому рівні забезпечити та гарантувати захист і безпеку основоположних прав та свобод громадян, в особливо складних для держави та суспільства умовах. Такими правовими засобами, безумовно, виступають надзвичайні закони, які можливо віднести до «рангу» особливого інституту сучасної юриспруденції, яким властиві автентична природа та сутність, визначеність окремого місця в системі законодавства, особлива процедура прийняття та їх дії тощо. Зокрема, зазначені аспекти надзвичайних законів будуть розкриті нами в подальших структурних підрозділах цього дисертаційного дослідження, адже на разі потребує з'ясування

питання ретроспективного аналізу розвитку наукових уявлень про надзвичайні закони. Це надасть змогу виявити історичні засади зародження, виникнення та розвитку надзвичайних законів, визначити історіографію наукової розробки надзвичайних законів як особливої правової категорії. За словами А.І. Кормич, від початку виникнення людської цивілізації йшов пошук шляхів та механізмів захисту від загроз різного походження, впорядкування суспільного життя, створення умов для подальшого розвитку тощо [3, с. 3].

Разом з тим, сучасний стан науки теорії держави і права, і в тому числі і галузевих юридичних наук, засвідчує про значну наукову прогалину в частині дослідження надзвичайних законів, що, в першу чергу, відображається у відсутності комплексних та ґрунтовних наукових досліджень із зазначеної тематики. Дослідження історико-теоретичних аспектів зародження, виникнення та функціонування надзвичайних законів надасть змогу визначити особливості перспектив їх подальшого розвитку та вдосконалення на теоретичному та практичному рівнях, виокремити важливі напрями наукового пізнання надзвичайних законів, дослідити аспекти надзвичайних законів, що є або ж недослідженими, або ж малодослідженими і потребують подальшого належного наукового опрацювання, а також запропонувати науково-обґрунтовані шляхи їх вдосконалення та розробити конкретні пропозиції щодо необхідності вдосконалення аспектів їх розробки, прийняття, ефективності дії тощо. На думку І.Д. Беляєва, саме у праві є очевидним зв'язок попереднього з наступним – кожний наступний закон є ніщо інше як розвиток попередніх, для яких він слугує чи доповненням, чи поясненням, чи обмеженням та відміною [4, с. 23]. На наше переконання, надзвичайні закони як особлива правова категорія характеризуються певною сутністю, що надає змогу вказати на те, що вони:

- мають історико-правовий контекст, який вказує на закономірності їх зародження, виникнення, становлення та розвитку;

- мають наукознавчий характер, що вказує на їх належність до понятійно-категоріального апарату юридичної науки, що потребує ґрунтовного аналізу як особливого об'єкту наукового пізнання.

Зазначене вище значно актуалізує тематику цього підрозділу дисертаційного дослідження, а разом з цим і потребує розробки певної історіографічної основи для подальшого розвитку надзвичайних законів не лише як особливої юридичної категорії, а й як окремого інституту права, а також визначення функціонального призначення та ролі методологічної основи предмету нашого наукового дослідження.

Вирішення окресленої проблематики потребує здійснення належних наукових розробок щодо надзвичайних законів, тому цілком закономірним в межах відповідного підрозділу дисертаційного дослідження здійснити вирішення таких завдань:

- з'ясувати стан світоглядного рівня пізнання надзвичайних законів як особливої категорії;
- встановити стан наукового дослідження надзвичайних законів у сучасній науці.

На нашу думку, генезу становлення уявлень про надзвичайні закони можливо розподілити на 2 етапи: 1) формування світ оглядової основи в ранній період; 2) становлення уявлень про надзвичайні закони в сучасній науці. Це обумовлено особливим характером надзвичайних законів та їх більш сучасним характером та закладенням світ оглядової основи в процесі аналізу закону як такого в ранній науковий період.

Слід звернути увагу, що перші уявлення про надзвичайні закони сягають своїм корінням періоду перших античних правових учень в країнах Стародавнього Сходу і характеризуються дещо абстрактним змістом. Перші згадки про перебування держави та суспільства в складних для них умовах відображається у міфологічних уявленнях мислителів Стародавнього Єгипту. Так, тогочасне ідеалізоване уявлення про державу і закони, які мають «божественну», справедливу, вічну і незмінну природу є далекою від дійсності, про що засвідчує на думку Іпусера, боротьба низів суспільства проти знаті, внаслідок чого відбулися «страшні переміни», джерелом яких стали «беззаконники», які розгромили судові палати та знищили писані закони [5, с. 20-21]. Зокрема, зазначені вище уявлення відображалися у відомому на той час

збірнику «Законів Хамурапі», які є на сьогодні важливою політико-правовою пам'яткою. Представник релігійно-етичного руху зороастризму в Персії Заратустра стверджував, що монарх повинен захищати підданих від зла, боротися проти зла шляхом утвердження добра [5, с. 21]. Як бачимо, ще за далеких часів до нашої ери уже постають питання щодо необхідності стабільного функціонування суспільства та перших державних утворень, а виникнення тих чи інших ситуацій, що порушували цей порядок, засуджувалося на рівні тих міфологічних уявлень, які відповідали рівню розвитку суспільної моралі та свідомості населення того часу. Тому погляди мислителів акцентували увагу на можливості виникнення надзвичайних ситуацій та необхідності негайної ліквідації їх наслідків.

Подальший розвиток цивілізації, в тому числі і перших державних утворень, призводить до раціоналізації політико-правової думки. Так, основою політико-правової думки в Індії стали Закони Ману, хоч вони і не містять, далекого ще для того часу поняття «надзвичайні закони», проте їх міфологічно-релігійний зміст вказує на наявність покарання, яке відіграє значну роль. Тобто за відсутності покарання сильний знищив би слабшого і все це призвело б до перемішання вищих каст з нижчими. Брахмани вважали покарання справедливістю, тотожній закону. Політика покарання веде до успіху [6, с. 143]. Можливо припустити, що Закони Ману як тогочасне джерело права і не мало ознак надзвичайного закону, проте містило норми надзвичайного характеру щодо ліквідації наслідків надзвичайного або воєнного стану чи ситуації.

Представник даосизму Лао-цзи вніс певний раціоналізм у філософсько-релігійне забарвлення суспільства та держави, стверджуючи про те, що Дао як природній шлях розвитку є незалежним від богів, закономірним є поява законів неба, природи та суспільства, тобто всі негаразди (нерівність, яка призводить до міжусобиць) пов'язує із недотриманням принципу Дао [7, с. 71-79]. Можливо припустити, що саме Дао є певною основою налагодження гармонії в суспільстві і державі, що відповідало вимогам того часу і виступало певним надзвичайним засобом залагодження конфліктів та воєн у державі і суспільстві.

Дещо протилежний підхід спостерігається у патріархально-патерналістичних поглядах Конфуція, який досить негативно ставляться до позитивних законів у зв'язку з їх жорстокого карального змісту, а тому їх аналіз не був об'єктом інтересів вченого [8, с. 71-79]. На противагу вченням Конфуція виступали погляди легістів, які вказували на те, що жорстокі закони є єдиними засобами управління населенням та державною владою. На їх думку, закон виступає у вигляді певної наказної форми, яку можна заповнити певним жорстоким велінням або будь-якою санкцією [5, с. 36-37]. Таким чином філософсько-релігійні погляди того часу базувалися на досить абстрактному розумінні законодавства, в якому в основному вбачали роль покарання, яке виступало можливим та цілком реальним засобом дотримання стабільності в суспільстві і державі. Саме покарання, на нашу думку, виконувало превентивну роль на шляху до дестабілізації функціонування суспільства та держави. Водночас існували «надзвичайні норми» у певних джерелах права, які виконували подвійну роль як превентивного засобу щодо виникнення надзвичайних ситуацій та обставин та як засобу регулювання суспільних відносин у надзвичайний/воєнний стан.

Дещо інші погляди щодо надзвичайних законів обґрунтовані у поглядах мислителів Стародавніх Греції та Риму. За словами Солона, кожна держава потребує, перш за все, законного порядку. Він вважав, що беззаконня і міжусобиця є найбільшим злом, проте порядок і закон для держави найбільше добро. Дещо схожого підходу притримувався і Піфагор стверджуючи про те, що найбільшим злом є анархія (безвладдя). Слідуючи йому Ф. Халкедонський основну причину появи внутрішніх міжусобиць вбачав у праві власності, тому для досягнення гарного життя полісу необхідно зрівняти право власності на землю між всіма громадянами поліса [5, с. 44-45]. Відповідне бачення функціонування суспільства та держави, засноване на поглядах цих мислителів, надає змогу стверджувати, що дестабілізація в суспільстві та державі негативно впливає на їх подальший розвиток, а тому щоб цього уникнути необхідно засновувати їх діяльність на законодавстві. Як бачимо, прямо і не вказується про необхідність надзвичайних

законів, проте можна припустити, що саме за допомогою них забезпечується стабільність в суспільстві та державі.

Важливого значення мають ідеї відомого філософа Платона, зміст яких вбачається в наступному. Там де закони встановлені в інтересах декількох (групи) осіб мова не може йти про державу, а лише про появу міжусобиць [5, с. 62-63]. Виникнення тиранічної форми правління, на його думку, порушує принцип справедливості у функціонуванні суспільства та держави, і, таким чином, здійснюється не на справедливих законах та призводить до дестабілізації суспільства і держави. Можливо припустити, що повернення держави до принципів нормального функціонування, зокрема до принципу справедливості, здійснюється за допомогою лише справедливих законів, тобто надзвичайних законів. Таким чином філософи Стародавньої Греції, власне як і їх попередники, вбачають гостру необхідність у наявності надзвичайних законів як основних засобів регулювання суспільних відносин у надзвичайний для суспільства та держави період.

Розширюють попередні погляди філософські вчення Арістотеля були спрямовані не стільки на засоби подолання кризових ситуацій у суспільстві та державі, скільки на джерела та фактори їх виникнення. Основну причину філософ вбачав у значній нерівності між станами в державі, що призводило до потрясінь, масового незадоволення, бунтів, страйків, переворотів. В той же час він пропонував певні засоби їх попередження та нейтралізації. Схожої точки зору дотримувався і Демокріт, зазначаючи про те, що громадянська війна є негативною для обох ворогуючих сторін, адже як для однієї, так і іншої сторони вона є згубною [9, с. 232].

Значний розвиток у порівнянні з Стародавнього Грецією інститут надзвичайних законів знаходить в Стародавньому Римі. Це зумовлювалося певними історичними подіями, які відбувалися на території Риму, адже формування та розвиток державно-правових та політичних інститутів в Стародавньому Римі відбувалося в умовах гострої боротьби між різними прошарками суспільства, що, на наше переконання, надає змогу стверджувати про дестабілізацію в суспільстві та державі, а таким чином вжиття певних заходів для задоволення інтересів того чи

іншого класу. За твердженням Марціана закон є тим актом, якого всі люди повинні дотримуватися незалежно від обставин. Зокрема він вважав, що святим є те, що захищено від безправних дій людей [10]. Вважаємо, що ідеї філософа вказують на можливість існування законів (надзвичайних законів), здатних врегулювати відносини у відповідний нестабільний період у суспільстві та державі. Відомо, що в період надзвичайних ситуацій в Стародавньому Римі призначалися екстраординарні магістрати [11, с. 12]. За словами історика В. В. Ткаченка, до екстраординарної (надзвичайної) магістратури вдавалися за надзвичайних обставин: під час значної військової загрози або внутрішніх заворушень [12, с. 92].

Екстраординарні магістрати створювалися тільки в надзвичайних, загрожуючих особливою небезпекою Римській державі обставинах – важка війна, велике повстання рабів, серйозні внутрішні безлади. Формально диктатор призначався консулом, фактично ж він обирався сенатом. Він володів необмеженою владою, якій підкорялися всі магістрати. Право вето плебейського трибуна на нього не діяло, розпорядження диктатора не підлягали оскарженню і за свої дії він не ніс відповідальності [13]. Зазначене свідчить про систематичність виникнення в державі різного роду несприятливих ситуацій, що призводили до необхідності створювати спеціальні органи державного управління за таких ситуацій та наділяти їх особливими повноваженнями з метою стабілізації та нейтралізації ситуації. Можливо припустити, що в цей період не лише створювалися такі органи, а й приймалися відповідні надзвичайні акти з метою регулювання суспільних відносин за таких умов.

Слід наголосити і на правових вченнях Середньовіччя щодо інституту надзвичайних законів, які суттєво посилили світоглядні уявлення про надзвичайні закони. В цей період питання розуміння політико-правових інститутів висвітлювалися в поглядах Ф. Аквінського, який зазначав, що основним призначенням закону є силою і страхом примушувати людей уникати зла і досягати всіх чеснот [14, с. 47]. Представник політико-правових учень Арабського Халіфату І. Халдун стверджував, що кожне суспільство в силу своєї природи самої людини потребує певного «стримуючого фактору», здатного протистояти «природному»

наміру людей до агресії та взаємознищенню [5, с. 155]. Таким чином, філософи обґрунтовують необхідність у певному правовому засобі, а особливо у складний для суспільства і держави період, здатному на належному рівні забезпечити регулювання суспільних відносин та повернути життєдіяльність суспільства та держави в належне русло.

Митрополит Київський Іларіон у своїх наукових працях позитивно характеризував законодавчу діяльність Володимира та Ярослава Мудрого, а також здійснення ними державної влади виключно в межах закону. Так, Іларіон вказував, що одним із обов'язків державних правителів є попередження війн та можливих військових нападів. При цьому не зазначалося, якими способами мають здійснюватися такі превентивні заходи. Однак, якщо виходити із поглядів Іларіона щодо розуміння закону як жорсткого припису, обов'язковістю виконання якого є примусова сила, то можливо передбачити, що за наявності військових протистоянь як зовні, так і всередині держави правовою основою можуть виступати виключно надзвичайні закони, які приймаються державними правителями з метою стабілізації ситуації в суспільстві та державі [5, с. 210-216].

Деяко фрагментарне уявлення щодо правової основи функціонування держави і суспільства в період війн, надзвичайних ситуацій можливо простежити у представників української політико-правової думки XI-XVII ст. Так, В. Мономах критикує проведення військових дій, ведення війни, зазначаючи, що вони призводять до зубожіння землевласника, адже навіть звичайне проходження військової дружини по місцевості спричиняє шкоду мирному населенню [5, с. 210-216].

Як бачимо, з розвитком суспільства і держави лише гостріше постають питання щодо можливості виникнення різного роду несприятливих ситуацій, а, разом з цим, ймовірність застосування засобів для їх попередження та ліквідації. Уявляється можливим, що серед таких засобів використовувалися і правові у вигляді тих чи інших актів, зокрема, надзвичайних законів. Однак, на той час вони не були об'єктом інтересів науковців та філософів того періоду.

В епоху Відродження та Реформації розвиваються політико-правові погляди Н. Макіавеллі. Філософ вважає, що потрібен закон лише в окремих випадках, зокрема, де відсутніми є добрі наміри, однак де все добре, за словами філософа, немає необхідності в законі як такому. В цій же роботі, за словами Р. Х. Файзрахманова, Н. Макіавеллі акцентує увагу на тому, що смута як прояв насильства в якій би формі прояву вона не була, може бути засуджена чи ліквідована лише за допомогою закону [15, с. 551]. Зміст поглядів Ф. Бекона полягав в тому, що він виправдовував зовнішні війни, зазначаючи при цьому наявності у державі таких законів і традицій, які були б правовою основою для застосування військової сили [17]. Таким чином філософ передбачає необхідність правової основи для застосування військової сили і, на наше переконання, мається на увазі правова підстава для введення воєнного чи надзвичайного стану. Аналогічно попереднім філософським твердженням можна стверджувати, що погляди Гоббса також досить абстрактно характеризують дію права у військовий час. Так, філософ вважає, що основним фундаментальним принципом природного закону, який складає його зміст, є необхідність прагнути миру і слідувати йому, а всі інші засоби можуть використовуватися лише в якості засобів досягнення миру. Основним серед них є відмова кожного від своїх прав в тій мірі, в якій цього вимагають інтереси миру [5, с. 325]. Таким чином, можна вважати, що саме такі засоби, які використовувалися в той період, мають відношення до застосування надзвичайних засобів в кризисний для суспільства і держави період, а формою таких засобів, безумовно, виступали надзвичайні нормативно-правові акти. Виходячи із таких поглядів філософа також слід зауважити, що уже навіть в той період таким засобам надавався тимчасовий характер, строк якого визначався у відповідності до тривалості надзвичайного/воєнного стану. Схожої точки зору дотримується і Г. Гроцій вважаючи, що право створюється силою, адже саме страх людей змусив винайти право, щоб уникнути насильства [16, с. 103]. Відомий філософ І. Бентам взагалі вважав закон злом, однак, в той же час, вказував на його необхідність. Так, за словами філософа, закон сам по собі є злом, оскільки пов'язаний із застосуванням покарання. Закон є злом неминучим, адже без нього

неможливо забезпечити безпеку [17, с. 241]. Одну із основних напрямів діяльності держави філософ вбачав в гарантуванні правопорядку і безпеки громадян та захисту їх від можливих посягань з боку інших членів суспільства [18, с. 371]. Отож погляди філософа зводяться до гострої необхідності надзвичайних законів як основного засобу регулювання суспільних відносин та повернення режиму законності і правопорядку у державі. Такого ж підходу щодо функціонального призначення держави дотримувався і М. Сперанський, стверджуючи, що основною метою будь-якої держави є забезпечення безпеки, власності та честі кожного [17, с. 399]. Можливо припустити, що досягнення таких цілей, на думку зазначеного філософа, можливе за умови своєчасного прийняття надзвичайних законів, якщо цього вимагають відповідні обставини.

Представник політико-правової думки XIX ст. М. Карамзін вважав, що при розробці та прийнятті тих чи інших законопроектів слід приділяти значну увагу дослідженню питання щодо предмету правового регулювання, адже попереджаючи одне зло, новоприйнятим законом можливо породити ще більше зло [5, с. 550]. Таким чином, можливо припустити, що виокремлене філософом правило законодавчої техніки є універсальним для всіх законів, а особливо стосується і надзвичайних законів, адже дійсно необхідно прийняти виважене та обґрунтоване рішення щодо прийняття надзвичайних законів. К. О. Неволін, не акцентуючи увагу на наявності та необхідності надзвичайних законів, в цілому стверджує, що закони держави виконують дві функції – установчу та охоронну. В зміст останньої включаються засоби попередження і припинення безпорядків, які можуть виникнути в суспільстві та державі. Водночас К. Неволін позитивно сприймає необхідність ведення міждержавних війн за умови безуспішності мирних відносин між державами [19, с. 24]. Представник політико-правових вчень західної Європи Нового часу (XIX ст.), відомий філософ У. Годвін, досліджуючи питання функціонування держави і права, вважав, що існування «спільного (єдиного)» законодавства є недоцільним, мотивуючи це тим, що найбільш доцільним є існування федерації маленьких общин, які в умовах надзвичайних обставин мають діяти спільно. Сутність законодавства в даному випадку зводиться до тимчасового

характеру, тобто відповідності його окремому випадку, а не наявності таких норм, які встановлюються раз і назавжди [5, с. 686]. Таким чином, філософ вказує на необхідність прийняття надзвичайних законів, акцентуючи увагу на тому, що основною їх рисою має бути тимчасовий характер та однократність дії, виходячи із обставин надзвичайного/воєнного стану.

Звертаючись до поглядів Р. Ієрінга та Л. Гумпловича, вважаємо, що в своєму розумінні вони є майже ідентичними, адже обидва філософи в розуміння права вкладають положення про його державницький характер та примусовість виконання [5, с. 686]. Відповідним тому часу є розуміння закону, обґрунтоване в поглядах В.С. Соловйова, який вважав, що закон – це визначене в певних обставинах, місці та часу обмеження особистої свободи вимогам загального блага. До ознак закону філософ відносив: публічність, конкретність та можливість реального застосування [20]. Незважаючи на те, що філософом надається характеристика закону як такого, однак слід вказати, що у відповідному трактуванні вбачається і така ознака, яка тимчасовість, яка, на наше переконання, є однією із визначальних характеристик саме надзвичайних законів. Знову ж таки відповідні погляди філософа не вказують на існування надзвичайних законів, проте, виходячи із змісту його міркувань, можливо припустити, що відповідні характеристики закону є властивими і для характеристики надзвичайних законів, оскільки філософ зазначає про те, що мають настати певні обставини, визначене місце та час, щоб на користь загальних благ здійснити певні обмеження свободи особистості. Такими, на нашу думку, можуть бути надзвичайні обставини, пов'язані з воєнними діями, внутрішніми соціальними конфліктами, революціями тощо.

Політико-правові вчення ХХ ст. внесли дещо новий зміст в розуміння поняття права та закону. Так, представник неокантіанства Р. Штаммлер вважав, що саме право і можливість його зміни визначає основу усіх соціальних явищ і в цілому розвиток суспільства [5, с. 735]. Можна стверджувати, що за певних кризових для держави і суспільства умов, допускалася зміна законодавства, на наше переконання, шляхом прийняття тих чи інших надзвичайних актів.

Узагальнюючи існуючі погляди та ідеї мислителів щодо світоглядних тенденцій та аспектів становлення, функціонування і розвитку державно-правових явищ, зокрема надзвичайних законів, слід виокремити наступні положення щодо особливостей зародження та виникнення надзвичайних законів:

- філософські вчення мислителів епохи Античності не містили точних уявлень про надзвичайні закони як про певну категорію, що зумовлювалося тими соціально-історичними умовами, в яких відбувалося зародження перших державних утворень. Тому предмет їх інтересів торкався переважно необхідності формуванням ідей щодо становлення та подальшого функціонування суспільства та перших інститутів влади і держави, а також визначення місця людини у складі відповідних інституцій;

- зміст світоглядних ідей мислителів епохи Середньовіччя характеризувався більш раціональним підходом до дослідження тих чи інших питань державно-правового рівня. Увага філософів зосереджувалася на дослідженні більш поглиблених та конкретних питань щодо природи та сутності держави і права, тобто якщо мислителі античності власні ідеї щодо державно-правового рівня висловлювали у глобальному вимірі, то представники Середньовіччя почали досліджувати окремі аспекти функціонування держави і права (інститути влади, закон, надзвичайний стан і т.д.). Слід звернути увагу на те, що зміст їх ідей та поглядів забарвлювався дещо схоластичним розумінням інститутів держави і права. Знову ж таки окремих поглядів щодо розуміння надзвичайних законів не виокремлювалося, тому що їх значення та сутність, на наше переконання, відображалось в ідеях філософів, присвячених дослідженню природи та видів законів в цілому. Водночас значна частина філософів у своїх напрацюваннях вказували на можливість існування надзвичайного стану, його негативних наслідків та необхідності регулювання суспільних відносин в таких умовах;

- епоха Реформації та Просвітництва характеризується появою нових поглядів щодо існування надзвичайного стану, аспектів його правового регулювання. Слід відмітити, що погляди та ідеї філософів значно актуалізують питання щодо необхідності гарантування безпеки держави та суспільства, запровадження правових засобів, які були правовою основою для введення надзвичайного/воєнного

стану. Серед таких правових засобів особлива увага приділяється законам. Надзвичайні закони, хоча ще і не були самостійним об'єктом пізнання філософів в цей період, проте уже розглядалися в аспекті законів як основних засобів регулювання суспільних відносин у відповідний для держави і суспільства період;

- епоха Нового часу характеризується формуванням нових світоглядних підходів до розуміння державно-правової дійсності, що зумовлювалося поширенням плюралізації поглядів та ідей філософів щодо основних закономірностей виникнення, функціонування та розвитку різноманітних інститутів держави і права, в тому числі законів та надзвичайних законів. В якості окремого інституту надзвичайні закони не були предметом розгляду представників філософської думки Нового часу, проте ті чи інші аспекти їх «буття» простежуються в процесі вивчення та обґрунтування ними закону як особливої юридичної категорії, що характеризується сукупністю певних ознак.

Узагальнюючи світоглядний рівень дослідження надзвичайних законів можливо підсумувати, що впродовж становлення державно-правової думки, починаючи з Античності та завершуючи Новітнім часом, питання щодо тих чи інших теоретико-правових аспектів надзвичайних законів не становили окремого предмету дослідження та не викликали наукового інтересу філософів саме як до окремого інституту чи окремої самостійної категорії, а розглядалися виключно в межах дослідження інших більш широких за змістом категорій (закон, законодавство, законодавча влада, парламентська діяльність, надзвичайний стан, воєнний стан).

Грунтовне з'ясування історіографічних засад становлення та розвитку надзвичайних законів потребує здійснення дослідження та узагальнення стану наукового пізнання надзвичайних законів як самостійної категорії. Саме з'ясування стану наукового пізнання надасть змогу визначити особливості становлення та розвитку надзвичайних законів як наукової (юридичної) категорії. Враховуючи, що надзвичайні закони мають міжгалузевий та міждисциплінарний характер дослідження, найбільш ґрунтовним напрямом здійснення узагальнення стану наукового пізнання надзвичайних законів як самостійної категорії буде

виокремлення наукових праць, які не лише досліджували ті чи інші аспекти надзвичайних законів, а й мають комплексний, міжгалузевий характер та дещо опосередковано стосувалися надзвичайних законів. Тому в контексті зазначеного, слід звернути увагу і на характер досліджень, які стосувалися аналогічних за природою категорій, «надзвичайний стан», «надзвичайне законодавство». Це передбачає виокремлення наукових, юридичних досліджень теоретико-історичного, галузевого та прикладного рівнів.

Деякі теоретико-правові аспекти надзвичайних законів були відображені у працях відомих вітчизняних вчених. Так, характеристика надзвичайних законів як різновиду законів відображена у фундаментальних працях М.В. Цвіка та О.В. Петришина, М.С. Кельмана, А.Д. Машкова [21; 22, 23; 24]; академічному курсі теорії держави і права за загальною редакцією О.В. Зайчука та Н.М. Оніщенко [25]. Досить ґрунтовний аналіз видів нормативно-правових актів надається колективом авторів підручника з теорії держави і права, які в межах класифікаційного критерію виокремлюють нормативно-правові акти виняткової дії (надзвичайної) [26]; питання різновидів законів розглядаються також і О.Ф. Скакун [27, 28]. Аналогічні питання класифікації законів піднімаються навчальному посібнику М.В. Кравчука [29]. Теоретико-правовий аналіз різновидів законів здійснюється і в межах дисертаційного дослідження, зокрема О. В. Гайова, досліджуючи юридичні засади закону як джерела континентального права, здійснює аналіз різновидів законів [30]. Слід звернути увагу, що погляди зазначених вище науковців розглядають надзвичайні закони виключно як особливий різновид законів в цілому, однак ними не досліджуються інші суттєві питання щодо природи, сутності надзвичайних законів тощо. Однак результати їх наукових досліджень надали нам змогу визначити місце надзвичайних законів в системі законодавства України, з'ясувати аспекти сутності надзвичайних законів тощо.

Дотичні підходи щодо виокремлення надзвичайних законів в межах різновидів законів в цілому вбачаються і в поглядах зарубіжних вчених, зокрема А.С. Піголкіна, А.Б. Венгерова. О.В. Шопіна [31]. На рівні монографічного дослідження О. В. Мелехін досліджує питання теоретичних, правових та організаційних проблем

реалізації надзвичайного законодавства в Російській Федерації [34]. Це надало змогу в контексті предмету дослідження визначити фактори ефективності дії надзвичайних законів та з'ясувати їх зміст і значення.

Важливими в контексті розуміння надзвичайних законів як самостійного об'єкту наукового дослідження є ідеї Н.Г. Янгола [35], а також погляди Р.О. Максимова, який здійснює дослідження механізму дії права в надзвичайних ситуаціях [36]. Ідеї зазначених вище вчених надали змогу встановити понятійно-категоріальні засади надзвичайних законів, виокремити систему ознак, з'ясувати особливості функціонального призначення надзвичайних законів [37].

Теоретико-історичні аспекти надзвичайного законодавства стали предметом наукових інтересів І. М. Іванова, О. О. Фоміна, які на ґрунтовному рівні відображені в їх дисертаційних дослідженнях [2]. Це надало змогу визначити історичні закономірності становлення та розвитку надзвичайних законів як самостійного об'єкту дослідження на світоглядному рівні, а також як об'єкту наукового пізнання. Цінним та актуальним в контексті з'ясування особливостей правового регулювання надзвичайного/воєнного стану є дисертаційне дослідження Т. М. Шмідт, присвячене надзвичайному правовому регулюванню: загальнотеоретичному рівні. В межах цієї роботи вчена розкриває доволі актуальні питання щодо поняття та сутності надзвичайного правового регулювання як комплексного правового інституту, з однієї сторони, та самостійного різновиду правового регулювання, з іншої сторони [38]. Механізм дії права в умовах надзвичайного стану досліджувався О.Л. Дубовик [39]. На рівні дисертаційного дослідження з'ясовуються питання щодо особливостей правового регулювання надзвичайного стану [40]. Слід звернути увагу, що зазначені роботи мають досить пізнавальне значення в аспекті предмету дисертаційного дослідження, адже забезпечать можливість більш ґрунтовно розкрити особливості надзвичайних законів як елементу понятійно-категоріального апарату юридичної науки, природу надзвичайних законів тощо.

Особливості механізму і сфери застосування правових норм під час надзвичайних (особливих) ситуацій були досліджені і у науковій роботі польського вченого Т. Кесона [41, р. 158-177]. Це надало змогу на більш ґрунтовному рівні

з'ясувати теоретико-правові аспекти та особливості дії надзвичайних законів. Теоретико-правові особливості прояву та дотримання верховенства права в умовах надзвичайного стану представлені і у фундаментальній науковій роботі Р. Субрати [42]. Таким чином, результати наукових досліджень відповідних вчених відіграли вагомий роль в контексті встановлення та виокремлення системи ознак надзвичайних законів та формулювання поняття надзвичайних законів як самостійної юридичної категорії, з'ясування природи та сутності надзвичайних законів.

Дослідження теоретико-практичних засад надзвичайного стану здійснено і Є. Грабовські [43]. Схожі теоретико-правові засади мають наступницький характер і відображені у фундаментальних підходах сучасних польських вчених, які досліджували особливості правового регулювання в умовах надзвичайного стану, роль та значення держави в умовах надзвичайного та воєнного стану, а також особливості функціонального призначення органів державної влади та особливості їх участі в процесі застосування надзвичайних законів [44, 45]. Аналогічні питання щодо дослідження теоретико-правових засад режиму надзвичайного стану складають науковий інтерес і французького вченого І. Драго [46]. Таким чином ідеї зазначених вчених становлять значне пізнавальне значення в контексті предмету дисертаційного дослідження, адже стали основою для з'ясування процесуальних засад прийняття надзвичайних законів та особливостей їх дії в процесі застосування органами державної влади.

Питання надзвичайних законів є певним чином дослідженим і на галузевому рівні, адже становили науковий інтерес вчених конституційного, адміністративного, екологічного, кримінального, цивільного та міжнародного права, які досліджували питання надзвичайного/воєнного стану, надзвичайного законодавства, питання захисту основоположних прав та свобод людини і громадянина, проблеми юридичної відповідальності в умовах надзвичайного/воєнного стану тощо.

В межах науки конституційного права окремі аспекти природи та сутності надзвичайних законів аналізуються в роботі М. Савчина [47], а також у дисертаційних дослідженнях Д.О.Горячова [48] та Я.А. Колінко [49; 50]. Питання конституційних засад надзвичайного стану, надзвичайних законів розглядаються і

А. Н. Домриним, А. В. Грязновим [51;52]. Надзвичайний стан як самостійний інститут конституційного права, конституційні гарантії надзвичайного стану, надзвичайне законодавство стали предметом наукових інтересів польських вчених К. Екхарда, Д. Дизенхауса [53; 54]. Конституційні аспекти надзвичайного стану відображені і у фундаментальній роботі Г.Н. Барнет [55]. Отже, зазначені роботи забезпечать можливість виявлення особливих ознак надзвичайних законів як правового засобу регулювання суспільних відносин в умовах надзвичайного/воєнного стану, забезпечення захисту основних прав та свобод людини і громадянина у відповідних умовах, збереження/відновлення конституційних засад суспільного та державного ладу тощо.

Слід звернути увагу, що центральне місце серед різноманіття важливих питань, досліджуваних вченими в сфері адміністративного права, займають проблеми інститутів «надзвичайного права», «надзвичайного законодавства». Значної уваги в контексті тематики нашого дисертаційного дослідження заслуговують роботи А. В. Басова, який надає адміністративно-правовий аналіз режиму надзвичайного стану шляхом виокремлення його ознак, природи та сутності тощо [56; 57]. Адміністративно-правові основи надзвичайного стану знайшли глибокий аналіз і у науковій роботі Є. Лоєнінга [58].

Аналіз загальнотеоретичних та понятійно-категоріальних засад адміністративно-правових режимів в Україні, їх диференціація відображені у монографічному дослідженні В. Я. Настюк, В.В. Белєвцевої [59]. В цьому ж напрямі здійснює індивідуальні наукові дослідження і В. Я. Настюк, присвячуючи їх розгляду питань правових режимів протидії тероризму на національному та міжнародному рівнях [60; 61]. Правовий статус суб'єктів протидії тероризму, їх компетенція на достатньо високому рівні висвітлені у дисертаційному дослідженні В. В. Майорова [62]. Адміністративно-правові аспекти забезпечення національної безпеки, її правові засади відображаються в наукових підходах О.П. Дзьобана, В.А. Ліпкана [63; 64]. Схожі аспекти щодо режимів надзвичайного стану та визначення ролі надзвичайних законів розглядалися і в наукових роботах Н.Г. Янгола [65], В.В. Гущина [66], С.П. Щерби [67], В. В. Жилінського [68; 69]. Незважаючи на те, що

відповідні наукові роботи характеризуються управлінським спрямуванням, проте їх роль не можливо недооцінювати в контексті предмету дисертаційного дослідження. Вони нададуть змогу виявити та обґрунтувати зміст і сутність причин прийняття надзвичайних законів, аспекти їх реалізації, врахувати ефективні засоби протидії тероризму тощо.

Заслуговують на увагу і фундаментальні комплексні роботи вчених, в яких досліджені теоретико-правові аспекти законодавства у сфері надзвичайних екологічних ситуацій, правовий режим надзвичайних екологічних ситуацій, особливості правового регулювання в таких умовах [70;71].

Важливого значення в аспекті дослідження надзвичайних законів як самостійного об'єкту наукового пізнання відіграють роботи вчених, які здійснюють комплексне дослідження міжнародно-правового регулювання міжнародних відносин у сфері надзвичайного/воєнного стану, а також історичних, теоретичних та правових засад зародження та функціонування такого явища як міжнародний тероризм, тощо. Зокрема, значної актуалізації набирають питання проблем захисту прав людини на міжнародному рівні в умовах надзвичайного стану [72;73;74;75;76;77]. Це надасть змогу визначити природу надзвичайних законів, що має комплексний характер і залежить не лише від національних чинників, а й має міжнародну складову.

Дослідження певних аспектів надзвичайних законів можливо простежити крізь призму наукових поглядів, які відображені і в працях вчених, інтерес яких складала питання проблем захисту і забезпечення основоположних прав людини і громадянина в умовах надзвичайного/воєнного стану, а також питання кримінально-правового характеру, тобто кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у відповідний період, проблеми організаційно-правового характеру діяльності органів державної влади та органів спеціального призначення [78;79;80;81].

Окрім фундаментальних теоретико-історичних та галузевих досліджень надзвичайних законів, окрему увагу слід звернути і на результати досліджень спеціально-прикладного характеру. Так, вагомого значення для розуміння

надзвичайних законів як особливої юридичної категорії мають наукові роботи, присвячені з'ясуванню особливостей правил, прийомів та методів їх розробки та прийняття. Серед таких робіт доцільно відмітити наукові напрацювання А. Ткачука, З.О. Погорєлова, В.С. Ковальського, В.І. Риндюк, О.В. Богачової, І. Билі [82; 83;84;85;86;87]. Таким чином, відповідні підходи нададуть змогу з'ясувати особливості процесуальних засад прийняття надзвичайних законів, врахування та дотримання законодавчої техніки в процесі формування нормативних положень надзвичайних законів, визначити аспекти якості надзвичайних законів, які є важливим фактором в процесі їх подальшої ефективної реалізації.

Дещо дотичними, однак важливими за пізнавальним значенням щодо надзвичайних законів є роботи медичного спрямування. Зрозуміло, надзвичайний/воєнний стан пов'язаний із погіршенням не лише соціального стану життя населення, а, поряд із цим, і їх здоров'ям та життям. Тому часто під час введення надзвичайного/воєнного стану є велика ймовірність надання медичної допомоги, а також проведення заходів щодо управління ліквідацією медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій, якого б характеру вони не були техногенного чи природного. Саме такі аспекти відображені у наукових досягненнях Б.Д. Халмурадова, В.В. Халіля, С.О. Гур'єва [88;89;90]. Схожі підходи відображаються і в екологічній та управлінській сферах, де висвітлюються основні аспекти належної організації ліквідації наслідків надзвичайного/воєнного стану, організації екологотактичних заходів у випадках надзвичайної екологічної ситуації [91;92]. Зокрема такі наукові роботи є цінними в процесі з'ясування факторів ефективності дії надзвичайних законів.

На нашу думку, також слід звернути увагу і на такий аспект як правове регулювання надзвичайного/воєнного стану. Практично правове регулювання інституту надзвичайного стану бере свій початок ще з часів Римської імперії. Так, довгий час введення надзвичайного стану в державі асоціювалося з певною формою диктату [93]. Виникнення і розвиток інституту надзвичайного законодавства, його закріплення в державно-правовому механізмі, на думку О.О. Белоусова, відбувається в епоху боротьби буржуазії з абсолютистським деспотизмом.

Втрачаючи в цій боротьбі політичний і правовий ґрунт, абсолютизм змушений був піти на створення нових, раніше не відомих йому правових форм державного примусу, що є засобами «узаконення диктатури» - стан облоги, воєнний, винятковий, надзвичайний стан [94].

За словами Н. Полянського в багатьох європейських державах перші законодавчі акти про надзвичайний стан були прийняті ще в середині ХІХ ст. [94].

Достатньо ґрунтовний аналіз історичних аспектів становлення та розвитку правового регулювання надзвичайного стану здійснено Я.А. Колінко, починаючи з моменту перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та завершуючи сучасним періодом України в статусі незалежної держави [93]. На думку М.А. Микитюк посилена увага світового співтовариства до інституту надзвичайних режимів розпочалася одразу ж після Другої світової війни. Перші зведені списки підстав для введення надзвичайних режимів складено ще наприкінці 50-х років західнонімецькими вченими А. Холманом і Х. Фольцем. У 60-х роках під егідою ООН було проведено дослідження Конституцій 36 країн світу з метою встановлення вичерпного переліку загроз державі, із виникненням яких може бути введений надзвичайний режим [95, с. 92]. Зокрема міжнародно-правове регулювання режиму надзвичайного стану на сьогодні здійснюється такими міжнародно-правовими документами, як: Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року [96]; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 14 грудня 1966 року [97]; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [98]. Важливе значення в аспекті міжнародно-правового регулювання надзвичайного стану відіграє Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій 2015 року [99]; Конвенція про ядерну безпеку 1994 року [100]; Конвенція про оперативне оповіщення про ядерну аварію 1986 року [101]; Конвенція про допомогу у випадку ядерної аварії чи радіаційної аварійної ситуації 1986 року [102].

Про виокремлення надзвичайних законів як самостійного об'єкту наукового пізнання навіть наприкінці ХХІ ст. та початку ХХ ст. стверджувати досить важко. В цей період лише досить активно піднімаються питання щодо природи та поняття

«надзвичайного стану», «виключного стану», їх функціонального призначення, а надалі і правового регулювання тощо. Здійснюючи аналіз поняття «надзвичайного стану», А. В. Басов стверджує, що воно було предметом наукових досліджень ще дореволюційних та революційних вчених [103]. О. О. Петряніна стверджує, що вперше дореволюційний вчений В. М. Гессен дав визначення надзвичайного стану у своїй фундаментальній роботі присвяченій інституту надзвичайного стану [104]. В свою чергу, О. І. Фролов стверджує, що в джерелах дореволюційного права Росії поняття «надзвичайна ситуація» легального визначення не отримало. В той же час науковий інтерес викликали різні терміни, якими позначалися надзвичайні ситуації [105, с. 113-115]. Значний внесок до розуміння природи надзвичайного стану зробили німецькі філософи-розробники класичної теорії «надзвичайного стану» К. Шмітт та В. Бенямін. Зокрема, К. Шмітт важав, що саме поняття «надзвичайний» є дещо відмінним від «нормального» стану справ і не підлягає звичайним способам регулювання. У надзвичайних обставинах, коли нормальний стан дестабілізовано, правова норма не може бути застосована і не може виконувати свою звичайну регулятивну функцію. Відповідно, для відновлення правового порядку, виникає необхідність швидкого реагування з метою налагодження ситуації, яка виникла. К. Шмітт підкреслює, що правові норми обмежені в застосуванні тими ситуаціями, де переважає нормальний стан справ і функціонування держави без перешкод. Кризи підривають таку основу правових норм і вони втрачають ефективність [106, С. 16-17]. На думку В. Беньяміна надзвичайний стан є аналогом політичної катастрофи [107].

Формування теорії «надзвичайного стану» було продовжено іншим італійським філософом, який під надзвичайним станом розумів право особливого роду, тобто право, що тимчасово скасовувало юридичний порядок, позначало його межу, за якою знаходилося вже «законне неправо» [108, с.8].

Підсумовуючи зазначені вище підходи вчених щодо дослідження надзвичайних законів як об'єкту наукового пізнання ХХ ст. слід зазначити, що і в відповідний період пізнання надзвичайних законів має:

- *новаторський аспект* пізнання надзвичайних законів, зміст якого передбачає дефіцит комплексних досліджень природи, сутності, розуміння надзвичайних законів як особливої юридичної категорії, а тому вперше в межах юридичної науки та практики розробляються нові підходи;

- *наступницький характер* пізнання надзвичайних законів передбачає заснованість розуміння основних їх аспектів на вже існуючих наукових дослідженнях, присвячених з'ясуванню природи та сутності надзвичайного стану, надзвичайної ситуації, виключного стану як дещо тотожних категорій надзвичайним законам, тощо.

Підсумовуючи слід зазначити, що здійснений аналіз стану сучасного наукового пізнання надзвичайних законів можливо узагальнити в межах наступних положень:

1. За різновидом наукових досліджень надзвичайних законів можливо виокремити праці:

- монографічного рівня пізнання надзвичайних законів, які вказують на стратегічні аспекти наукового дослідження, забезпечують ґрунтовне та поглиблене дослідження предмету та розробки нових наукових концепцій;

- дисертаційного рівня пізнання надзвичайних законів, які вказують на наявність нових наукових положень у вигляді нових наукових результатів відповідного предмету дослідження;

- науково-публіцистичного рівня пізнання надзвичайних законів, які вказують на дослідження окремих аспектів предмету дослідження.

2. За територіальними межами поширення пізнання предмету наукових досліджень надзвичайних законів дослідження цього виду законів поділяють на:

- міжнародне наукове пізнання надзвичайних законів, що передбачає їх дослідження як явища транснаціонального характеру;

- вітчизняне (національне) наукове пізнання надзвичайних законів, що забезпечує дослідження надзвичайних законів як явища, що має внутрішньодержавний вимір.

3. За різновидами юридичних наук, наукові дослідження надзвичайних законів поділяються на:

- історико-теоретичний рівень наукового пізнання надзвичайних законів, які вказують на історичні та теоретичні аспекти зародження, становлення, функціонування та розвитку надзвичайних законів як самостійного правового явища та самостійної правової категорії;

- галузевий рівень наукового пізнання надзвичайних законів (конституційно-правовий, адміністративно-правовий, міжнародно-правовий, цивільно-правовий, кримінально-правовий) вказують, що надзвичайні закони є комплексним правовим явищем, стан буття та розвитку якого залежить від різного рівня факторів та від схожих за природою явищ і категорій тощо;

- спеціально-прикладний рівень наукового пізнання надзвичайних законів (медичний, управлінський, екологічний) надає змогу пізнати надзвичайні закони як такі, що взаємодіють і з іншими явищами та процесами неправового характеру, тобто соціальними, медичними, екологічними, військовими тощо.

Здійснене дослідження вказує на те, що сучасний стан дослідження теоретико-історичних наук юридичного профілю, а також певних юридичних галузевих наук відзначається недостатністю дослідження надзвичайних законів як самостійної правової категорії. Насамперед це простежується у відсутності комплексних фундаментальних досліджень щодо понятійно-категоріальних засад надзвичайних законів, сутності та змісту причин їх прийняття, визначення їх місця в системі законодавчих актів України, функціонального призначення та ролі, особливо, в сучасних трансформаційних умовах державно-правового та суспільного розвитку, процесуальних засад розробки та прийняття надзвичайних законів, а також їх подальшої дії в часі, просторі та за колом осіб та факторів їх ефективної дії в Україні, зокрема.

1.2 Методологічна основа наукового дослідження надзвичайних законів.

З'ясування методологічної основи наукової роботи, на нашу думку, надасть можливість визначити об'єктивний стан дослідження предмету наукового пізнання, в нашому випадку – стан розробки надзвичайних законів та визначення їх місця в системі законодавства. Окрім того об'єктивність процесу наукового пізнання

потребує комплексного підходу на основі використання широкого масиву принципів наукового пізнання, методологічних підходів та методів. На думку Т. В. Росік, методологічна основа наукового дослідження в науковому аспекті є категорією досить складною, оскільки передбачає визначення основних принципів наукового пізнання, встановлення, аналіз та обґрунтування доцільності застосування кола методологічних підходів і методів, які доцільно застосувати для отримання об'єктивних, апробованих, науково обґрунтованих знань про предмет дослідження [109, с. 49].

На сучасному етапі розвитку юридичної науки накопичено значний науковий потенціал, що стосується розуміння методології як самостійного явища, яка складає основу будь-якого наукового пізнання. Так, в науковій літературі зазначається про те, що поняття «методологія» має два основних значення: по-перше, це – система певних правил, принципів і операцій, що застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо); по-друге, це – вчення про цю систему, загальна теорія метода [110]. Інші вчені вважають, що методологія є окремим напрямком (елементом) системи пізнання, який забезпечує всесторонність, повноту та комплексність наукового дослідження [111, с. 30-36]. В науковій роботі В. Є. Юринця зауважується, що під методологією наукового дослідження розуміють сукупність принципів, засобів, методів і форм організації та проведення наукового пізнання поставленої проблеми [112, с.13]. На думку інших вчених, питання методології досить складне, оскільки саме це поняття тлумачиться по-різному. Так, методологію розглядають як учення про науковий метод пізнання або як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження. Найчастіше методологію тлумачать як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження [113, с. 71]. Схожі аспекти розуміння методології притаманні і поглядам А.Ф. Черданева, який схиляється до думки про те, що методологія являє собою самостійну науку, яка включає в себе сукупність методів і методологічних підходів до дослідження, але і систему правил застосування цих методів [114, с. 30-

36]. М.І. Козюбра вказує на багаторівневий характер методології, аналізуючи філософську методологію, яка складає світоглядну основу всієї наукової діяльності, та конкретні (спеціальні та приватні) рівні методологічного осмислення даних науки та практики, що являє спробою систему дослідницьких принципів та методів спеціальних наук, а також вчення про цю систему [115, с. 7]. Методологію дослідження, на думку Х. В. Габаковської, слід розглядати як таку, що складається з трьох компонентів. Перший являє собою систему конкретних засобів і способів дослідження. Другий компонент складає особливе у методології, це приватно-наукова методика, представлена поняттями і принципами. Накінець, третій компонент – це світоглядна основа, ідеологічна база дослідження [116, с. 81]. М. М. Марченко вважає, що методологія дослідження держави і права являє собою систему особливих прийомів, принципів і способів вивчення загальних закономірностей виникнення, становлення і розвитку державно-правових явищ [117, с. 21–23]. П.М. Рабінович під методологією юридичної науки розуміє систему підходів, методів і засобів науково-юридичного дослідження, а також вчення про їх використання у пізнанні право-державних закономірностей [118, с. 213].

Не вдаючись до вирішення відповідної дискусії, що не є метою нашого дослідження, для повноти та об'єктивності проведення нашого дисертаційного дослідження в напрямі встановлення методологічної основи наукового пізнання надзвичайних законів слід за основу взяти той підхід, за якого систему методологічної основи складають такі елементи, як принципи наукового пізнання, методологічні підходи, а також методи наукового пізнання. Підтвердженням цього є думка С. В. Бобровник, яка на основі аналізу поглядів різноманітних вчених стверджує, що в науковій літературі виокремлюють три основні підходи до формування методологічного інструментарію дослідження. Перший підхід охоплює ідеї, що визначають метод дослідження як взаємопов'язану єдність його теоретико-понятійного апарату. Другий – не лише як взаємопов'язану єдність його теоретико-понятійного апарату, а й як сукупність загальних і спеціальних методів пізнання. Третій – як сукупність загальних, спеціальних й одиничних прийомів і способів, засобів наукового пізнання. При цьому теоретико-понятійний апарат має важливу

роль для дослідження, є засадою його методів, але не може бути самостійним методом дослідження. По суті, третій підхід, як зауважує С. В. Бобровник, поєднує перші два і є найбільш ефективним для правильного вирішення наукової проблеми [119, с. 10].

Окрему увагу в контексті з'ясування методологічної основи наукового пізнання надзвичайних законів як самостійної правової категорії слід звернути на принципи наукового пізнання, які формують наукову позицію дослідника, забезпечують ґрунтовну оцінку явищ та процесів, спрямованість дослідження на отримання певного результату [120, с.16].

Важливість принципів наукового пізнання, з нашої точки зору, виявляється в здатності забезпечувати належний рівень об'єктивності, результативності, всесторонності та істинності отриманих в процесі проведення наукового пізнання результатів дослідження. На думку Р. В. Войтовича, саме на їх основі базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження [121, с.5]. В процесі дослідження надзвичайних законів вважаємо за необхідне виокремити наступні принципи наукового пізнання:

1) *принцип історизму*, зміст якого відображає історичний характер надзвичайних законів як таких, що характеризуються еволюцією свого розвитку, об'єктивними факторами та причинами виникнення, становлення та розвитку та тенденціями подальшого розвитку;

2) *принцип об'єктивності* надає змогу дослідити надзвичайні закони як категорію, що має загальні закономірності виникнення, становлення та розвитку, відповідають реально-існуючій державно-правовій дійсності, об'єктивному стану розвитку суспільних відносин та умовам надзвичайного/воєнного стану, в яких перебуває суспільство та держава;

3) *принцип комплексності*, який надає змогу дослідити надзвичайні закони не лише з позиції наук історико-теоретичного рівня, а й з позицій наук галузевого та спеціально-прикладного рівня, а також інших наук, зокрема медичних, економічних тощо;

4) *принцип професіоналізму* визначає вимоги та професійні критерії до осіб, які здійснюють наукове дослідження надзвичайних законів як особливої правової категорії;

5) *принцип наступності* наголошує на необхідності здійснення наукового дослідження надзвичайних законів засновуючись на існуючих уже теоріях, концепціях, що вказує на наступність в науковому житті;

6) *принцип повноти* вказує на різноаспектність та складність надзвичайних законів як особливої правової категорії та їх взаємодію і взаємозв'язок з іншими суміжними категоріями, явищами та процесами, що мають місце в умовах надзвичайного/воєнного стану для держави і суспільства.

Особливим складовим елементом методології наукового дослідження є методологічні підходи, зокрема в межах предмету нашого дисертаційного дослідження слід звернути увагу та охарактеризувати наступні **методологічні підходи** пізнання надзвичайних законів:

- *онтологічний підхід*, який надає змогу визначити фундаментальні (сутнісні) основи надзвичайних законів як правового явища, що виникає, функціонує та розвивається, а також забезпечує отримання та накопичення інформації методологічного характеру про них як про самостійну правову категорію;

- *синергетичний підхід* забезпечує характеристику надзвичайних законів як особливу категорію, що має системний характер і визначається взаємодією та взаємозв'язком з іншими дотичними явищами, категоріями та процесами;

- *інтегративний підхід* забезпечує характеристику надзвичайних законів як категорію, що має інтегративний зміст, а таким чином і є об'єктом досліджень як юридичних наук (історико-теоретичного, галузевого та спеціально-прикладного змісту), а також інших суспільних наук, що і вказують на наукознавчий характер надзвичайних законів;

- *антропологічний підхід* надає змогу зрозуміти та розкрити природу і сутність надзвичайних законів як таких, що першочергово спрямовані на забезпечення та захист основоположних прав і свобод людини і громадянина, систему їх цінностей та законних інтересів в надзвичайний/воєнний для держави і суспільства стан;

- *аксіологічний підхід*, який надав змогу визначити цінність надзвичайний законів як особливої правової категорії, яка має визначальну роль та функціональне призначення в процесі регулювання суспільних відносин в надзвичайний/воєнний для суспільства і держави період;

- *герменевтичний підхід* забезпечує характеристику надзвичайних законів як правової категорії, що містить законодавчі положення, які підлягають інтерпретації та тлумаченню, а також подальшого їх застосування на практиці в процесі правового регулювання суспільних відносин в надзвичайний/воєнний для суспільства і держави період та доктринальні положення, що закріплюють та спроможні передати інформацію крізь призму кількісних та якісних показників надзвичайних законів;

- *кібернетичний підхід* надає змогу визначити надзвичайні закони як правову категорію, яка забезпечує належний рівень правового регулювання суспільних відносин в надзвичайний/воєнний для суспільства і держави період.

Наступним важливим елементом методології наукового пізнання є *методи наукового дослідження*, тобто певні засоби (способи) досягнення визначеної мети в процесі наукового дослідження, а саме отримання знань про предмет дослідження. В нашому випадку методи пізнання надзвичайних законів забезпечать отримання необхідних, ґрунтовних та об'єктивних знань про надзвичайні закони як самостійну юридичну категорію. Справедливим є твердження, що за змістом метод являє собою певну сукупність прийомів, способів пізнання об'єкта і предмета науки, змістом яких є набір правил, принципів, які вказують, що слід робити під час здійснення певної дослідницької процедури. Знання і творче застосування прийомів, способів наукового пізнання у вивченні права та інших явищ і процесів значною мірою полегшує шлях до об'єктивного істинного пізнання, оберігає від помилок [122, с. 359]. На сьогодні юридична література містить цілий діапазон наукових підходів щодо розуміння поняття методів, їх рівнів, характеристики змісту, їх класифікації та диференціації. Досить часто такі підходи вчених характеризуються діаметрально протилежними уявленнями. Так П.М. Рабінович вважає, що до складу методології належать: філософсько-світоглядні підходи

(наприклад, матеріалістичний чи метафізичний); загальнонаукові методи (наприклад, структурний, функціональний, аналізу і синтезу тощо); групові методи (тобто такі, які використовуються лише у певній групі наук); спеціальні методи (прийнятні лише для дослідження предмета саме юридичної науки); засоби дослідження (тобто способи виявлення, фіксування, збирання інформації про праводержавні факти тощо) [118, с. 213]. Автори навчального посібника «Методи наукових досліджень» класифікують методи наукового дослідження на загальнонаукові і спеціальні, що застосовуються в конкретній галузі науки. У будь-якому дослідженні, зазвичай, суміщаються і загальнонаукові, і спеціальні методи дослідження [123]. С. В. Васильєв акцентує увагу на тому, що юридична методологія використовує загальнонаукові теорії й основні методи наукового дослідження, а її основні категорії базуються на загальнонауковій методології. Водночас вчений стверджує, що успішне вирішення пізнавальних і практичних проблем є головним призначенням загально правових та спеціальних методів. До загальноправових, на думку автора, слід віднести історико-правовий метод, порівняльно-правовий метод, формально-юридичний метод і метод інтерпретації (тлумачення). До спеціальних методів належать: синергетичний метод та метод правового моделювання [124, с. 124-127]. Автори навчального посібника «Філософія права» методи дослідження поділяють на загальнонаукові, загальнологічні, системно-структурні, спеціально юридичні та методи соціальних наук [125]. Однак найбільш поширеним у науці, на думку М. Хилько, є поділ методів за широтою застосування: філософські, загальнонаукові і спеціальні методи дослідження [125, с. 9]. Аналогічного підходу дотримується і В. Лисий, стверджуючи, що загальна картина наявності методів наукового пізнання постає у вигляді потрійної градації: філософські (філософські) – загальнонаукові (спеціальні) – часткові (спеціальні) [126]. Тому, дотримуючись відповідних авторитетних наукових позицій уявляється необхідним продовжити дослідження методологічних засад надзвичайних законів, засновуючись на апробованих підходах класифікації методів. Водночас слід зазначити і про відсутність однозначного підходу серед вчених щодо належності тих чи інших методів до тих чи інших груп. Так, до

філософських методів належать: діалектичний, метафізичний, аналітичний, системний, феноменологічний, герменевтичний тощо [127, с. 61]; метод діалектичної логіки та метод метафізики [128, с. 43];

Загальнонаукові методи, серед яких аналітичний, історичний, порівняльний, структурний та ін. [129, с. 38]. Інший підхід передбачає належність до загальнонаукових методів структурного, функціонального, методу сходження від абстрактного до конкретного, формально-логічних процедур [28]. На думку М.В. Цвіка до загальнонаукових методів пізнання належать логічні, історичний та системний методи [21]. До спеціально-наукових методів К. Г. Волинка відносить психологічний метод, конкретно-соціологічний метод, статистичний метод [129, с. 15]. На думку І. І. Оніщук, складовими спеціально-наукових методів є спеціально-юридичний метод, метод інтерпретацій і метод порівняльного правознавства [130]. Наукова позиція А. В. Мелехіна засновується на тому, що основними спеціальними методами є формально-логічний, порівняльно-правовий, техніко-юридичний, правовий експеримент [131, с. 22]; Не вдаючись до аналізу існуючої проблематики щодо класифікації методів та характеристики їх змістовного наповнення, вважаємо за необхідне взяти за основу найбільш поширений підхід до узагальнення методологічної основи дослідження в межах методів філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів та надати їх характеристику як основних засобів ґрунтовного пізнання надзвичайних законів як самостійної юридичної категорії.

В цьому контексті значної наукової уваги в межах характеристики надзвичайних законів заслуговує *діалектичний* метод як один із основних загальнонаукових методів дослідження. Так, використання діалектичного методу в процесі пізнання теоретико-правових аспектів надзвичайних законів надасть змогу виявити об'єктивні закономірності їх становлення, функціонування та розвитку в залежності від умов розвитку суспільних відносин та інших чинників, що впливають на їх об'єктивну динаміку. Таким чином, застосування діалектичного методу забезпечить можливість з'ясування особливостей розвитку тих чи інших категоріальних засад надзвичайних законів на кожному історичному етапі розвитку

суспільства і держави, а також визначити зміни, що відбуваються у співвідношенні з іншими елементами правової системи. Це надає можливість прийти до висновків, що:

- надзвичайні закони є динамічно змінюваною категорією, що за об'єктивних умов виникає та розвивається;
- надзвичайні закони є явищем, здатним до розвитку та вдосконалення;
- надзвичайні закони взаємопов'язані з іншими елементами державно-правової дійсності;
- надзвичайні закони перебувають під впливом соціальних, економічних, правових, культурних, кліматичних факторів тощо.

Не менш поширеним методом в процесі здійснення наукових досліджень є *метафізичний*. Функціональні можливості цього відповідного методу в процесі дослідження надзвичайних законів та їх місця в системі законодавства України нададуть змогу обґрунтувати понятійно-категоріальні аспекти, природу, сутність та фактори надзвичайних законів, що їм притаманні на певному етапі розвитку суспільства. Окрім того визначити місце надзвичайних законів за допомогою метафізичного методу в залежності від системно-структурних особливостей законодавства України як об'єктивно існуючого явища. Таким чином, використання вказаного методу надало змогу встановити, що надзвичайні закони:

- є самостійною категорією правової дійсності, що характеризується системою ознак та особливостей;
- існують самостійно поза впливом та взаємозв'язком з іншими категоріями, явищами та процесами державно-правової дійсності, а таким чином характеризуються самостійними феноменологічними особливостями;
- є складовим елементом системи законодавства України та характеризується чітко визначеним місцем в цій системі;
- характеризується особливостями сучасного стану надзвичайних законів в контексті впливу факторів їх ефективної реалізації.

Слід звернути увагу і на функціональні можливості ідеалістичного методу в процесі дослідження надзвичайних законів. Застосування відповідного методу є

необхідним в процесі з'ясування: природи надзвичайних законів; функціонального призначення надзвичайних законів в процесі регулювання суспільних відносин в надзвичайний/воєнний для держави і суспільства стан, особливо в контексті захисту основоположних прав, свобод та інтересів людини і громадянина, врахування пріоритетності прав та свобод людини і громадянина у відповідний період; залежності якості та ефективності надзвичайних законів від впливу суб'єктивних факторів, зокрема рівня правової культури, свідомості та професійності суб'єктів законотворчості та правосвідомості суб'єктів права в цілому.

Таким чином, слід зазначити, що засновуючись на аналізі виокремлених вище методів можна вказати на те, що надзвичайні закони є самостійною юридичною категорією, самостійним явищем правової дійсності, що характеризується системою особливих ознак, мають сталий характер, який визначається об'єктивним етапом розвитку суспільства та держави, а також має динамічний характер, оскільки здатне змінюватися залежно від рівня розвитку суспільних відносин.

Проте більш комплексне обґрунтування теоретико-правових аспектів надзвичайних законів як самостійної юридичної категорії та елемента системи законодавства України слід здійснити шляхом конкретизації філософських методів **загальнонауковими**, які забезпечать об'єктивність та наукознавчість дослідження. Серед таких методів особливої уваги заслуговує *історичний* метод наукового пізнання, який в межах предмету нашого дисертаційного дослідження надасть змогу з'ясувати історіографічні засади становлення надзвичайних законів як науково-пізнавальної категорії шляхом виокремлення, аналізу змісту та узагальнення поглядів вчених, філософів. На основі дослідження та врахування історії становлення уявлень про надзвичайні закони як особливої юридичної категорії виокремити тенденції розвитку надзвичайних законів в контексті ефективної реалізації їх нормативних положень в майбутньому, а також визначення їх місця серед елементів системи законодавства України.

Вагомого значення в процесі пізнання надзвичайних законів відіграє *формально-логічний* метод. Його функціональна здатність виявляється у забезпеченні дослідження надзвичайних законів на основі аналізу як юридичних,

так і неюридичних поглядів, викладених у літературних джерелах, а також врахування юридичної практики. В процесі застосування відповідного методу передбачається використання способів аналізу та синтезу як основних прийомів сходження від абстрактного до конкретного та від конкретного до абстрактного, що в результаті надає змогу виявити та виокремити ознаки (риси) надзвичайних законів, визначити особливості надзвичайних законів як елемента понятійно-категоріального апарату юридичної науки. За допомогою індукції та дедукції як прийомів формально-логічного методу забезпечується можливість пізнання окремих складових (елементів) надзвичайних законів, тобто їх функцій, причин їх виникнення, факторів ефективної реалізації надзвичайних законів, зокрема отримані знання про відповідні елементи надзвичайних законів надають змогу сформулювати узагальненні теоретичні положення про надзвичайні закони в цілому. Дедукція, в свою чергу, забезпечує вивчення та отримання знань про практичні аспекти надзвичайних законів, зокрема процесуальні засади їх формування, практичні аспекти їх дії в часі, просторі та за колом осіб тощо. На противагу індукційному прийому надає можливість здійснити класифікацію підстав прийняття надзвичайних законів, класифікацію функцій надзвичайних законів та класифікацію факторів їх ефективної дії.

Окрему увагу в процесі наукового пізнання надзвичайних законів слід приділити *системно-структурному* методу, функціональна здатність якого, відносно надзвичайних законів проявляється у можливості характеристики складових елементів надзвичайних законів і водночас їх належності до більш широкої системи. В цьому контексті доцільно стверджувати, що надзвичайні закони складаються із елементів (структурні елементи закону), які структурно взаємопов'язані і взаємодіють між собою та, водночас, є структурним елементом системи законодавства України, що обумовлюється наявністю власного місця серед інших, схожих за природою явищ та категорій (законів, підзаконних нормативно-правових актів) в цій більш широкій системі.

Функціонально-правовий метод в процесі дослідження надзвичайних законів забезпечує можливість та пізнавальну доцільність з'ясувати їх функціональні

можливості як самостійної юридичної категорії, так і ключового засобу регулювання суспільних відносин в період надзвичайного/воєнного для держави і суспільства стану. Характеризуючи особливості застосування відповідного методу в контексті пізнання надзвичайних законів слід зазначити про можливість з'ясування здатностей функціонального впливу надзвичайних законів на ту чи іншу сферу суспільних відносин, а також, з'ясувати роль надзвичайних законів як самостійної юридичної категорії в науці та практиці, а також визначити сутність функціональних можливостей надзвичайних законів, надасть змогу визначити їх місце в системі законодавства України.

Важливого значення в контексті з'ясування категоріально-понятійних аспектів надзвичайних законів відіграє формально-юридичний. Застосування відповідного методу забезпечить можливість формулювання та розкриття особливостей понять «надзвичайні закони», «функції надзвичайних законів», «дія надзвичайних законів», «межі дії надзвичайних законів» та надання правової характеристики відповідним правовим термінам тощо. Застосування цього методу також надає змогу здійснити аналіз нормативно-правових актів у відповідності до предмету цього дисертаційного дослідження, розробити пропозиції щодо необхідності внесення змін до певних законодавчих актів з метою підвищення якості прийняття, розробки та ефективної реалізації надзвичайних законів.

Герменевтичний метод в процесі пізнання надзвичайних законів забезпечує можливість аналізу та тлумачення законодавчих актів, аналіз поглядів та підходів вчених щодо розуміння феноменологічних, категоріальних та сутнісних засад надзвичайних законів, які використовувалися в дисертаційному дослідженні.

Важливим в процесі належного та науково-обґрунтованого пізнання надзвичайних законів є система **спеціально-наукових** методів, які надають змогу виявити та з'ясувати певні (конкретні) властивості предмету дослідження в межах окремої науки або сфери життєдіяльності суспільства. Тому в межах тематики нашого дисертаційного дослідження можемо зазначити, що функціональна можливість відповідної системи методів надасть змогу виявити предметні, тобто спеціально-юридичні особливості надзвичайних законів.

Серед багатоваріативності спеціально-наукових методів слід виокремити *системно-правовий метод*. Можна констатувати, що він є одним із основних методів пізнання предмету нашого дисертаційного дослідження, адже має безпосередній зв'язок з необхідністю визначення чіткого місця надзвичайних законів серед масиву тотожних (схожих) за природою категорій в системі законодавства України.

Дещо тотожним по функціональним можливостям пізнання надзвичайних законів є *структурно-функціональний метод*, який надає змогу дослідити надзвичайні закони не лише як елемент широкої системи, в нашому випадку системи законодавства, а і вказати на те, що надзвичайні закони, в свою чергу складаються із системи елементів (структурні частини закону, норми права). В даному випадку структурно-функціональний метод вказує на те, що надзвичайні закони є структурованою категорією, що складається з певних елементів, які, в свою чергу характеризуються функціональним призначенням, взаємодією та взаємозв'язком між собою. Загалом відповідний метод також надає змогу виявити структуру надзвичайних законів, з'ясувати зміст взаємозв'язків із структурними елементами надзвичайних законів та їх функціональну спрямованість.

Важливим для процесу дослідження надзвичайних законів є *історико-правовий метод*, за допомогою якого забезпечується здійснення пізнання історичних аспектів зародження, становлення, функціонування та розвитку надзвичайних законів як наукознавчої категорії, так і як категорії, що має юридичний зміст та самостійний характер, а також у взаємодії та взаємозв'язку з іншими явищами та процесами соціального, правового та державного характеру. Межі такого пізнання надзвичайних законів визначаються конкретними історичними етапами розвитку державно-правової та соціальної дійсності.

Метод *моделювання* надає змогу на основі врахування недоліків законодавства, процедурних засад розробки та прийняття надзвичайних законів і т.д. сформулювати модель «позитивних» надзвичайних законів, що забезпечить ефективність законодавчого регулювання суспільних відносин у надзвичайний/воєнний стан для суспільства і держави.

Прогностичний метод в процесі його застосування, як правило надає змогу визначити перспективи подальшого розвитку, вдосконалення досліджуваного явища, категорії, процесу. В процесі дослідження надзвичайних законів цей метод надає змогу визначити науково-обґрунтовані шляхи та тенденції можливого подальшого їх розвитку, а також виокремити рекомендації щодо їх подальшого вдосконалення на теоретичному та практичному рівнях. Окрім того, відповідний метод має вагомe значення для розробки рекомендацій щодо вдосконалення інших категорій, явищ і процесів, що мають відношення до ефективної дії надзвичайних законів (вдосконалення процедури їх розробки та прийняття, розробки правил законодавчої техніки, адаптованих для надзвичайних законів).

Використання *соціолого-правового* методу пов'язується із виявленням та з'ясуванням чинників, що мають здатність впливати на предмет дослідження. Відносно надзвичайних законів цей метод надав змогу виявити вплив тих чи інших факторів на надзвичайні закони в цілому, як на рівні їх процесуальних засад творення, так і ефективності їх дії та як основного правового регулятора суспільних відносин, а також визначити ефективність їх функціонального призначення на основі конкретних соціологічних фактів. Так, врахування відповідних соціологічних даних здатне забезпечити досягнення ефективності правового регулювання суспільних відносин шляхом розробки та прийняття якісних надзвичайних законів.

Важливу роль в процесі пізнання надзвичайних законів відіграє статистичний метод. Завдяки своїм функціональним можливостям він забезпечив з'ясування особливостей предмету дослідження з урахуванням надзвичайних, соціально-економічних, політичних, культурних, демографічних показників, фактів та процесів у суспільстві та державі. Використання даних статистики щодо виявлення та врахування «настроїв» соціуму, рівня кризи в тій чи іншій сфері, що може призвести до дестабілізації у суспільстві чи державі, а також кількісних та якісних показників ефективності дії надзвичайних законів надає можливість врахувати як позитивний, так і негативний досвід і таким чином забезпечити ефективність

правового регулювання у відповідний для держави і суспільства період шляхом прийняття надзвичайних законів.

Враховуючи здійснений теоретико-методологічний аналіз пізнання надзвичайних законів, а також функціональний потенціал методологічного інструментарію дослідження надзвичайних законів вважаємо за правомірне виокремити певні положення, які характеризують методологічну основу пізнання надзвичайних законів :

- надзвичайні закони є складною багатоаспектною категорією, що потребує використання значного методологічного арсеналу для комплексного пізнання всіх аспектів їх прояву, особливостей, категоріального виміру, функціонального призначення, процесуальних засад розробки та прийняття, факторів ефективності їх дії тощо;

- методологія пізнання теоретико-правових аспектів надзвичайних законів засновується на комплексному використанню сукупності методологічних принципів (об'єктивності, комплексності, професіоналізму, відповідальності, всесторонності) та підходів (онтологічного, синергетичного, міждисциплінарного, антропологічного, синергетичного, аксіологічного, герменевтичного, кібернетичного), які надали змогу з'ясувати природу та сутність надзвичайних законів, виявити причини їх розробки та прийняття, а також встановити цінність надзвичайних законів в процесі регулювання суспільних відносин в надзвичайних/воєнних умовах життєдіяльності суспільства та держави;

- використання методологічного інструментарію пізнання надзвичайних законів зумовлена особливостями, природою, сутністю та іншими аспектами надзвичайних законів, які вимагають використання не усіх існуючих методів, а виключно тих, що забезпечать всестороннє, комплексне та ґрунтовне пізнання надзвичайних законів як самостійної юридичної категорії, як явища державно-правової дійсності, так і елемента системи законодавства України;

- філософські методи пізнання надзвичайних законів (діалектичний, метафізичний, ідеалістичний) забезпечать можливість розкрити їх як самостійний

феномен соціальної дійсності, що може бути сприйнятий і усвідомлений суб'єктами через розумову діяльність;

- загальнонаукові методи пізнання (формально-логічний, системно-структурний, функціонально-правовий, герменевтичний) надзвичайних законів надали змогу визначити їх як пізнавальний наукознавчий феномен, що характеризується закономірностями зародження, виникнення, становлення, функціонування та розвитку;

- система спеціально-наукових методів (системно-функціональний, структурно-функціональний, прогностичний, історико-правовий, статистичний, соціологічний та метод моделювання) забезпечить характеристику теоретико-правових аспектів надзвичайних законів як явища, що має історичний ступінь розвитку, характеризується наявністю структурних елементів та належністю до більш широкої системи, що надає змогу визначити їх місце в системі законодавства України, розкрити поняття «надзвичайних законів», встановити їх самостійний характер, що відрізняється наявністю певних ознак, особливостей взаємозв'язку та взаємодії з іншими суміжними категоріями та явищами державо-правової дійсності, визначити функціональне призначення надзвичайних законів, а також їх природу та особливості дії;

- сучасне методологічне пізнання теоретико-правових аспектів надзвичайних законів доводить недостатність використання того або іншого елементу методологічної основи дослідження та визначає необхідність їх органічного поєднання, що дозволить розкрити надзвичайні закони як особливий теоретико-правовий феномен;

- особливість предмету дисертаційного дослідження зумовлена тим, що має значний потенціал міждисциплінарності дослідження, оскільки може бути розкрита в межах різноманітних наук, а тому потребує застосування методологічного інструментарію філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, заснованих на принципах наукового дослідження і методологічній стратегії, визначеній комплексом методологічних підходів;

- особливість предмету дисертаційного дослідження зумовлює доцільність застосування бінарного підходу до його пізнання як явища теоретичного плану, що характеризується закономірностями зародження, виникнення, становлення, функціонування та розвитку;

- особливість предмету дисертаційного дослідження визначається багатовимірним характером, складовими якого є особливості дії надзвичайних законів, процесуальні засади їх прийняття, а також проблеми їх якості і ефективності дії.

1.3 Надзвичайні закони як складова понятійно-категоріального апарату юридичної науки.

Одним із пріоритетних завдань сучасних держав є прагнення до забезпечення безпеки своїх громадян та людства в цілому. В науковій літературі вченими справедливо акцентується увага на перспективних завданнях країн світового співтовариства, зміст яких передбачає розбудову такого соціально – економічного та політичного режиму (порядку), за якого для вирішення проблем, що постають перед державою і суспільством, необхідність звернення до інституту надзвичайного стану має бути зведена до абсолютного мінімуму. В продовження цього положення також зазначається, що це є віддаленою перспективою, адже реальність сучасного життя засвідчує, що соціальні конфлікти давно вже переросли межі «звичайних» масових безладів і часто почали реалізуватися в організованих бойових діях, диверсійно-терористичній діяльності [2, с. 146]. Особливо болючим такий стан речей є для України. Під впливом існуючої кризи перебувають практично всі сфери життєдіяльності суспільства сучасної України, що, в першу чергу, зумовлено тривалістю військових дій, які відбуваються на території східної частини України, проведенням операції об'єднаних сил, поширенням ідей сепаратизму, терористичними спалахами, а також соціальними конфліктами, що набули систематичного характеру практично у всіх її регіонах. Трансформації, що мають місце в сучасній Україні, торкаються всіх сфер життєдіяльності.

Незавершений їх перехід до нових стандартів через реформування спричиняє процес глибоких змін у політико-правовій сфері держави [133, с. 145].

На думку М. А. Микитюка, сьогодення Української правової держави характеризується переломним моментом у пріоритетах безпеки особистості та держави в цілому. Соціально – економічний розвиток України визначає проблему захисту населення від впливу природних катаклізмів, техногенних аварій, соціально – політичних і військових конфліктів як одну із найважливіших функцій держави, що обумовлює стан національної безпеки [134, с. 91-92]. Якщо стабільність і порядок процесу функціонування суспільства та держави забезпечується за допомогою існуючої системи законодавства, то виникнення таких негативних явищ і процесів, які порушують нормальний розвиток суспільних відносин і дестабілізують в цілому життєдіяльність громадян потребує здійснення інших дещо радикальних заходів в межах правового поля, тобто негайної розробки та прийняття системи надзвичайних нормативно – правових актів, здатних ефективно регулювати суспільні відносини, що виникають за таких обставин. Слід погодитись з В. А. Осиповим, який вважає що саме правові засоби надають механізму правової безпеки інструментального і визначеного змісту [135, с. 12.]. Стверджувальною є позиція А. А. Белоусова який, з'ясовуючи особливості німецького досвіду використання надзвичайного законодавства, посилається на наукову роботу відомого вченого Дж. Агамбена, звертаючи увагу на те, що в сучасних умовах прийняття та застосування надзвичайних законів все більше стає правилом, аніж виключенням із такого правила [136, с. 191].

Виходячи з цього уявляється доцільним в межах тематики обраного наукового напрямку здійснити фундаментальне дослідження комплексу питань, присвячених з'ясуванню понятійно-категоріальних засад надзвичайних законів, системи притаманних їм категоріальних ознак та обґрунтувати авторське поняття категорії «надзвичайні закони». Саме завдяки чітко визначеному та введеному до понятійно-категоріального апарату новому поняттю забезпечується комплексне вирішення питань сучасної теорії держави і права, а також ефективність правового

регулювання відносин, які виникають внаслідок негативних кризових ситуацій у державі та суспільстві.

Слід звернути увагу, що в межах теорії права загальнотеоретичні засади надзвичайних законів не є достатньо дослідженими, а в основній масі носять фрагментарний характер і відображаються, як правило, в межах класифікаційних процедур, які здійснюється науковцями в процесі характеристики різновидів закону як самостійної юридичної категорії [37, с. 17]. Наукові роботи присвячені такому напряму дослідження належать багатьом відомим вченим, а саме: С. С. Алексєєву, С. В. Бобровник, А. Б. Венгеру, А. Г. Гузнову, О. В. Зайчуку, В.М. Корельському, В.В. Копейчикову, А.В. Мальку, Л.А. Морозовій, М. Н. Марченку, А. М. Колодію, Н. М. Пархоменко, В. В. Оксамитному, Н. М. Оніщенко, О. Ф. Скакун, Ю. А. Тихомирову, М. В. Цвіку Здебільшого наукові монографічні дослідження вітчизняного та зарубіжного характеру розглядають проблемні питання надзвичайного стану, його співвідношення з іншими суміжними категоріями, особливості правового регулювання виключно в межах конституційного, адміністративного, екологічного права та інших галузевих наук. Зокрема, результати таких наукових досліджень відображені в працях: В. І. Андрейцева, Г. І. Балюк, А. В. Басова, О. М. Бандурки, М. М. Бринчука, О. М. Домріна, М. В. Краснової, С. О. Кузніченка, І. Л. Петрухіна, С. В. Пчелінцева, О. І. Соловйова, С. Д. Хазанова, А. С. Філіпенка, М. Г. Янгол [37, с. 17].

Однак, незважаючи на особливу актуальність такої проблематики, все таки слід звернути увагу на відсутність в сфері теорії права доктринальних комплексних досліджень теоретико-правових засад надзвичайних законів як самостійної правової категорії, що зумовлює появу певної наукової прогалини і, таким чином негативно впливає не лише на розвиток юридичної науки, а і юридичної практичної діяльності в зазначеній сфері [37, с. 18].

Вчені пояснюють виникнення прогалин на науковому та практичному рівнях молодістю надзвичайного законодавства, зокрема для української юриспруденції, що є вкрай негативним явищем, адже надзвичайне законодавство впливає на всю

систему державного управління, видозмінює адміністративно – правові основи організації виконавчо-розпорядчої діяльності [138, с. 245]

Таким чином, необхідність здійснення комплексних досліджень в такому векторі зумовлюється певними *об'єктивними факторами*:

по-перше, активним поширенням процесів, які значно дестабілізують ситуацію в суспільстві і державі у різноманітних сферах їх життєдіяльності, зокрема політичній, соціальній, економічній та екологічній;

по-друге, активним поширенням процесів, що мають надзвичайно негативний характер по відношенню до суспільства та супроводжуються поширенням ідей сепаратизму, різноманітних рухів екстремістського характеру, масових заворушень, здійснення особливо небезпечної діяльності, що має диверсійно-терористичний характер;

по-третє, відсутністю в юридичній науці єдиної позиції, підходів до розуміння та вирішення проблематики надзвичайного стану та наслідків, що ним породжуються, що обумовлює ускладнення юридичної практичної діяльності в цій сфері;

по-четверте, відсутністю комплексних досліджень в межах теорії держави і права, що торкаються з'ясування основних загальнотеоретичних закономірностей становлення і розвитку надзвичайних законів як самостійної юридичної категорії;

по-п'яте, на теоретико-правовому рівні надзвичайні закони не характеризуються як самостійна правова категорія, не розмежовуються з іншими суміжними юридичними категоріями та не обґрунтовується їх визначення як засобу забезпечення однозначного розуміння досліджуваного явища;

по-шосте, необхідністю розробки подальшої методологічної основи продовження наукових досліджень надзвичайних законів як формалізованого явища, що забезпечить можливість подальшого вивчення правових і практичних аспектів існування надзвичайних законів.

Необхідність здійснення вказаних ґрунтовних досліджень підтверджується науковою позицією відомого вченого А. В. Антонова, який стверджує, що актуальність та наукова новизна будь-якого понятійно-категоріального апарату

визначається, серед усіх інших новацій, включенням до наукового інструментарію нових категорій і понять або ж уточненням вже існуючих дефініцій, які адекватно відображали б сутність досліджуваної проблеми (явища, процесу) [138, с. 92]. Підтримуючи таку позицію, слід зауважити, що удосконалення понятійних засад досліджуваного явища, процесу чи категорії не лише актуалізується внесенням до наукового інструментарію нового чи вдосконаленого поняття, а й має вагоме практичне значення, що надасть змогу вдосконалити правове регулювання суспільних відносин та значно покращить і забезпечить ефективність правозастосовної діяльності.

Таким чином, якісне та оптимальне досягнення виокремлених в межах цього підрозділу напрямів дослідження можливе за умови здійснення комплексного з'ясування наукових підходів до характеристики особливостей надзвичайного стану та інших важливих аспектів його прояву, оскільки саме словосполучення, що складається із двох термінів «надзвичайні» та «закони» вказує на необхідність з'ясування окремо сутності цих категорій як основи для розробки в подальшому доктринального розуміння поняття надзвичайних законів. Особливої уваги заслуговує необхідність здійснення аналізу існуючих в правовій літературі підходів вчених, які досліджували ті чи інші аспекти дії надзвичайного законодавства, особливостей та змісту надзвичайного права, природи, сутності надзвичайних ситуацій та їх ефективного правового регулювання.

О. М. Кириченко, визначаючи місце органічних законів в системі законодавства України, не виокремлюючи критеріїв класифікації законів в цілому, лише звертає увагу на те, що усі закони слід розподілити на конституційні, органічні, звичайні та надзвичайні [139, с. 96]. Зокрема останнім із запропонованого вченою переліку законів комплексна характеристика не надається, проте позитивною, на нашу думку, є тенденція до виокремлення надзвичайних законів на одному рівні із конституційними, органічними, що вказує на їх важливу роль та функціональне призначення в процесі правового регулювання суспільних відносин, особливо в умовах виникнення надзвичайних обставин [37, с. 19].

Н. М. Пархоменко серед варіативності класифікацій законів надзвичайні закони виокремлює в межах критерію терміну їх дії, стверджуючи, що поряд з постійними законами, право на існування мають надзвичайні закони [25, с. 346.] Як бачимо, позиція вченої є солідарною з підходами інших зазначених вище науковців і відображає виключно вузький підхід до характеристики надзвичайних законів, а саме приділяє увагу лише визначенню місця надзвичайних законів в системі законодавства та їх різновиду з – поміж них. Однак, постає питання чи науково доцільно виокремлювати надзвичайні закони за тим чи іншим критерієм класифікації, не визначаючи при цьому їх поняття, ознак, природи та сутності. Тобто в межах цього підходу фактично є відсутніми характерні особливості цієї правової категорії, які можуть стати основою для віднесення надзвичайних законів до того чи іншого різновиду закону в цілому.

Особливо слушною є ідея В. В. Оксамитного, який на противагу зазначеним вище підходам, виокремлює надзвичайні закони в межах такого критерію як юридична сила і характеризує їх як акти державної влади, які приймаються в умовах надзвичайних обставин або під час проголошення надзвичайного стану в державі чи певних її регіонах. Такими законами, які мають тимчасовий характер, обмежується дія деяких конституційних і інших законодавчих положень, права і свободи громадян, правовий статус організацій та об'єднань [140, с. 360]. На нашу думку, такий підхід є більш вдалим, оскільки відображає вагоме функціональне призначення надзвичайних законів, а також вказує на те, що вони приймаються органами державної влади і мають «особливу» юридичну силу, адже можуть відмінити або обмежувати дію інших нормативно – правових актів, в тому числі і конституційних.

Досліджуючи проблематику класифікації нормативно-правових актів Н. В. Заросило звертає увагу на такий критерій розмежування нормативно-правових актів як сфера їх дії, відповідно до якого виокремлює нормативно-правові акти, які діють на всій території держави та нормативно-правові акти, які діють на території, яка визначена положеннями цього ж нормативно-правового акту (наприклад, на

території, де оголошено особливий режим, або території, що оголошена зоною стихійного лиха та ін.) [141, с. 39].

Значної уваги заслуговують наукові підходи, зміст яких відображає деякі загальні аспекти надзвичайних законів в контексті характеристики надзвичайного законодавства як окремого, самостійного правового інституту. Так, І. М. Іванов, не виокремлюючи та не характеризуючи поняття надзвичайних законів, лише звертає увагу на той факт, що особливість даної правової категорії полягає в тому, що вони покликані змінити чи відмінити чинний закон і в сфері управління створити норму, що має силу закону [2, с. 94 -95]. Таким чином, вчений звертає увагу на їх функціональне призначення, що може виступати критерієм для розмежування надзвичайних законів від інших різновидів законів. На нашу думку, така особливість надзвичайних законів є закономірною, адже зважаючи на характер об'єктивних факторів та надзвичайність ситуації, що обумовлюють прийняття таких законів, цілком виправданим та необхідним є прийняття надзвичайних законів. Вони покликані стабілізувати ситуацію шляхом відміни чинної системи законодавства, а не приймаються з метою розвитку тих чи інших законів і (або) підзаконних нормативно – правових актів [37, с. 17].

Аналогічної точки зору щодо необхідності та важливості призначення інституту надзвичайного законодавства в сучасних умовах розвитку суспільства дотримується О. М. Домрін, стверджуючи, що єдиним засобом забезпечення національної безпеки сучасних держав є надзвичайне законодавство, оскільки звичайні форми правового регулювання є недостатніми для нейтралізації або ліквідації різноманітних екстремальних ситуацій, що виникають у суспільстві і державі [142, с. 3.] Як бачимо, зазначені підходи відображають суто функціональне призначення надзвичайних законів, не акцентуючи уваги на їх категоріальному значенні.

С. О. Кузніченко визначає надзвичайне законодавство як систему нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини в умовах введення надзвичайного адміністративно-правового режиму [137, с. 245].

В свою чергу Т. М. Радько під надзвичайним законодавством розуміє комплекс нормативних приписів держави, які припиняють дію конституційних норм на підставі особливої надзвичайної ситуації, що склалася в державі [143, с. 135]. На нашу думку, така наукова позиція досить вдало акцентує увагу на особливому характері надзвичайних законів, що зумовлений їх особливою юридичною силою та здатністю вносити зміни до поточного законодавства держави шляхом відміни тих чи інших конституційних нормативно-правових приписів. Це є підставою для виокремлення однієї із ознак надзвичайних законів.

А. А. Белоусов характеризує особливість дії надзвичайного законодавства, виходячи із його цільового призначення, зазначаючи, що основними його задачами є захист конституційного ладу, демократії, прав і свобод людини і, як правило, супроводжується концентрацією влади, застосуванням надзвичайних засобів і механізмів здійснення влади, обмеженням основних прав і свобод людини. Все це підтверджує подвійний характер надзвичайного законодавства і його універсальність, що виявляється, з однієї сторони, в тому, що воно може бути використано в якості ефективного засобу захисту свободи і безпеки громадян, а, з іншої сторони, вимагає особливої обережності при прийнятті рішення про його ведення, оскільки результати використання надзвичайного законодавства можуть бути прямо протилежними тим цілям, яких намагається досягти державна влада, застосовуючи засоби надзвичайного характеру [136, с. 198].

Дещо інший аспект призначення надзвичайного законодавства для демократичного суспільства обґрунтовує О. В. Грязнов, що полягає в створенні правових можливостей в подоланні тих чи інших конфліктних ситуацій, а також гарантії невикористання концентрації влади на шкоду конституційному правопорядку та усунення державно – правових демократичних інститутів [144, с. 33 – 34] О. В. Мелехін, досліджуючи особливості надзвичайного законодавства, трактує його як обов'язкову сукупність нормативно-правових актів, що мають системний характер і вступають в дію за необхідності запобігання або ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій [145, с. 42]. Вчений звертає увагу на особливий аспект надзвичайного законодавства – його «системність». На нашу думку, така

особливість свідчить про те, що як надзвичайне законодавство, так і надзвичайні закони мають достатньо усталений характер і не є новими, в тому числі і певними «екстраординарними» категоріями в юридичній науці і практиці, а й вказують на циклічний характер їх прийняття та подальше ефективне застосування. Таким чином, це ще раз підтверджує актуальність обраної автором тематики та необхідність здійснення її наукового-обґрунтування в межах загальної теорії держави і права.

Вчена Т.М. Шмідт в межах своєї наукової роботи оперує терміном «надзвичайне право» та виокремлює ряд характерних його особливостей, а саме:

комплексний, міжгалузевий характер надзвичайного права, що зумовлений включенням норм різноманітних галузей права в більшою мірою норм адміністративного та конституційного права;

за своїм характером надзвичайне право є публічно – правовим інститутом, метою якого є охорона суспільства від надзвичайних та інших кризових ситуацій;

як галузь права характеризується наявністю в переважній більшості імперативних методів, а серед способів правового регулювання наявністю виключно заборон та зобов'язань [37, с. 17].

Таким чином, вчена розмежовує зазначені правові категорії, вказуючи при цьому на їх закономірно – категоріальні риси, які характерні як для надзвичайного права, так і для надзвичайного законодавства. Окрім того, це свідчить про те, що термін «надзвичайні закони» не є усталеним не лише з позиції зазначеного підходу, а й інших і досить часто вживаються як «надзвичайне законодавство», «закони, які вступають в дію за надзвичайного стану».

Як результат виникнення надзвичайних ситуацій державою може оголошуватися надзвичайний стан. Мета, порядок та умови введення надзвичайного режиму в будь-якій державі, види надзвичайних ситуацій, за яких вводиться надзвичайний державно-правовий режим, строк його дії, гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина в умовах дії надзвичайного стану та інше передбачається спеціальними законами [146].

Можливо констатувати, що у юридичній літературі існують достатньо дискусійні підходи щодо правового аспекту природи, дії, ефективності надзвичайних законів, що зумовлено, на нашу думку, деякими факторами:

- динамікою розвитку та змістом тих суспільних відносин, які виникають під час надзвичайних ситуацій та потребують адекватного правового регулювання шляхом оперативного прийняття надзвичайних законів;

- характером норм права, що в своїй сукупності складають інститут надзвичайного права та мають міжгалузевий характер;

- інтенсивністю виникнення, складністю та глобальністю негативних наслідків надзвичайних ситуацій;

- відсутністю законодавчого закріплення поняття «надзвичайні закони»;

- недостатністю та неефективністю правового регулювання процесуальних засад прийняття надзвичайних законів.

Аналогічної точки зору дотримується А. В. Басов, звертаючи увагу на те, що правові норми, які регламентують суспільні відносини в умовах надзвичайного стану (військового стану) мають комплексний характер адже здебільшого належать до різних галузей права (конституційного, адміністративного, екологічного, цивільного, трудового, міжнародного) та знаходять своє відображення у системі законів та підзаконних нормативно – правових актів. Це обумовлює твердження про комплексність інституту надзвичайних законів. [1, с. 86]. Такий підхід, вказує на важливу аспектну особливість надзвичайних законів – універсальність. Це означає, що регулятивна дія надзвичайних законів має розширене правове спрямування і торкається як всіх сфер життєдіяльності суспільства, так і суспільних відносин, які виникають внаслідок надзвичайної ситуації.

Досліджуючи та узагальнюючи доктринальні підходи до розуміння поняття та сутності категорії «надзвичайні закони» слід підсумувати, що вони мають неоднозначний та дискусійний характер серед науковців. Проте, незважаючи на різноманітність та варіативність виокремлених нами підходів, які відображені в юридичній літературі, доцільно узагальнити всі зазначені вище підходи в межах наступних ідей та положень:

по-перше, розуміння надзвичайних законів є дещо звуженим, зокрема в межах теорії права, що передбачає їх виокремлення в контексті виключно особливої видової категорії серед законів та як елементу законодавства держави в цілому;

по-друге, характеристика категорії «надзвичайні закони» як окремого різновиду законів здійснюється у відповідності до різних критеріїв класифікації (інколи навіть протилежних), що зумовлено, на нашу думку, суб'єктивним баченням науковців;

по-третє, розуміння категорії «надзвичайні закони» ототожнюється та в цілому визначається через таку правову комплексну категорію як «надзвичайне законодавство», а також в контексті розуміння інститутів надзвичайного стану, надзвичайної ситуації, екологічної катастрофи тощо;

по-четверте, розуміння категорії «надзвичайні закони» здійснюється через функціональний підхід, відповідно до якого надзвичайні закони розглядаються як способи чи засоби, які повною мірою здатні регулювати виникаючі в результаті надзвичайних ситуацій суспільні відносини і таким чином забезпечити стабільність і правопорядок в суспільстві та державі;

по-п'яте, розуміння категорії «надзвичайні закони» засновується на їх характеристиці як певного комплексного, міжгалузевого інституту, що має універсальний характер;

по-шосте, розуміння категорії «надзвичайні закони» зводиться до того, що вони являють собою специфічний різновид законів, які мають комплексний характер, «особливу» юридичну силу і приймаються з метою регулювання суспільних відносин у випадку виникнення надзвичайної ситуації, введення надзвичайного стану та забезпечення не порушення прав і свобод громадян, стабільності і правопорядку у суспільстві та державі [37, с. 18].

Слід зазначити, що розуміння надзвичайних законів має і певний енциклопедичний характер, що вказує на його самостійність як категорії і в той же час на необхідність у визначенні місця в понятійно – категоріальному апараті юридичної науки.

В. Є. Чіркін в Юридичній енциклопедії за редакцією Б. М. Топорніна визначає надзвичайні закони (надзвичайне законодавство) як акти, що приймаються парламентом за надзвичайних умов, тому вони можуть і не відповідати положенням конституції. В цій же енциклопедії звертається увага на те, що в Російській федерації прийняття надзвичайних законів не передбачено, проте приймається федеральний конституційний закон про надзвичайний стан, який допускає обмеження деяких конституційних прав у відповідності до міжнародних пактів про права людини [147, с. 1197 – 1198]. Така наукова позиція викликає ряд коментарів позитивного і негативного характеру. Зокрема, до позитивних особливостей можливо віднести те, що зроблена спроба на доктринальному, енциклопедичному рівні визначити поняття категорії «надзвичайні закони», автор визначає особливий «статус» цих законів, адже вони можуть відмінити положення конституції, окрім того, звертається увага на процесуальний зміст їх прийняття з визначенням суб'єкта, який вправі їх приймати. Негативні сторони згаданого визначення, на нашу думку, зумовлені тим, що на початку автор ототожнює дані категорії, однак в подальшому розмежовує їх з акцентом на те, що надзвичайні закони є різновидом законів в цілому, а під надзвичайним законодавством розуміється виключно система підзаконних нормативно-правових актів.

Ю. С. Шемшученко в Юридичній енциклопедії поряд зі звичайними законами, виокремлює надзвичайні закони, дія яких обмежена в часі й залежить від наявності зазначених у цьому законі надзвичайних обставин [149]. Аналогічно існуючим підходам вчений характеризує надзвичайні закони як різновид законів в цілому, відмінністю яких від інших є тимчасовий період їх дії, що визначається виключно переліком надзвичайних обставин, які в ньому зазначені, та є умовою їх дії.

На думку С. М. Кожевнікова, надзвичайні закони – це правові акти, які приймаються за особливих умов і надають особливі повноваження главі держави або певним державним органам [150, с. 73]. Таке тлумачення надзвичайних законів виокремлює властивість, яка не була визначена іншими вченими, а саме – це наділення особливими за змістом повноваженнями вищих органів державної влади, які в період виникнення надзвичайних обставин, введення надзвичайного стану в

праві їх реалізувати з метою забезпечення стабільності і правопорядку у суспільстві.

Надзвичайні закони – це закони, які призупиняють дію окремих конституційних норм (приймаються лише на строк, визначений парламентом). В основному приймаються за умови введення надзвичайного стану або при встановленні авторитарних або тоталітарних режимів. Мають детально регламентований порядок їх прийняття [151, с. 1031].

Надзвичайні закони (спеціальні закони) – закони, які приймаються парламентом, як правило, в порядку тієї ж процедури, що і звичайні закони. Надзвичайні закони містять положення, що можуть протирічити будь-яким законодавчим нормам, в тому числі конституційним, змінювати чи призупиняти їх дію [152].

В той же час слід відзначити, що не всі юридичні енциклопедичні джерела виокремлюють поняття «надзвичайні закони» і, відповідно, не відносять його до складових понятійно-категоріального апарату юридичної науки. Однак виокремлюються такі поняття, як «надзвичайний стан», «надзвичайний режим», «надзвичайне законодавство». Така ситуація, як уже зазначалося вище, зумовлена становленням інституту надзвичайного стану в суспільстві і державі. Так, вітчизняна юридична наука, враховуючи складність та нестабільність, яка поширюється світовим простором, стала на шлях формування і наукового обґрунтування нових понять державно-правової дійсності. Аналогічна ситуація складається із науковими юридичними джерелами, зміст яких присвячується проблематиці правового регулювання виникнення надзвичайних ситуацій у державі, проблематиці дослідження категорії законодавства в цілому, теоретико-правовим аспектам законів. Проте, в межах таких досліджень авторами не звертається увага на таку важливу в сучасних умовах розвитку юридичної науки і практики категорію як «надзвичайні закони».

Слід звернути увагу і на положення національного законодавства України. Правове забезпечення надзвичайного стану в Україні здійснюється Основним законом держави та низкою законів, які визначають умови введення військового чи

надзвичайного стану; часові рамки його дії; межі території, на якій запроваджується особливий правовий режим та повноваження, якими наділяються органи державної влади. Конституція України в статтях 83, 85, 106 вказує на право Президента України приймати у разі потреби рішення про введення в Україні або окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошення у разі необхідності окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень (указів) Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента. У разі оголошення такого Указу Президента Верховна Рада України збирається на засідання в дводенний строк без скликання [153].

Співзвучною цьому є позиція В. О. Котюка, який під надзвичайними законами розуміє закони, що приймаються в надзвичайних ситуаціях, викликаних різними стихійними лихами, політичною і економічною кризами, загрозою і станом війни, оголошення військового стану тощо [154, с. 203]. В контексті цього вважаємо за доцільне лише зазначити, а в наступному підрозділі дисертаційного дослідження ми будемо розуміти під підставами прийняття надзвичайних законів не лише введення надзвичайного чи воєнного стану, а й інші причини економічного, політичного, соціального та екологічного характеру.

На нашу думку, відсутність у вітчизняній правовій літературі уніфікованих підходів до розуміння надзвичайних законів визначає потребу у формулюванні вказаного терміну та закріплення його на доктринальному рівні в межах загальної теорії держави і права. Для формулювання вказаного визначення слід звернути увагу на етимологію термінів «надзвичайний» та «закон», а також взаємозв'язку між ними.

Тлумачення терміну «надзвичайний» зводиться до чотирьох значень: 1) дуже сильний ступенем свого виявлення та не схожий на інші; винятковий; 2) який рідко зустрічається, викликає почуття захоплення; незвичайний, чудовий. 3) який має особливе значення, заслуговує на виняткову увагу; 4) непередбачений, викликаний певною необхідністю, спеціально призначений для чого-небудь; екстрений, позачерговий. [155, с. 66]. Закон в етимологічному розумінні є не що іншим як

певне правило, межа. Розуміння цього терміну в тлумачному словнику зводиться до наступних положень: 1) встановлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу юридичну силу; 2) сукупність таких загальнообов'язкових правил та державних постанов, що визначають суспільні відносини людей; втілення найвищої влади в суспільстві; 3) те, що сприймається як незаперечне розпорядження, веління, обов'язкове для неухильного виконання; 4) загальноприйняте, усталене правило співжиття, норма поведінки [155, с. 154.].

Етимологічне визначення цих термінів надає можливість стверджувати, що надзвичайні закони можливо розуміти як систему загальнообов'язкових правил поведінки, які закріплені законодавчими актами, що мають вищу юридичну силу і приймаються у випадках, викликаних певними нестабільними та кризовими явищами і негативними факторами у процесі життєдіяльності суспільства та держави. Окрім того, слід стверджувати, що надзвичайні закони наділені спеціальним функціональним призначенням, адже термін «надзвичайний» також характеризується такою властивістю як спеціально призначений для чого-небудь, що зумовлює особливість надзвичайних законів, а саме – ліквідації надзвичайних обставин, викликаних різними негативними явищами та процесами.

З метою визначення самостійності поняття «надзвичайні закони» слід здійснити також його розмежування з такими явищами, як надзвичайний стан та надзвичайна ситуація.

Тлумачення терміну «стан» зводиться до 1) обставини, умови, в яких хто-, що-небудь перебуває, існує; ситуація, зумовлена певними обставинами, умовами; 2) сукупність ознак, рис, що характеризують предмет, явище в даний момент відповідно до певних вимог щодо якості, ступеня готовності і т. ін. [155, с. 644]. Ситуація - сукупність умов і обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей [155, с. 208]. В юридичному значенні під надзвичайною ситуацією розуміють порушення нормальних умов життя і діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом або іншою небезпечною подією, в тому числі епідемією, епізоотією, пожежею, яке призвело (може призвести) до неможливості

проживання населення на території чи об'єкті введення там господарської діяльності, загибелі людей та/або значних матеріальних втрат [156].

Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [157].

Таким чином, надзвичайні закони, надзвичайна ситуація, надзвичайний стан є протилежними, однак взаємопов'язаними категоріями, кожна із яких характеризується власними особливостями та займає самостійне значення в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки. Зокрема, надзвичайна ситуація є тією підставою, внаслідок якої на певній чи у всій території оголошується надзвичайний стан, в межах якого законодавчим органом влади приймаються надзвичайні закони, здатні повною мірою врегулювати та стабілізувати ситуацію, що склалася.

Однак, на наше переконання, надзвичайний стан не є виключною обставиною прийняття надзвичайних законів, адже можливо припустити, що їх прийняття може бути пов'язане з комплексом інших обставин терористичного характеру, кризовими ситуаціями в політичній, економічній та соціальній сферах, внутрішніми та зовнішніми агресивними військовими діями, зокрема про це неодноразово зверталася увага.

Враховуючи здійснений нами аналіз наукового розуміння поняття «надзвичайних законів», засновуючись на здійсненні етимологічного аналізу термінів «надзвичайний», «закон», беручи за основу розмежування схожих із надзвичайними законами категоріями вважаємо за доцільне в науковому юридичному плані уточнити та вдосконалити формулювання поняття «надзвичайні закони», заклавши в його основу: по-перше, ознаки надзвичайних законів як категорії, що має комплексний (загальний) характер, по-друге, ознаки надзвичайних законів як самостійної правової категорії.

До ознак надзвичайних законів як самостійної правової категорії доцільно віднести наступні:

1) *мають комплексний характер*, що зумовлено наявністю норм права, які належать до різних галузей законодавства (адміністративне, конституційне, екологічне, кримінальне, господарське, цивільне, трудове) та варіативністю суспільних відносин, які виникають в процесі різноманітних кризових та екстраординарних ситуацій;

2) *мають вищу юридичну силу*, оскільки приймаються законодавчим органом державної влади і поширюють свою регулятивну дію на всі сфери суспільних відносин, що зазнали негативного впливу внаслідок виникнення негативних явищ та процесів у суспільстві та державі;

3) *здатні відмінити та призупиняти дію інших законів*, в тому числі положень Основного закону держави та інших конституційних законів;

4) *мають функціональне призначення*, що полягає в попередженні та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, забезпечення безпеки та основних прав і свобод громадян, стабільності і правопорядку в суспільстві і державі;

5) *мають переважно імперативний характер*, що означає абсолютну категоричність їх приписів у дотриманні та не допуску до будь-яких відхилень від визначної поведінки, що є особливо значимим в умовах ситуації, яка призвела до прийняття надзвичайних законів;

6) *характеризуються особливим процесуальним порядком прийняття*, що передбачає в першу чергу застосування оперативних законодавчих дій, тобто їх

прийняття в межах максимально обмежених строках, а також виваженістю рішень правотворчого (законодавчого) органу щодо крайньої необхідності прийняття надзвичайних законів (прийняття кваліфікованою більшістю голосів);

7) положення надзвичайних законів *засновуються на положеннях Конституції*, принципах і нормах міжнародного права, які визначають їх демократичність та правовий характер;

8) мають *тимчасовий характер дії*, що визначається періодом ліквідації наслідків надзвичайної ситуації чи інших екстраординарних ситуацій військового та терористичного характеру, а також політичного, соціального та економічного змісту, тобто тривалістю дії надзвичайного чи воєнного стану в державі;

9) можуть мати *обмежений територіальний характер дії*, що може мати місце як по всій території держави, так і виключно на частині території, в якій проголошено надзвичайний стан або воєнний стан;

10) можуть *обмежувати правовий статус фізичних та юридичних осіб* з метою забезпечення їх безпеки;

11) є *самостійним різновидом законів* та, відповідно, займають самостійне місце з – поміж інших різновидів законів.

Враховуючи виокремлені нами ознаки, вважаємо за доцільне завершити цей підрозділ дисертаційного дослідження авторською дефініцією надзвичайних законів. Надзвичайні закони – це різновид законів, які регулюють суспільні відносини в умовах введення в державі чи на окремій її території особливого правового режиму з метою забезпечення непорушності прав та свобод людини, конституційного ладу і правопорядку; мають вищу юридичну силу; приймаються в особливому; мають імперативний та комплексний характер; можуть бути обмеженими просторовому та часовому аспектах дії.

Зважаючи на самостійність, складність та багатоаспектність досліджуваної нами правової категорії, вважаємо за доцільне в межах наступного підрозділу з'ясувати природу та підстави прийняття надзвичайних законів.

Висновки до розділу 1

В результаті дослідження історіографічних та методологічних аспектів наукового дослідження правомірно зробити наступні висновки:

Особливості зародження та виникнення уявлення про надзвичайні закони відображається у наступних етапах:

філософські вчення мислителів епохи Античності не містили таких точних уявлень про надзвичайні закони як про певну категорію, що зумовлювалося соціально-історичними умовами, в яких відбувалося зародження перших державних утворень;

зміст світоглядних ідей мислителів епохи Середньовіччя пов'язувався із визнанням можливості надзвичайного стану та необхідності регулювання відносин у таких умовах;

епоха Реформації та Просвітництва характеризується появою певних поглядів щодо існування надзвичайного стану та його правового регулювання.

В сучасній юридичній науці проблеми надзвичайних законів були предметом дослідження та теоретичному рівні та на галузевому, а саме: в межах конституційного, адміністративного, екологічного, міжнародного права.

Існуючі ідеї вчених стосовно надзвичайного стану можливо класифікувати за різновидом наукових досліджень (монографічні, дисертаційні, науково-популярні); за територіальним спрямуванням (міжнародні, вітчизняні); за різновидами наук (історико-теоретичні, галузеві, спеціально-прикладні).

Надзвичайні закони є самостійним явищем правової дійсності, самостійною правовою категорією, об'єктом наукового пізнання, самостійним предметом понятійно-категоріального апарату юридичної науки.

Методологічну основу дослідження надзвичайних законів складають методологічні підходи, принципи наукового пізнання та система методів дослідження. Основними принципами пізнання надзвичайних законів є історизм, об'єктивність, комплексність, професіоналізм, наступність, всебічність.

Дослідження надзвичайних законів потребує застосування таких наукових підходів як онтологічний, синергетичний, інтеграційний, антропологічний, аксіологічний та кібернетичний.

Отримання ґрунтованих та об'єктивних знань про надзвичайні закони забезпечила система філософських, загальнонаукових та спеціальних методів.

Об'єктивними факторами, що обумовлюють необхідність дослідження надзвичайних законів є наявність дестабілізуючих суспільну дійсність процесів, відсутність наукових досліджень юридичного регулювання в умовах надзвичайного стану, відсутність комплексних досліджень закономірностей становлення і розвитку надзвичайних законів, необхідність розмежування надзвичайних законів та інших суміжних категорій, а також подальше вивчення правових і практичних аспектів існування надзвичайних законів.

В юридичній науці існують дискусійні підходи щодо правового аспекту природи, дії, ефективності надзвичайних законів, що обумовлено динамічністю надзвичайних ситуацій та правового регулювання в умовах надзвичайного характеру; особливим характером інституту надзвичайного права, що має міжгалузевий вимір; інтенсивністю та глобальністю наслідків надзвичайних ситуацій; відсутністю законодавчого закріплення терміну «надзвичайні закони» та процесуальних засад їх прийняття.

Надзвичайні закони – це система загальнообов'язкових правил поведінки, які закріплені законодавчими актами, що мають вищу юридичну силу і приймаються у випадках, викликаних нестабільними явищами і негативними факторами у процесі життєдіяльності суспільства та держави.

Надзвичайні закони мають комплексний характер, вищу юридичну силу, здатні припиняти та відмінити дію інших законів, виконують певні функції, мають імперативний характер, мають особливий процесуальний порядок прийняття, засновуються на положеннях Конституції та нормах міжнародного права, мають тимчасовий характер, обмежену територіальну дію, можуть обмежувати правовий статус фізичних та юридичних осіб для забезпечення їх безпеки та мають самостійне значення в системі законодавства.

РОЗДІЛ 2. СИСТЕМНО-СТРУКТУРНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАКОНІВ

2.1 Причини прийняття надзвичайних законів: ознаки, значення та підстави класифікації.

Здійснений попередньо аналіз доктринального розуміння надзвичайних законів як об'єкта наукового дослідження та елемента понятійно-категоріального апарату юридичної науки, на нашу думку, не відображає всього комплексу аспектів для формування уявлення щодо цілісної картини особливостей та функціонального призначення надзвичайних законів у сучасних умовах розвитку суспільних відносин і функціонування різноманітних державних інституцій. Відтак, постає необхідність у дослідженні інших аспектів надзвичайних законів, а саме *причин та підстав їх прийняття з метою визначення і з'ясування ґрунтового змісту надзвичайних законів як самостійної правової категорії*. З'ясування умов, що обумовлюють і є певними об'єктивними засадами виникнення надзвичайних законів та визначають їх подальший розвиток забезпечать можливість більш ґрунтовно розкрити їх особливості, природу, і, таким чином, розробити положення щодо посилення їх ефективності [296, с. 93]. Саме ці аспекти визначають *мету цього підрозділу*, яка полягає у необхідності з'ясування концептуальних характеристик сутності та змісту причин прийняття надзвичайних законів. На нашу думку, досягнення зазначеного завдання можливе за умови дослідження та характеристики причин і підстав виникнення надзвичайних законів в сучасних умовах функціонування суспільства та держави, здійснення класифікації таких підстав.

З'ясування цих аспектів надзвичайних законів визначило мету цього підрозділу, досягнення якої можливе за умови виконання наступних завдань:

1) *з'ясувати та розмежувати такі категорії як «причини», «підстави» та «умови» прийняття надзвичайних законів;*

2) обґрунтувати авторське розуміння поняття «підстави прийняття надзвичайних законів»;

3) здійснити аналіз існуючих в літературі підходів вчених, предметом наукових досліджень яких були особливості та зміст передумов, причин і підстав, що є факторами прийняття надзвичайних законів та мають об'єктивний і суб'єктивний характер;

4) здійснити класифікацію та характеристику причин і підстав прийняття надзвичайних законів.

Грунтовне з'ясування особливостей надзвичайних законів вимагає звернення до юридичної літератури та здійснення аналізу наукових підходів вчених, які досліджували проблемні питання прийняття надзвичайних законів, особливо у контексті характеристики змісту причин і підстав їх прийняття. Таким чином, слід виокремити та охарактеризувати погляди вчених щодо обставин, які об'єктивно спонукають необхідність прийняття системи нормативно-правових актів, тобто надзвичайних законів з метою регулювання суспільних відносин за умови введення надзвичайного чи воєнного стану або виникнення іншої кризової ситуації у суспільстві та державі [296, с. 92].

Наукова позиція О. М. Домріна засновується на тому, що існування надзвичайного законодавства зумовлено об'єктивною можливістю виникненням в процесі розвитку суспільства і держави різноманітних екстремальних ситуацій соціально – політичного, економічного або природного характеру. Зокрема, вчений під соціально – політичними та економічними ситуаціями вбачає військові дії, міжнародну агресію, збройні повстання, масові безпорядки, трудові конфлікти. До ситуацій природного характеру відносить катастрофи, стихійні лиха, епідемії. Однак, як одні, так і інші, на думку вченого, становлять значну небезпеку для значного кола людей, загрозу конституційному ладу або ж загрозу існування самої держави [142]. До таких причин автор цієї позиції відносить виключно екстремальні ситуації, які можуть бути абсолютно різноманітними як за сферою виникнення, так і за масштабами поширення та наслідками.

Слушна позиція щодо передумов прийняття надзвичайних законів обґрунтована О. О. Фоміним, який стверджує, що об'єктивна необхідність в прийнятті особливих нормативно – правових актів зумовлюється передумовами політичного, соціально – економічного, правового, природного, техногенного та іншого змісту [37, с. 7-8]. Можна зробити висновок, що О. О. Фомін намагається певним чином розмежовувати такі категорії як передумови виникнення надзвичайного законодавства, так і причини його виникнення, вважаючи, що перші мають більш широкий характер. Однією із основних причин прийняття надзвичайних законів виступає надзвичайна ситуація, виникнення якої, в свою чергу зумовлюється різноманітними факторами суб'єктивного та об'єктивного змісту. Разом з тим слід зауважити, що не будь-яка надзвичайна ситуація є підставою для прийняття надзвичайних законів, а виключно та ситуація, яка вийшла з під контролю і потребує негайного правового регулювання та ліквідації тих негативних наслідків, що принесли або можуть принести значну шкоду населенню та іншим соціальним і політико – правовим інститутам держави. Такий підхід може бути використаний для подальшої характеристики причин, а також класифікації та характеристики підстав прийняття надзвичайних законів.

Ю. Ю. Сокових стверджує, що за наявності надзвичайної ситуації повинні бути задіяні правові засоби, які спеціально розробляються для прогнозування, запобігання, регулювання та їх ліквідації, оскільки відсутність таких ефективних правових механізмів може призвести до незворотних наслідків, зокрема прийняття несвоєчасних та помилкових рішень, невиправданих жертв, появою надмірної напруженості в суспільстві і в цілому ускладнює повернення до стабільного нормального життя. Під надзвичайною ситуацією він розуміє певний стан, який породжує непередбачувані та нестандартні умови, в наслідок яких колишні структури управління, правові норми, традиції та стереотипи виявляються неспроможними забезпечити швидке і чітке подолання кризи з метою забезпечення нормалізації обстановки [158, с. 65]. Отже, позиція вченого засновується на наявності надзвичайної ситуації, яка і породжує необхідність у прийнятті необхідних правових засобів. На нашу думку, такими правовими засобами є не що

інше як надзвичайні закони, що здатні на ефективному рівні подолати та ліквідувати негативні наслідки, породжені надзвичайною ситуацією. В даному визначенні вченим не звертається увага на характер та зміст передумов виникнення надзвичайних ситуацій, а тому можна припустити, що ними можуть бути всі нестандартні ситуації з негативними наслідками, що порушують нормальний уклад та стан речей у функціонуванні та розвитку суспільства і держави, а також їх складових інституцій. Таким чином, аналогічно іншим підходам однією із причин прийняття надзвичайних законів є виникнення надзвичайної ситуації в тій чи іншій сфері функціонування суспільства або держави.

Дещо протилежної точки зору щодо характеристики причин та підстав прийняття надзвичайних законів дотримується І. М. Іванов. Вчений ставить необхідність прийняття надзвичайного законодавства в залежність від проголошення надзвичайного стану в державі. Під надзвичайним станом він розуміє як наявність виключних обставин, що порушують встановлений в суспільстві та державі правопорядок і вимагають застосування надзвичайних заходів для нормалізації обстановки, так і одну з форм реагування на дані обставини з боку держави шляхом встановлення спеціального правового режиму надзвичайного стану як одного з його видів. За таких умов надзвичайне законодавство повинно забезпечити ефективне правове регулювання. Аналогічно вище зазначеним підходам І. М. Іванов обґрунтовує точку зору, що не всі кризові ситуації потребують правового регулювання, а, таким чином, і прийняття надзвичайного законодавства [2, с. 99-100]. Такий підхід заслуговує певних авторських коментарів, а саме: по-перше, він дещо ускладнює, і так непросту ситуацію щодо неоднозначності понятійних дефініцій, а також дискусійність відносно підстав прийняття надзвичайних законів, адже поділяє кризисні ситуації на такі, що можуть бути підставами прийняття надзвичайних законів і такі, що не можуть; по-друге, позитивна сторона такого підходу полягає у тому, що автор на науковому рівні намагається розкрити усі аспекти прийняття надзвичайних законів в контексті характеристики надзвичайної ситуації [296, с. 91]. Достатньо підтверджуючою точкою зору щодо наших коментарів з приводу складного

інституційного характеру надзвичайної ситуації служить позиція В. В. Пятилетова. Вчений стверджує, що надзвичайні ситуації за своєю природою є складною та багатоаспектною категорією, тобто вони створюють складну систему, у зв'язку з чим їх важко систематизувати та обрати спільний критерій класифікації, адже їх виникнення зумовлено різноманітним за характером причинами. Тому, об'єктивна необхідність у використанні надзвичайних правових засобів визначається широким спектром політичних, соціально-економічних, правових, техногенних та інших факторів [159, с. 204-205]. Виходячи з цього можливо зауважити, що прийняття надзвичайних законів є логічно складним процесом, який передбачає, перш за все, появу тієї чи іншої причини негативного характеру в різних сферах життєдіяльності суспільства, яка зумовлює виникнення надзвичайної ситуації, введення воєнного чи надзвичайного стану, внаслідок чого уповноваженими органами держави може прийматися рішення про прийняття надзвичайних законів. Це надає можливість констатувати той факт, що причини мають різноаспектну природу, а підстави прийняття надзвичайних законів мають юридичний зміст, оскільки порядок введення надзвичайного чи воєнного стану, оголошення надзвичайної ситуації регламентується на законодавчому рівні і потребує рішення про необхідність прийняття надзвичайних законів.

Достатньо сучасною, однак абстрактною, є наукова позиція О. В. Мєлєхіна, який звертає увагу на те, що перелік причини, які породжують надзвичайні ситуації є на сьогодні невичерпним, і, відповідно, призводить до необхідності введення особливого правового режиму [131, с. 36]. На нашу думку, важливість такого підходу виявляється в тому, що справді ускладненість суспільного життя, функціонування оточуючого середовища, динаміка наукового технічного прогресу нашої епохи на нашу думку, що надзвичайні ситуації можуть мати як різну природу виникнення, так і породжуються різноманітними за своїм змістом причинами, які важко одразу передбачити в перспективі. Однак, на нашу думку, абстрактність такої позиції все таки заслуговує на приділення їй значної уваги зі сторони як науковців, так і практиків, причому не лише юридичної науки, а й інших різних галузей наук з метою оперативного реагування на виникнення вкрай несприятливих та негативних

процесів і явищ в сучасному цивілізаційному просторі, а також застосування превентивних заходів з метою їх попередження. Тому уявляється можливим і необхідним приділення більш конкретизованої уваги з боку законодавця щодо вирішення цієї проблематики і вдосконалення законодавства, яке більш чітко визначало б на законодавчому рівні можливі причини виникнення тих чи інших за своєю природою надзвичайних ситуацій.

Аналогічної точки зору дотримується Р. О. Максимов. Вчений, характеризуючи особливості механізму дії права в надзвичайних ситуаціях стверджує, що надзвичайно важливим є визначення легальних факторів, що провокують виникнення надзвичайних ситуацій і потребують правової регламентації. Обґрунтовуючи свої погляди, вчений умовно поділяє ці фактори на дві групи: ті, що мають природно-техногенну природу; ті, що мають соціальну природу [36, с. 26]. Доцільно звернути увагу на те, що абсолютно справедливо робиться акцент на необхідності виникнення «легальних факторів» прийняття надзвичайних законів, адже вони вказуватимуть на правомірність прийняття рішення про введення надзвичайного стану, а, таким чином, і прийняття надзвичайних законів. Тому проблематика пов'язана із виникненням різного роду надзвичайних ситуацій, введенням надзвичайних станів потребує вирішення не лише на науковому рівні, а й на практичному, зокрема на законодавчому.

Німецький науковець Х. Фольц у своїй науковій роботі «Надзвичайний стан та законодавство про надзвичайний стан» виокремлює шляхом конкретизації ряд причин, що є основою для введення надзвичайного стану. До них належать:

1) наявність зовнішньої загрози для держави, що має місце під час застосування військової загрози чи нападу іншою державою;

2) наявність різних за своїм характером масових заворушень, безпорядків, що виникають в межах держави;

3) припинення функціонування або неналежне функціонування апарату держави, що викликане страйками державних службовців;

4) відмова від сплати податків;

5) поява кризового стану в сфері економіки та фінансування;

б) катастрофи, епідемії та стихійні лиха.

В подальшому вчений звертає увагу на те, що наявність таких причин є обов'язковою умовою, окрім того, їх може бути в комплексі дві і більше. Однак, автор також допускає можливість виникнення інших, не зазначених ним підстав, які можуть викликати надзвичайний стан в державі. [160, S. 58]. Така позиція ще раз засвідчує стрімкий розвиток суспільного життя, що призводить до появи нових нестандартних (негативних) ситуацій, аналізуючи які, науковці приходять до висновку про їх невичерпний перелік та появи нових в майбутньому.

І. Л. Петрухін вважає, що введення надзвичайного правового режиму як правило викликано екстраординарною ситуацією, яка має соціально-політичний, криміногенний або природний, техногенний чи біологічний характер [161, с. 50].

Доцільно звернути увагу на те, що в юридичній літературі склалися достатньо дискусійні підходи щодо розуміння причин та підстав прийняття надзвичайних законів, що зумовлено, на нашу думку, такими особливостями:

- динамічністю та різноваріативністю змісту надзвичайних (кризових) ситуацій, що виникають;

- неврахуванням усіх факторів, що можуть впливати на причинність появи надзвичайних (кризових) ситуацій або ж навпаки виокремлення факторів, що не завжди призводять до об'єктивної необхідності виникнення таких ситуацій;

- динамікою розвитку суспільних відносин, що зумовлюють виникнення криз у контексті їх ускладнення [296, с. 91].

Однак, узагальнюючи та враховуючи існуючі наукові підходи можемо констатувати, що в юридичній науці:

- не здійснено чіткого розмежування таких категорій як «причини», «підстави» та «передумови» виникнення надзвичайних ситуацій, надзвичайного стану чи прийняття надзвичайних законів, які в основному вживаються у науці у контексті тотожності;

- в процесі характеристики причин та підстав введення надзвичайного стану, виникнення надзвичайної ситуації останні використовуються як синонімічні;

- розуміння проблематики прийняття надзвичайних законів здійснюється в контексті виокремлення причин та підстав, що мають природно – техногенний та / або соціально – політичний зміст (природу), і не враховують інші за характером обставини;

- причини та підстави прийняття надзвичайних законів можуть мати ординарний або комплексний характер, що обґрунтовується можливістю виникнення надзвичайної ситуації або введення надзвичайного стану за наявності однієї причини або їх комплексу.

Існуюча дискусійність наукових поглядів потребує в межах тематики підрозділу дисертаційного дослідження визначити поняття надзвичайної ситуації та надзвичайного стану, оскільки це забезпечить достовірність виокремлення причин та класифікації підстав прийняття надзвичайних законів. Однак, враховуючи, що це не є завданням нашого дослідження, тому з'ясування змістовних особливостей цих категорій буде достатньо правомірним в контексті аналізу чинного законодавства. Окрім того, це зумовлено і предметом дослідження даної роботи, що передбачає дослідження теоретико-правових аспектів надзвичайних законів в системі законодавства України.

Положеннями чинного законодавства України закріплюються такі визначення як «правовий режим надзвичайного стану», «правовий режим воєнного стану», «правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації», «правовий режим надзвичайної ситуації».

Зміст ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» надає змогу стверджувати, що надзвичайний стан – це дійсно «особливий» правовий режим, який вводиться у державі в цілому чи окремих її територіях за умови виникнення тих чи інших надзвичайних обставин, на які, зокрема, звертається увага у самому визначенні і які, окрім того, передбаченні нормами чинного законодавства [157].

Аналогічно надзвичайному стану поняття воєнного стану також закріплюється на законодавчому рівні, в межах якого передбачено територіальні (просторові) межі його введення, умови введення, а також зазначається на можливості надання

особливих повноважень відповідним органам для стабілізації ситуації у державі і суспільстві [162].

Згідно ст. 1 Кодексу цивільного захисту України надзвичайна ситуація визначається як обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності [156].

В Законі України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» надзвичайна екологічна ситуація визначається як надзвичайна ситуація, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави [163].

Здавалося б законодавче закріплення відповідних понять мало б зняти будь – яку дискусію на науковому та практичному рівнях, проте, на нашу думку, це певним чином ускладнює їх, зокрема, у контексті співвідношення. Хоча це не є предметом цього дослідження, проте слід звернути увагу на те, що зміст зазначених положень не зовсім є коректним та потребує певних уточнень, зокрема, викликає зауваження питання щодо визначення надзвичайного стану, де зазначено, що це правовий режим, який вводитьься при виникненні надзвичайних ситуацій, однак визначення воєнного стану не передбачає настання надзвичайної ситуації, а лише зазначено у разі збройної агресії чи загрози нападу тощо. Якщо вважати воєнний стан різновидом надзвичайного стану, то логічно, що для його виникнення має настати надзвичайна ситуація військового характеру, що проявляється шляхом агресії чи нападу. Однак, законодавче визначення «надзвичайної ситуації» навпаки звертає увагу на те, що це обстановка, яка в основному має природно – техногенний характер. Це надає можливість зробити висновок, що законодавець розмежував ці

категорії з акцентом на те, що підставою введення надзвичайного стану є виключно надзвичайна ситуація природно – техногенного характеру, а воєнний стан виникає за умов агресії чи нападу. Однак, в нашому випадку, уявляється можливим стверджувати, що прийняття надзвичайних законів є об'єктивно необхідним як при надзвичайному стані, так і при воєнному стані. Тому будемо вважати, що причиною введення надзвичайного стану є виникнення надзвичайної ситуації, а причиною введення воєнного стану є ситуація, яка склалася внаслідок виникнення агресії чи загрози нападу, оскільки це є принциповим для проведення класифікації підстав прийняття надзвичайних законів.

Для завершення конкретизації усіх визначень, що є необхідними для пізнання сутності надзвичайних законів та проведення класифікації їх підстав доцільно розмежувати такі категорії як «причини», «підстави» та «умови».

В академічному тлумачному словнику української мови слово «причини» визначає: 1) явище, яке обумовлює або породжує інше явище; протилежне наслідок; 2) підстава, привід для яких-небудь дій, вчинків [155, с. 97].

Не менш складне смислове навантаження несе слово «підстава (и)», яким позначається:

- вихідне начало, умова або передумова існування (виникнення) якогось явища [164, с. 632];

- необхідна передумова існування яких-небудь явищ, що може також ці явища пояснити [165, с. 383]

Тлумачний словник української мови етимологію слова «умова» визначає:

- як необхідну обставину, яка уможлиблює здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь;

- обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь, правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь [166, с. 1259].

Таким чином, можна стверджувати, що підстави та умови є складовими поняття «причини», що є ширшим за своїм змістом і передбачає наявність необхідних обставин, які призводять до появи інших, нових процесів та явищ. В

залежності від цього причинами прийняття надзвичайних законів можуть виступати загальні начала або система спеціальних зв'язків соціального, політичного, військового, природного і техногенного характеру, що виникають внаслідок певних негативних обставин і визначають необхідність прийняття надзвичайних законів. Підстави прийняття надзвичайних законів в правовому контексті можна розуміти як наявність сукупності обов'язкових нормативно визначених умов (обставин), які є достатніми та належними і без яких прийняття надзвичайних законів є неможливим. Умови прийняття надзвичайних законів – це настання несприятливих (негативних) ситуацій, які характеризують реальну дійсність (обставини) та мають істотне значення для прийняття надзвичайних законів. Такі підсумкові положення ще раз надають змогу стверджувати, що як підстави, так і умови є необхідними складовими ширшої за змістом категорії «причини», які в межах тематики нашого дисертаційного дослідження визначають обставини прийняття надзвичайних законів.

Визначення загальних понять, що мають істотне значення для виокремлення можливих причин прийняття надзвичайних законів та здійснення їх класифікації підстав, зумовлює необхідність з'ясування змісту наукових підходів до класифікації підстав в цілому. Так, в юридичній літературі існують підходи відповідно до яких виокремлюють юридичні підстави, що являються собою сукупність передбачених на законодавчому рівні обставин, умов, фактів і передумов, що забезпечують настання юридичних наслідків. Юридична підстава має нормативне закріплення, визначений зміст, вичерпний характер, враховує особливості певного випадку та породжує юридичні наслідки [167, с. 153]

Зважаючи на те, що і підстави, і умови визначаються як певні явища та обставини реальної дійсності, вони є фактами, що визначаються нормами права достатніми та належними для виникнення і припинення правовідносин, тому вони за своєю природою є юридичними фактами. В. Ю. Докучаєва виокремлює три види підстав:

- нормативну, що передбачає систему норм, які описують протиправні діяння й адміністративні стягнення, які встановлюються за його скоєння;

- фактичну, тобто діяння конкретного суб'єкта, що порушують правові приписи, які охороняються адміністративно – правовими санкціями;

- процесуальну, тобто процедуру накладення конкретного стягнення за конкретне адміністративне правопорушення [168, с. 84.]

О. Ф. Скакун взагалі звертає увагу на існування двох видів передумов виникнення правовідносин, серед яких виокремлює матеріальні (загальні) та юридичні (спеціальні). До матеріальних належать певні інтереси та блага суб'єктів права або ж система соціальних, економічних, політичних, ідеологічних обставин, що спричиняють об'єктивну необхідність у правовому регулюванні суспільних відносин. До юридичних умов (підстав) виникнення правовідносин вчена відносить норму права [27, с. 347].

На нашу думку, до причин прийняття надзвичайних законів можна віднести наступні:

причини *соціально-економічного змісту*, що пов'язані із закономірним розвитком сучасного суспільства, з характерною можливістю виникнення в його середовищі соціально-економічних протиріч, що можуть провокувати появу різних за змістом наслідків надзвичайних ситуацій [296, с. 93]. До них можуть належати: ускладнення та погіршення економічного стану, соціальне розшарування населення з гостро наявними антагоністичними протиріччями, відчуття соціальної нерівності, не вирішення проблем соціального, релігійного чи національного характеру, спалахи расової та релігійної нетерпимості, наявність демографічних проблем, трансформація різноманітних соціальних орієнтирів (стереотипів) та традицій, міграційні рухи [296, с. 93].

причини *політичного характеру*, що пов'язані із наявністю необхідного стану суспільства, що має політичний характер, в межах якого можуть виникати негативні явища і процеси, зумовлені агресивною спробою насильницької зміни конституційного ладу держави масові безпорядки, виникнення міжнаціональних та / або міжконфесійних конфліктів, повна ізоляція окремих місцевостей (адміністративно – територіальних одиниць), поширення тенденцій сепаратизму, націоналізму, а також здійснення інших насильницьких дій, зокрема терористичних

актів, що можуть становити загрозу життю і безпеки громадян або нормальному функціонуванню інших соціальних інституцій та діяльності державних інститутів [296, с. 94].

причини *природного, еколого-техногенного характеру*, зміст яких засновується на загальних закономірностях розвитку природних явищ та процесів, а також факторах людської діяльності, що не завжди характеризуються позитивним функціональним призначенням, а здебільшого порушують нормальний процес функціонування законів природи та / або неналежне використання (експлуатацію), чи в цілому невикористання різного роду техногенних комунікацій, конструкцій, систем біологічного, хімічного, фізичного, а також радіоактивного змісту, які такого потребували в цілях безпеки. Серед цієї сукупності причини можна виокремити ті, що мають природний зміст і ті, що пов'язані виключно з людською діяльністю. Причини, що мають еколого-техногенний характер можуть бути технічними, пов'язаними з експлуатацією недосконалих конструкцій, комунікацій та іншого роду систем життєзабезпечення населення та / або таких, що пройшли строк експлуатації та потребують заміни новими. До таких причин еколого-техногенного характеру також можна віднести антропогенні, які виключно пов'язані з людськими факторами якісного та кількісного характеру, що в своїй сукупності можуть вкрай негативно впливати на нормальний розвиток законів природи шляхом втручання в цей закономірний природний процес, внаслідок чого відбуваються незворотні зміни в навколишньому природному середовищі, що призводять до загибелі людей, втрати та погіршення стану здоров'я, створюють небезпеку для загрози життю і здоров'я населення, а також значних економічних збитків (недотримання правил безпеки під час експлуатації природних ресурсів). Причини природного характеру можливо охарактеризувати як такі, що не залежать від людського фактору, а зумовлюються виключно розвитком та / або змінами в законах природи. Вони можуть бути зумовлені стихійними лихами, катастрофами літосферного, біосферного, гідросферного та атмосферного характеру (тайфуни, цунамі, землетруси, повені, виверження вулканів).

причини *інформаційного характеру* – це група причин, яка характеризується певним інноваційним характером і не є достатньо науково – обґрунтованою, проте, на нашу думку, заслуговує на значну наукову увагу [296, с. 94].

Так, поширення інформації будь-якого змісту і в будь – якому форматі має значний вплив на свідомість людей, які проживають в світі інформаційно-комунікаційних технологій. Метою створення глобального інформаційного простору є забезпечення ефективної інформаційної взаємодії людей між собою та доступу до інформаційних засобів та технологій. На думку, В. М. Бебика, запровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій дає все більше підстав говорити про формування єдиного світового простору і часу, що стає характерною ознакою глобального інформаційного суспільства [169, с. 42]. Уявляється можливим, що потоки інформації, які поступають у форматі супутникової, наземної та кабельної мереж до людей формують їх уявлення, свідомість, світогляд та відповідно відношення до оточуючої реальності, що торкається абсолютно всіх без виключення сфер їх життєдіяльності. Можливо стверджувати, що такий вплив може бути достатньо ефективним засобом спричинення втручання у свідомість людей та формування у них «викривленого» ставлення до оточуючої дійсності, сприйняття інформації, що передчасно має неправдивий характер. Це може провокувати формування негативного ставлення, до надзвичайних ситуацій, нав'язування ідей, що мають жорстокий характер, нетерпимість до оточуючих тощо. Аналогічно це може призводити до поширення агресивних дій, втому числі військового, терористичного характеру. Тому особливе занепокоєння має викликати питання не лише такого втручання у свідомість та підсвідомість людей за допомогою різноманітних засобів масової інформації та інформаційних технологій, а й щодо змісту донесеної інформації, що в кінцевому результаті може призводити до зомбування.

В свою чергу В. Ю. Степанов, акцентуючи увагу на певному негативному аспекті розбудови інформаційного суспільства, стверджуючи, що для побудови ідеального інформаційного суспільства немає проблем більш важливих ніж, виховання і освіта, коли не тільки кожна людина отримає рівний доступ до

інформації, але за допомогою цієї інформації суспільство стане на шлях його свідомої еволюції. Але достатньо якщо уявити, що вся та грандіозна інформаційна система, яка вже створена на нашій планеті і потужність якої зростає експоненціально з кожним десятиліттям, виявиться одного разу в руках невеликої групи людей, які переслідують свої корисливі інтереси. У подібній ситуації відбудеться глобальне зомбування планетарного людства [170, с. 92]. Вчений в іншій науковій роботі «Інформаційна культура сучасного інформаційного суспільства» зазначає, що корінна зміна ставлення до інформації пов'язана з тим, що інформацію стали усвідомлювати як стратегічний, інформаційний ресурс, що має таке ж значення як природні, фінансові, трудові й інші ресурси розвитку суспільства та держави. Інформація перетворилася в ефективний засіб керування особистістю й суспільством.

Глобалізація і стиснення інформаційного простору, насичення відомостями без будь-якого контролю, швидкість передачі перетворюють інформацію в силу влади, у силу, що дозволяє без видимих фізичних потрясінь так впливати на свідомість та інші об'єкти реальності, як впливає найсильніша зброя [171, с. 11–24.].

Таким чином можна спостерігати не лише позитивний аспект в розбудові інформаційного суспільства, а й виявляти наслідки такого негативного впливу на формування свідомості людей та реалізації їх подальшої діяльності, що може призвести до незворотніх процесів негативного характеру, що можуть спонукати до появи критичних ситуацій у суспільстві і державі і негативно впливати на їх нормальне функціонування.

На нашу думку, в Україні утворився інформаційно – комунікаційний вакуум, який необхідно заповнити політико - ідеологічними проектами. Головним каталізатором цього процесу може стати інформаційна сфера, а головним інструментом — державна інформаційна політика. Проте існує небезпека, що ідеологія, проголошена сучасною елітою, стане причиною для знищення опозиційних і альтернативних ідеологічних проектів. Тому необхідне створення політичного механізму, що запобігає будь - яким крайнощам у розвитку суспільства [172, С. 99].

Причини *військового характеру*, зміст яких пов'язується із наявністю факторів, що породжують явища та процеси військового змісту для яких характерним є збройна агресія, загроза нападу з метою досягнення поставлених цілей, тобто створення небезпеки для порушення незалежності держави, її суверенітету, територіальної цілісності, національної безпеки, спроба повалення конституційного ладу, масові військові безпорядки. На жаль, сучасний розвиток держав зазнає поширення в різних масштабах на їх територіях певних військових дій, що часто призводять не лише до значних руйнувань матеріального аспекту, а також до масової загибелі людей. Зазначена група причин має поширений характер та потребує знову ж таки вирішення на міжнародному та національному рівні та прийняття необхідних превентивних заходів з метою попередження подальшого їх виникнення та ескалації.

причини *терористичного характеру*, пов'язані із поширенням у суспільстві та державі або загроза поширення певних насильницьких дій проти життя та здоров'я населення, їх фізичного знищення з метою боротьби з наявними політичними та соціально-економічними стереотипами і стандартами, що склалися в суспільстві та державі шляхом їх дестабілізації та досягнення визначеної мети.

Виокремлення причин цієї групи має надзвичайно актуальний характер в сучасних умовах розвитку суспільної та державної діяльності, адже тероризм набуває не лише подальшої ескалації, а й здійснюється у більш жорсткіших формах та методах застосування (нанесення) фізичної насильницької шкоди населенню держави [296, с. 95]. Сама природа тероризму зумовила їх віднесення в окрему групу причини, які можуть зумовлювати прийняття надзвичайних законів, адже якщо слідувати науковим визначенням поняття «тероризму» та видам і причинам його поширення, то слід зазначити що тероризм – це систематичне, соціально і політично вмотивоване, ідеологічно зумовлене використанням насильства або погроз застосування такого, за допомогою якого залякування фізичних осіб здійснюється управління їх поведінкою у вигідному для терористів напрямку, і досягається визначена терористами мета [173, с. 11]. Така сукупність факторів (умов) характеризує природу тероризму як багатоаспектної складної категорії, що

знаходить свій прояв в соціальній, політичній, військовій сферах, а також на національному та міжнародному рівнях. Тому характеристика групи причин терористичного характеру в межах інших причин соціально – економічного, політичного чи військового змісту мала б дещо обмежений характер, що і зумовило нас виокремити причини терористичного змісту в самостійний різновид, як таких, що породжують надзвичайні ситуації і можуть бути причиною прийняття надзвичайних законів.

причини *національного рівня* характеризуються як сукупність факторів, які породжують негативні явища, процеси та наслідки природного (еколого-техногенного), соціально – економічного та політичного характеру, які відбуваються виключно на внутрішньодержавному рівні і зумовлені національними потребами та інтересами і, як правило, не поширюються за межі кордонів держави. До них можна віднести екологічні катастрофи та катаклізми, що призвели до значних збитків в межах однієї держави і відбулися виключно на її території і не принесли шкоди екологічній ситуації сусіднім державам, аналогічно умови соціально – економічного, політичного, терористичного та військового характеру, зокрема останні можуть ототожнюватися з поваленням конституційного ладу, загрозою функціонуванню соціальним інституціям та інститутам державної влади, а також загрозі населення і нанесення значної шкоди їх життю та здоров'ю).

причини *міжнародного рівня*, зміст яких складає система факторів здебільшого еколого-техногенного та військового характеру, що мають глобальний характер, оскільки можуть призвести до незворотних наслідків шляхом становлення загрози або завдання значної шкоди життю і здоров'ю населення більш як однієї держави, спричиняти повалення конституційного ладу держав чи загрози функціонуванню інститутів державної влади [296, с. 95].

Таким чином, причини прийняття надзвичайних законів можливо диференціювати за територією (національні та міжнародні причини), за змістом (соціально-економічні, політичні, природні), за рівнем агресії (військові, терористичні). Однак, слід зауважити, що відповідна класифікація певною мірою має дещо абстрактний характер, який зумовлюється тим, що часто причини

прийняття надзвичайних законів є взаємопов'язаними і, як правило, можуть витікати одна з одної або спонукати появу інших причин.

Можливо дійти висновку, що причини прийняття надзвичайних законів наділені певними *особливостями*:

- мають розгалужений та різновекторний зміст, оскільки характеризують розвиток всіх без виключення сфер життєдіяльності суспільства, а тому є тим «лакмусом», що відображає певну прогалину в їх функціонуванні та розвитку і вказують на можливість виникнення негативних наслідків в тій чи іншій сфері суспільства;

- перелік причин виникнення надзвичайних законів не є вичерпним, адже інтенсивність розвитку оточуючої реальності систематично сприяє розвитку соціально - економічних, політичних взаємозв'язків суб'єктів суспільних відносин, однак водночас і ускладнює їх, а тому передчасно спрогнозувати появу тих чи інших негативних факторів не завжди можливо, а лише досягається можливість визначити певний контур (межі) можливого їх виникнення;

- вони мають суб'єктивну або об'єктивну природу, що зумовлено виникненням через незалежні обставини, тобто без впливу людської діяльності (причини природного характеру) та які зумовлюються впливовим характером людського фактору. Проте як одні, так і інші призводять до появи надзвичайних ситуацій, введення надзвичайного стану і, як наслідок, прийняття надзвичайних законів;

- причини виникнення надзвичайних законів мають як незалежний один від одного характер, так і взаємодіючий. Це свідчить про те, що прийняття надзвичайних законів може бути спричинено виникненням однієї із причин, так і їх в сукупність в цілому;

- вони мають цілеспрямований характер, адже знаючи потенційні чинники, що можуть призводити до дестабілізації у функціонуванні суспільства і держави і негативним наслідкам. Ми можемо розробити ефективні превентивні механізми та профілактичні заходи щодо запобігання появі таких надзвичайних ситуацій;

- мають теоретичний та прикладний характер, адже потребують подальшого глибокого вивчення з метою вдосконалення їх переліку, змісту та особливостей.

Практичний аспект цих причин передбачає те, що вони є важливим чинником, який в подальшому призводить до змін в тій чи іншій сферах суспільства та життєдіяльності держави і, таким чином, викликає відповідну реакцію шляхом прийняття надзвичайних законів.

Попередньо нами зверталася увага на існуючі в науковій літературі підходи щодо класифікації підстав як певних умов, що породжують виникнення інших наслідків, процесів, явищ чи категорій. Тому, дотримуючись класичного підходу та і враховуючи власні наукові позиції, доцільно запропонувати наступну класифікацію *підстав прийняття* надзвичайних законів:

1. *За статусом* підстави прийняття надзвичайних законів можуть бути:

- юридичними, що передбачають наявність сукупності норм права, які регламентують порядок та визначають процесуальні засади введення надзвичайного, воєнного стану або оголошення надзвичайної ситуації і таким чином призводять до необхідності прийняття надзвичайних законів. Тобто особливість зазначеної підстави полягає у дії нормативно-правових актів, що є юридичною основою введення у державі надзвичайного стану, воєнного стану, оголошення надзвичайної ситуації, а також правовою основою для регулювання кола суспільних відносин, що виникають за вказаних станів (обставин).

Доцільно звернути увагу на те, що юридичні підстави можуть в свою чергу, поділятися на матеріальні підстави прийняття надзвичайних законів та процесуальні підстави прийняття надзвичайних законів. Зокрема, під матеріальними підставами прийняття надзвичайних законів слід розуміти сукупність норми права, які регламентують усі аспекти прийняття надзвичайних законів. Під процесуальними підставами прийняття надзвичайних законів доцільно передбачати здійснення необхідної дії чи сукупності дій спеціально уповноважених суб'єктів, спрямованих на прийняття рішення про введення надзвичайного чи воєнного стану, оголошення надзвичайної ситуації чи певних територій зонами екологічної надзвичайної ситуації, а також прийняття рішення про розробку та прийняття надзвичайних законів;

- фактичними – це виникнення обставин негативного характеру, що призводять до значного рівня дестабілізації в суспільстві та державі, незворотних наслідків у всіх сферах їх життєдіяльності та призводять до необхідності введення надзвичайного стану, воєнного стану, оголошення надзвичайної ситуації;

2. За *характером*, тобто ступенем обов'язковості, підстави прийняття надзвичайних законів можуть бути:

- загальними, тобто це система умов, які є обов'язковими для прийняття надзвичайних законів і стосуються всіх без виключення за характером надзвичайних ситуацій чи надзвичайних станів, воєнних станів;

- особливими (спеціальними), тобто умови, що мають факультативний характер і наявність яких є лише додатковою ознакою для прийняття надзвичайних законів.

3. За *терміном дії*:

- довгострокові, тобто сукупність підстав саме юридичного характеру, що визначаються наявністю норм права. Однак до цієї групи підстав можна віднести і ті, що мають фактичний характер, а саме це обставини негативного характеру тощо.

- короткострокові – це сукупність виключно підстав фактичного характеру, які, як правило, приводять до стрімкого негативного впливу на функціонування суспільства і держави і вже як наслідок визначають необхідність прийняття надзвичайних законів.

Запропонована нами класифікацій підстав виникнення надзвичайних ситуацій враховує різноаспектні прояви надзвичайних обставин та ситуацій, а також особливостей прийняття надзвичайних законів, однак не має вичерпного характеру, а тому може бути в подальшому розширена та удосконалена. Зокрема, така особливість зумовлена, як уже нами попередньо зазначалося, динамікою оточуючої дійсності.

Вважаємо за доцільне проаналізувати зміст та особливості зазначених підстав в контексті характеристики прийняття надзвичайних законів в Україні. На нашу думку, доцільно зупинитись на виокремленні фактичних підстав прийняття надзвичайних законів, адже саме вони визначаються наявністю причин природного, еколого-техногенного, соціального, політичного, воєнного характеру, що завдає

значну, а інколи незворотної шкоди, і таким чином спонукають до введення в державі надзвичайного стану чи оголошення надзвичайної ситуації. Фактичні підстави прийняття надзвичайних законів є виключно особливими обставинами негативного характеру, які можуть виникати абсолютно у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави. Проте, слід зазначити, що вони мають прямий зв'язок із юридичними підставами прийняття надзвичайних законів, адже передбачаються положеннями чинних законодавчих актів.

Наявність таких обставин визначається законодавчими актами. Так, зміст ст. 5 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» передбачає, що надзвичайний стан може бути введений в разі:

1) виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;

2) здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;

3) виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

4) виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи;

5) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;

6) масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

7) необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади [157]. Положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану» не закріплюють перелік обставин, що призводять до ведення воєнного стану в державі, однак виходячи із змісту ст. 2, якою визначається мета даного законодавчого акту, можна стверджувати, що умовами, які зумовлюють його

введення є збройна агресія чи загроза нападу, небезпека державної незалежності України, її територіальній цілісності [163]. Таким чином, перелік передбачених на законодавчому рівні обставин і є тими підставами, які зумовлюють саме введення надзвичайного стану, а сам факт його введення є фактичною підставою для прийняття надзвичайних законів.

Як уже зазначалося, юридичною підставою прийняття надзвичайних законів є система норм права, що визначають організаційні та правові засади правових режимів надзвичайного стану та воєнного стану. Проте, досить незрозумілою є позиція законодавця з приводу підстав оголошення та закріплення на законодавчому рівні визначення надзвичайної ситуації і надзвичайної екологічної ситуації, адже воно містить низку протиріч, що породжує значні складнощі в процесі правозастосування і вирішення питання про прийняття надзвичайних законів.

Зокрема, в Кодексі при цивільний захист України дається лише визначення поняття надзвичайної ситуації, а саме, як обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності, однак перелік обставин, що зумовлюють її виникнення не передбачено жодним положенням цього законодавчого акту, що викликає ряд зауважень [156]. Проте, Законом України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», розуміння надзвичайної екологічної ситуації зводиться до надзвичайної ситуації, за якої на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави.

Як вбачається, надзвичайна екологічна ситуація є різновидом надзвичайної ситуації і стосується виключно негативних змін в навколишньому середовищі, про що свідчать підстави оголошення окремих зон зонами надзвичайної екологічної ситуації. Однак, на нашу думку, існування окремого закону, який регламентував би виключно питання надзвичайних ситуацій в екологічній сфері не зовсім відповідає об'єктивній дійсності за відсутності законодавчого акта щодо регламентації правових відносин надзвичайних ситуацій в цілому, які на сьогодні не можуть обмежуватися лише екологічною сферою. Оскільки це питання не має відношення до тих чи інших інститутів теорії держави і права, а має здебільшого вузьконацілений характер і потребує вирішення як юристами вченими, так і практиками відповідної сфери. Проте, в межах нашого дослідження ми не можемо ігнорувати дію чинних нормативно – правових актів, які стосуються виникнення різного роду екстремальних ситуацій, тому вважатимемо, що актуальними є надзвичайний та воєнний стан, а також надзвичайна ситуація і надзвичайна екологічна ситуація.

В межах дослідження заслуговують на увагу юридичні підстави прийняття надзвичайних законів, що являють собою сукупність норм закріплених на законодавчому рівні (матеріальні юридичні підстави), які визначають перелік негативних обставин, настання яких є необхідним для введення надзвичайного або воєнного стану, оголошення надзвичайної ситуації чи окремими зонами надзвичайної екологічної ситуації, а також процесуальні юридичні підстави, що являють собою здійснення необхідних дій спрямованих на прийняття надзвичайних законів.

Таким чином, зазначене зумовлює стверджувати, що порядок прийняття надзвичайних законів визначається у передбаченому загальному порядку прийняття законів у державі у відповідності до чітко визначеної законодавчої процедури. У нашому випадку, процес прийняття законів в Україні регламентується Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» [174]. Не є виключенням з цього і прийняття надзвичайних законів в процесі особливої процедури, яка буде більш детально розглянута нами в наступних підрозділах дисертаційного дослідження.

Тому головним аспектом, що потребує акценту в межах зазначеного є наявність юридичної підстави у вигляді законодавчих актів, які визначають процес прийняття надзвичайних законів.

Підсумовуючи все вище зазначене слід звернути увагу на такі положення:

- причини прийняття надзвичайних законів мають невичерпний характер та можуть виникати в різноманітних сферах життєдіяльності суспільства і держави;
- прийняття надзвичайних законів має багатоаспектний характер, оскільки зумовлено комплексом різним за змістом причин та підстав;
- прийняття надзвичайних законів має правову основу, оскільки регламентується необхідними законодавчими актами;
- прийняття надзвичайних законів можливе за умови виникнення як однієї із зазначених вище причин, так і сукупності таких причин;
- прийняття надзвичайних законів можливе лише за наявності всіх підстав в комплексі;
- прийняття надзвичайних законів здійснюється в особливому процесуальному порядку.

Таким чином, виокремлення та аналіз причин прийняття надзвичайних законів надає можливість стверджувати про додаткові їх особливості (риси), які і вказують на особливу природу надзвичайних законів, яка зумовлюється:

- цілеспрямованим характером, що передбачає необхідність належного врегулювання суспільних відносин за наявності виникнення екстремальних ситуацій та обставин у суспільстві і державі;
- міжнародним характером, що зумовлено виникнення різного роду екстремальних ситуацій на міжнародному рівні, що становлять загрозу функціонуванню окремих держав, а тому і викликають необхідність прийняття надзвичайних законів;
- національним характером, що зумовлено появою екстремальних ситуацій на внутрішньодержавному рівні;

- суспільно значущим характером, адже прийняття надзвичайних законів спрямований на захист основоположних прав і свобод людини і громадянина за такої ситуації;

- спеціальним характером, оскільки приймаються в особливій процедурі, спеціально-уповноваженими суб'єктами та мають спеціальну мету;

- процедурно-процесуальним характером, оскільки приймаються в межах чітко визначеної процедури та особливому процесуальному порядку.

2.2 Місце надзвичайних законів в системі законодавчих актів України.

Однією із необхідних умов розвитку та належного функціонування правової держави та громадянського суспільства є формування єдиної законодавчої бази, яка має забезпечити правову інформованість населення держави як за звичайних умов розвитку держави та різноманітних інституцій громадянського суспільства, так і за умови виникнення надзвичайних (кризових) ситуацій і обставин. Разом з тим, наявність упорядкованої законодавчої бази є необхідною умовою для забезпечення узгодженості, непротиворічності дії нормативно – правових актів держави. Системність законодавства зумовлюється ієрархічністю тих нормативно – правових актів, що складають його зміст. Кожен з них характеризується власними особливостями, що зумовлено визначенням його місця в масиві існуючих нормативно – правових актів. Це стосується, насамперед, надзвичайних законодавчих актів, які, на наше переконання, характеризуються власними ознаками, що визначають їх особливе місце і роль в системі інших законодавчих актів [299, с. 14].

У п. 19 ст. 92 Конституції України зазначається, що виключно законами України визначається правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації [153]. Законодавче закріплення відповідного положення на рівні Основного закону держави підтверджує можливість виникнення надзвичайних ситуацій та обставин в процесі функціонування і розвитку суспільства та держави, відповідно визначає потребу впровадження оперативних заходів для їх подолання шляхом прийняття надзвичайних законів. Водночас, хоча

у Конституції України і відсутнє визначення надзвичайних законів, законодавча практика підтверджує їх наявність як особливого виду законів, які очевидно з – поміж інших законодавчих актів вирізняються власним статусом, змістом і функціональним призначенням.

Сучасний етап розвитку законодавства України характеризується значним збільшенням кількості законодавчих актів, що не завжди позитивно впливає на процес здійснення правозастосовної практики. Так, ефективність дії законодавчих актів визначається не лише їх відповідністю техніко – юридичним засадам, але і визначенням їх місця в системі законодавства. Тому отримання відповіді на це досить актуальне питання надасть змогу визначити їх статус і призначення як ефективного законодавчого засобу захисту прав і свобод людини та громадянина в цілому, в тому числі і за умови виникнення надзвичайних ситуацій і обставин.

Підтверджує зазначене О. О. Фомін, який вважає за доцільне обґрунтування класифікації надзвичайного законодавства, що дозволить:

- по-перше, чітко визначити місце кожного надзвичайного нормативно-правового акту в системі діючого у державі законодавства;
- по-друге, ґрунтовніше з'ясувати функціональне призначення надзвичайних нормативно-правових актів і їх роль у механізмі правового регулювання;
- по-третє, чітко визначити межі і можливості регулюючого впливу надзвичайного законодавства на суспільні відносини;
- по-четверте, удосконалити правотворчу і правозастосовну діяльність державних органів у сфері попередження і ефективного подолання надзвичайних ситуацій, що виникають [37, с. 57]. Такий напрям сприятиме не лише ґрунтовному збагаченню юридичної науки новими підходами та ґрунтовними знаннями щодо надзвичайних законів, а й матиме юридичне практичне спрямування, що полягатиме у підвищенні ефективності правового регулювання суспільних відносин в надзвичайних умовах. Разом з цим, детальне дослідження надзвичайних законів надасть змогу комплексно проаналізувати сам інститут «надзвичайних законів», а також виявити важливі напрями розвитку держави і суспільства. Відтак, необхідним є аналіз співвідношення надзвичайних законів з іншими, існуючими в межах

системи законодавства України законами, з метою встановлення та з'ясування місця надзвичайних законів у системі законодавства.

Метою цього підрозділу є:

- з'ясування співвідношення надзвичайних законів з іншими нормативними актами вищої юридичної сили;
- встановлення взаємозв'язку надзвичайних та інших законів держави;
- визначення місця надзвичайних законів у системі законодавства України;
- обґрунтування значення надзвичайних законів для ефективного регулювання відносин у особливих ситуаціях.

Логічно, що реалізація зазначеного нами напряму дослідження потребує з'ясування існуючих в межах юридичної науки підходів до розуміння поняття «законодавство», «система законодавства»; з'ясування співвідношення існуючих різновидів законів із надзвичайними законами шляхом виокремлення їх спільних та відмінних рис. З'ясування місця надзвичайних законів у системі законодавства, на нашу думку, визначає необхідність звернення до наукового розуміння категорій «законодавство» і «система законодавства». На думку М. М. Марченка, необхідно звернути увагу на той факт, що закони, будучи основою системно-ієрархічної структури джерел права, самі в свою чергу знаходяться у системно-ієрархічних відносинах один з одним, формуючи свою власну системно-ієрархічну структуру [175, с. 132]. Д. А. Керімов зважає на те, що без системи органічного взаємозв'язку і взаємозалежності законів, а також їх ієрархічності та взаємообумовленості не доцільно стверджувати про їх ефективність та соціальну значимість [176, с. 239 – 276].

Слід констатувати, що сучасна юридична наука характеризується відсутністю уніфікованого підходу до розуміння таких правових категорій як «законодавство» та «система законодавства». Так, на думку Р. Г. Галюка, законодавство і система законодавства ототожнюються, що є не зовсім коректним, оскільки кожне із цих понять має свій особливий зміст. Якщо законодавство являє собою систему (сукупність) нормативно-правових актів, то система законодавства – це внутрішня будова законодавства, що включає в себе самостійні частини (елементи) [177, с. 129

- 130]. Тому цілком виправданим є з'ясування місця надзвичайних законів в системі законодавства (в системі законодавчих актів) на основі апробованого підходу до розуміння останнього. У науковій літературі на думку М. Г. Кравченка з-поміж існування широкого, вузького, універсального та традиційного підходів до розуміння терміна «законодавство» найбільш обґрунтованим та таким, що відповідає концепції сучасного розуміння законодавства визнається універсальний підхід. Вчений акцентує увагу на тому, що цей підхід має дещо компромісний характер і засновується на тому, що його прихильники намагаються пристосувати вузький підхід до розуміння законодавства до чинних нині законів та нормативно – правових актів. Окрім того з метою забезпечення в суспільстві верховенства законів у майбутньому раціональніше дотримуватися саме такого однозначного трактування законодавства, виключно як сукупності законів [178, с. 47]. Існує і інший альтернативний підхід, зміст якого полягає у розумінні законодавства як сукупності законів та нормативно – правових актів, які прийняті вищими органами державної влади (парламентом, главою держави та урядом) [179, С. 26]. Схожої точки зору дотримується відома вчена С. В. Бошно, яка під законодавством розуміє сукупність нормативно – правових актів, стверджуючи про те, що законодавство необхідно розглядати в контексті двох підходів, а саме: широкого, в якому законодавство включає всі види нормативно-правових актів, вузького, в межах якого законодавство включає виключно сукупність актів вищої юридичної сили [180, с. 59]. Вчена О. Кириченко, посилаючись на ідеї О.Ф. Скакун стверджує, що законодавство і система законодавства є схожими, однак не тотожними категоріями. Законодавство є зовнішнім результатом законотворчості, що відображається в його формах, а система законодавства розкриває внутрішню структуру ієрархічно підпорядкованих його елементів. Головне в системі законодавства – це властива йому структура, яка є засобом зв'язку між компонентами, які і створюють цю систему [139, с. 21].

Не менш змістовним є підхід авторів підручника з теорії держави і права, в якому вчені, характеризуючи ознаки системи законодавства, виокремлюють системність його внутрішніх зв'язків, яка виявляється в тому, що внутрішні

елементи системи законодавства (нормативно – правові акти) взаємопов'язані – знаходяться в координаційних (залежно від предмета правового регулювання) і субординаційних (залежно від їх юридичної сили) зв'язках [21, с. 189]. У контексті визначення місця надзвичайних законів у системі законодавства вважаємо, що даний підхід до розуміння відповідає концептуальному напрямку нашого дослідження і надасть змогу комплексно дослідити місце надзвичайних законів у різних аспектах прояву (існування) системи законодавства.

Разом з тим трансформування виокремлених підходів вчених щодо розуміння законодавства та системи законодавства в контексті визначення місця надзвичайних законів в системі законодавства забезпечує можливість з'ясування їх самостійності відносно інших існуючих в межах законодавства елементів. Не підлягає сумніву той факт, що надзвичайні закони є елементом системи законодавства, оскільки для них є характерними всі ознаки, властиві будь-якому законодавчому акту держави, які є обов'язковими елементами системи законодавства. Вони мають вищу юридичну силу серед інших нормативно-правових актів, приймаються спеціально уповноваженими суб'єктами та з дотриманням особливої процедури, мають загальний характер, встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки, охороняються і гарантуються державою, мають відповідну структуру [21, с. 189; 181, с. 43].

Окрім визначення належності надзвичайних законів до структурних елементів системи законодавства, на нашу думку, потребує також уточнення сама система законодавства, адже вона складається з діаметрально протилежних декількох зрізів (рівнів), які в залежності від певного критерію такого поділу по-різному визначають місце структурних елементів (законів та інших нормативно-правових актів). Це надасть можливість більш комплексно проаналізувати та визначити місце надзвичайних законів у системі законодавства та встановити їх функціональні зв'язки з іншими елементами цієї системи.

Апробованим в межах теорії держави і права є підхід до структури законодавства відповідно до якого виокремлюють горизонтальну структуру законодавства, що відображає поділ законодавства залежно від предмета правового

регулювання та обсягу нормативного матеріалу. Вертикальна структура законодавства відображає поділ законодавства залежно від юридичної сили нормативно-правових актів та функціональну структуру законодавства, в межах якої будова законодавства відображається залежно від призначення нормативно-правових актів [21, с. 191]. Схожий підхід до характеристики структурної організації законодавства відображено в науковій роботі О. В. Кириченко, яка, посилаючись на О. С Лисенкова, зазначає, що рівнями структури виступають галузева, субординаційна та федеративна структури законодавства. Відповідно до галузевої (горизонтальної) структури поділ законодавчих актів за предметом правового регулювання передбачає конституційне законодавство, цивільне законодавство, адміністративне тощо. Субординаційна зумовлена різною юридичною силою нормативно – правових актів. Федеративна походить від організаційного принципу федеративної форми державного устрою, який передбачає наявність двох основних рівнів законодавства – федеративного (загальнодержавного) та законодавства суб'єктів федерації [139, с. 96]. Посилаючись на зміст зазначених підходів цілком доречним буде з'ясувати місце надзвичайних законів в контексті субординційної системи законодавства.

На нашу думку, важливим у процесі нашого дослідження є визначення законодавства як сукупності законів – актів вищої юридичної сили, що встановлюють основи правового регулювання певної сфери життєдіяльності суспільства.

На нашу думку, належний науковий рівень визначення місця надзвичайних законів в системі законодавства України потребує звернення до аналізу існуючих підходів вчених, які здійснювали активні спроби обґрунтувати критерії класифікації законодавчих актів держави та виокремлення проблеми такої класифікації на науковому та практичному рівнях. Влучним у даному контексті є твердження Н. В. Сільченка, зміст якого полягає в тому, що значення класифікації забезпечує встановлення об'єктивних зв'язків між об'єктами (предметами) шляхом розподілу їх за відповідними видами [182, с. 62 – 63].

В свою чергу, Г. І. Дутка визнає явну недостатність розробки проблем класифікації законів, що може негативно впливати і на практику прийняття та дії законів, а також на з'ясування питань про співвідношення різних законів [183, с. 19]. Вчена наголошує на недостатності розробки питання видів законів, що, в свою чергу, ускладнює реалізацію принципу верховенства закону в системі нормативних актів [184, с. 14].

В іншій науковій праці Г. І. Дутка, аналогічно вже згаданому підходу, актуалізує необхідність здійснення класифікації законів. Зокрема, вчена зазначає, що з метою ефективного використання значного масиву законів, які існують в кожній державі, необхідним є однозначне розуміння їх видів, загальних і специфічних ознак, співвідношення між собою, наукове обґрунтування класифікації законів має не тільки пізнавальне значення. Воно набуває значення наукової конструкції. Кожен закон займає певне місце в усій правовій системі [185, с. 19].

Доцільність здійснення класифікації законів обґрунтовується і в дисертаційному дослідженні І. М. Овчаренка. Досліджуючи закон у системі форм (джерел) права вчений звертає увагу на проблематику теорії і практики законотворчості, в якій існує недостатність розробки проблеми класифікації законів. Така ситуація в результаті не може не відобразитися негативно на практиці застосування законів, а також на вирішенні питань місця закону в системі нормативно – правових актів, щодо співвідношення різних видів законів і підзаконних нормативно – правових актів [186, с. 116].

Уявляється, що існуюча проблематика щодо побудови ієрархії законів в системі законодавства України зумовлена, на думку вчених, відсутністю закріплення її на правовому рівні. Так, на доктринальному рівні значно актуалізуються питання щодо здійснення класифікації законів, яка має орієнтуватися на офіційні способи здійснення. Один із таких способів – це конституційний, відповідно до якого в конституції закріплюється перелік основних нормативно – правових актів. Однак Конституція України не містить окремого розділу про нормативно – правові акти і їх правову природу. Інший офіційний спосіб передбачає прийняття спеціального закону про нормативно – правові акти,

який має визначати їх перелік, нормативні характеристики, способи забезпечення з метою з'ясування правильного співвідношення між собою [185, с. 27; 186, с. 117-118].

Досліджуючи проблематику національної правотворчості на прикладі України О. І. Чаплик зазначає, що питанню регулювання національної правотворчості в Україні приділено значну увагу як юристами-науковцями, так і юристами-практиками, такими як А. П. Заєць, А. М. Колодій, М. І. Панов, М. В. Цвік, В. М. Стретович, О. І. Лавринович, Р. З. Зварич, які брали безпосередню участь у розробці проектів законів «Про нормативно-правові акти», «Про закони і законодавчу діяльність» [187; 188]. Однак вони, на жаль, так і не стали частиною законодавства України і продовжують залишатися саме в статусі «проектів нормативно-правових актів» [189, с. 157].

Таким чином, зважаючи на відсутність офіційного закріплення ієрархії нормативно-правових актів у системі законодавства України на законодавчому рівні, спробуємо визначити місце надзвичайних законів в системі законодавчих актів України, засновуючись на аналізі зазначених вище підходів вчених. Цілком слушною є точка зору В. Ю. Вечорка, який зазначає, що зважаючи на проблематику класифікації нормативно-правових актів, на сучасному етапі ієрархічні зв'язки в системі актів законодавства можливо визначити за декількома критеріями і на різних рівнях [190, с. 203]. Тобто вчений вважає, що існуюча різноманітність нормативно-правових актів потребує класифікації, оскільки лише за допомогою класифікуючої процедури можливо встановити взаємодію та взаємозв'язок між такими актами і визначити їх місце в системі законодавства України.

У продовження дослідження звертаємо увагу, що в науковій літературі існує значна кількість підходів до виокремлення тих чи інших критеріїв класифікації законів, що відображені у наукових працях М.В. Цвіка, О.В. Петришина, Л.А. Морозової, О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко, М.М. Марченка. [21, с. 285; 191, с. 225-227; 25, с. 301; 175, с. 137-138]. Така варіативність зумовлена, на нашу думку, виключно авторським баченням того чи іншого вченого, який здійснював дослідження в цьому напрямку, а також його сприйняттям правової природи і

розуміння закону як важливої юридичної категорії. Тому класифікація законів з однієї сторони має об'єктивний характер, а з іншої - суб'єктивний. Об'єктивність передбачає, що кожна класифікація має відображати реально існуючі ознаки класифікованих законів, при такій класифікації за основу беруться об'єктивно належні їм особливості. Суб'єктивний аспект класифікації законів виявляється в тому, що при використанні науковцями об'єктивних критеріїв класифікації та, керуючись власним баченням, вони здійснюють класифікацію на основі своїх особистих поглядів [175, с. 137-138].

Слід зазначити, що серед багатоманітності критеріїв класифікації не піддається сумніву наявність такого з них як юридична сила нормативно-правових актів, зокрема законів. Під юридичною силою нормативно-правового акта розуміється його місце в ієрархічній системі нормативно-правових актів, його значення, його верховенство або підпорядкованість, залежать від статусу і ролі органу, який прийняв акт, від його конституційних повноважень і компетенції, якими цей орган наділений [192, с. 15].

На думку І. С. Самощенко в ієрархічній структурі законодавства на перший план мають бути винесені такі ознаки нормативно – правових актів як їх уповноваженість і компетентність (юридична сила), адже відступ від принципів ієрархічності законів викликає протиріччя у системі законодавства, знижує їх якість, юридичну цілісність, а, разом з тим, і ефективність регулювання найважливіших суспільних відносин [193, с. 23-28]. Л. М. Белкін, посилаючись на О. Ф. Скакун, стверджує, що юридична чинність нормативно – правового акту – це його специфічна властивість мати точно позначене місце у системі інших правових актів і залежати за формальною обов'язковістю від того, який орган видав акт, тобто хто є суб'єктом нормотворчості [194, с. 400; 195, с. 316].

Таким чином, з'ясувавши юридичну силу того чи іншого закону, можливо цілком правомірно визначити його місце серед інших законів, тобто в системі законодавства в цілому. Самою важливою ознакою закону, яка ставить його на певний щабель в ієрархічній піраміді – це його юридична сила, у відповідності з

якою можливо здійснити класифікацію в конкретній галузі законодавства, вибудованої як правило «по вертикалі» [190, с. 81].

Таким чином, здійснення класифікації нормативно-правових актів, в тому числі законів, за юридичною силою характеризує саме вертикальну структуру законів. На думку І. М. Овчаренка, проведення класифікації законів за юридичною силою передбачає аналіз вертикальної структури законодавства. Значення такої структури передбачає, зокрема, те, що, відображаючи виключно ієрархічні відносини в системі, вона спричиняє суттєвий вплив на забезпечення, внутрішньої узгодженості, юридичної єдності і цілісності українського законодавства в його горизонтальному зрізі. Зміцнення цих зв'язків, контроль над їх дотриманням вищим правотворчим органом - Верховною Радою України і Конституційним Судом України є важливою умовою стабільності національного законодавства, підвищення його соціально-правових аспектів і ролі як основної і авторитетної форми права [186, с. 122].

Зміст зазначених підходів знімає будь – які сумніви щодо існування критерію класифікації законів за юридичною силою, а також його важливість для ефективного регулювання суспільних відносин.

Продовжуючи дослідження слід звернути увагу на те, що серед науковців немає єдності і у поглядах щодо класифікації законів за юридичною силою. Зокрема, вчені здавалося б навіть у такому вузькому форматі існування законів виявляють проблемні питання в їх класифікації за таким критерієм, як юридична сила. Не вдаючись до конкретизації таких підходів, оскільки це не є предметом нашого дослідження, лише зазначимо, що наріжним каменем сучасної науки, зокрема теорії права, конституційного права, є проблема пошуку та визначення місця органічних законів у системі законодавства, а також їх співвідношення з Конституцією і конституційними законами. Основна розбіжність полягає в тому, що одні вчені ототожнюють органічні закони з конституційними, інші вчені обґрунтовують їх розмежування, надаючи останнім самостійного характеру [139, с. 93-103; 143, с. 381]. Не менш важливою теоретичною проблематикою є співвідношення Конституції і конституційних законів. Знову ж таки, одні вчені

розмежовують ці категорії, ставлячи Конституцію на вершині такої ієрархії [196, с. 2], а інші вчені вважають, що Конституція має бути складовою та входити до поняття конституційних законів [197, с. 519].

Таким чином, особлива правова природа та сутність надзвичайних законів не лише зумовлює доцільність визначення їх місця у ієрархічній системі законодавства, а передбачає складність цього процесу у зв'язку із наявністю дискусійної проблематики класифікації законів за юридичною силою на доктринальному та законодавчому рівнях. Уникаючи можливих вище зазначених проблем та засновуючись на об'єктивних засадах дослідження, доцільно визначити місце надзвичайних законів з – поміж усіх інших законів шляхом їх співвідношення з тими, які є складовими елементами законодавства в цілому, не враховуючи проблематику співвідношення органічних законів з іншими законами та дискусійність щодо Конституції та конституційних законів [299, с. 15].

Відповідно до такої ознаки законів як їх юридична сила розрізняються три основні групи законів: конституція і конституційні закони; органічні закони; звичайні закони [198, с. 98-101]. На думку Н. Б. Шуста українське законодавство виокремлює конституційні закони та звичайні закони. У свою чергу за значенням і місцем у системі законодавства закони можливо розподілити наступним чином: Конституції, конституційні закони, звичайні (поточні) закони та забезпечуючі (оперативні закони) [199, с. 118].

Однак, найбільш теоретично вдалим та науково обґрунтованим, на наш погляд, є підхід І. М. Овчаренка щодо класифікації законів за юридичною силою. Так, вчений дотримується позиції щодо наділення Конституції вищою юридичною силою з – поміж інших законів, а конституційні закони займають другий щабель після неї. Конституційні закони, у свою чергу, поділяються на: органічні закони, які, як правило, конкретизують окремі положення Конституції чи відсилають до її положень та «реформуючі» конституційні закони за допомогою яких вносяться зміни і доповнення в чинну Конституцію [186, с. 140]. В. В. Оксамитний класифікує закони за юридичною силою, зокрема за цим критерієм поряд з конституційними та звичайними законами виокремлює надзвичайні закони. Окрім того вказує на їх

особливий характер, що виявляється в умовах надзвичайного стану і полягає в тому, що надзвичайні закони за таких обставин можуть обмежувати дію деяких конституційних та інших законодавчих положень [140, С. 360]. О.В. Кириченко звертає увагу на те, що всі закони потрібно розділяти на конституційні, органічні, звичайні та надзвичайні [139, с. 96].

Природа надзвичайних законів визначена характером складних надзвичайних ситуацій, що зумовлює їх особливе місце в системі законодавства. Тобто надзвичайні закони не можуть відмінити положення Конституції як Основного закону держави. Однак, виходячи із рівня складності критичної ситуації та настання тяжких за рівнем складності наслідків, можливо припустити на теоретичному рівні здатність надзвичайного закону тимчасово призупинити дію окремих положень Конституції. Слід зазначити, що таке призупинення не має торкатися обмеження основоположних прав і свобод людини і громадянина, основ територіального устрою, конституційного ладу, проведення виборів та референдумів, а лише передбачати внесення можливих змін до особливостей функціонування органів державної влади, наділяючи їх більш широкою компетенцією з метою ефективного подолання та ліквідації наслідків надзвичайних станів та ситуацій.

Тому надзвичайні закони мають особливий характер, що може визначатися залежністю саме від складності надзвичайної ситуації; сфери суспільства, в межах якої виник кризовий стан; тяжкості наслідків для суспільства, держави і людини. Теоретичний рівень визначення місця надзвичайних законів з-поміж інших окреслює підстави для твердження, що Конституція держави приймається в особливому порядку, який і визначається її положеннями, так і надзвичайні закони потребують особливої процедури прийняття, що зумовлено складністю факторів, які визначають зазначений процес [299, с. 17].

Водночас, «конституційні закони України» існують де-факто і не ідентифікуються нормативними положеннями чинного законодавства [200, с. 336]. Конституція України не передбачає можливості прийняття цього виду законів. А. Крусян стверджує, що конституційні закони мають регулювати найважливіші сфери суспільних відносин, адже вони є супутниками Конституції, її продовженням, а

тому повинні регулювати ті відносини, що є фундаментом, на якому засновується будова всіх інших соціальних зв'язків у суспільстві та державі, тобто – це конституційні відносини [201, с. 88].

Зміст позицій щодо розуміння конституційних законів надає можливість стверджувати про їх конституційну природу і належність до Конституції, що засвідчує вищу юридичну силу у зрівнянні із звичайними законами. Такий підхід, безумовно, визначає і співвідношення із надзвичайними законами, в контексті якого останні аналогічно характеризуються спеціальним статусом, що зумовлено їх природою та особливостями прийняття.

Визначення місця надзвичайних законів потребує також розгляду питання щодо розмежування надзвичайних законів із звичайними (поточними) законами як одного із основних елементів системи законодавства.

Так, П. М. Рабінович вважає, що закон – «це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади чи самого народу, що регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, має вищу юридичну чинність відносно інших нормативно-правових актів» [118, с. 138; 202, с. 135].

На думку Р. П. Луцького, звичайні (поточні) закони – це всі інші закони, що приймаються парламентом у межах його компетенції. Слід зазначити, що кодекси та звичайні (поточні) закони мають рівну юридичну силу, меншу від юридичної сили конституції та конституційних законів [203, с. 20].

Дещо універсальним підходом до розуміння звичайних законів є ідеї О.В. Зайчука та Н. М. Оніщенко, які під ними розуміють акти поточного законодавства, присвячені регулюванню різних сторін соціально – економічного, політичного та духовного життя суспільства [25]. Подібного абстрактного розуміння звичайних (поточних законів) дотримується і В. І. Червонюк, вважаючи, що це закони, які регулюють у відповідності з Конституцією ті відносини, які належать до предмету законодавчого регулювання [128, с. 394].

Поточні (звичайні) закони приймаються на основі і на виконання конституційних законів, складають поточне законодавство і регулюють різні сторони економічного, політичного та культурного життя держави [204, с. 90].

Дещо спрощеним, однак цілком вдалим є підхід М.В Цвіка, який вважає, що звичайні закони – це нормативні акти, які приймаються на основі і на виконання Конституції і визначають основи правового регулювання суспільних відносин у певній сфері. Ці закони приймаються простою більшістю від конституційного складу Верховної Ради України [21, с. 103]. Засновуючись на зазначених підходах вчених цілком доцільним може бути виокремлення комплексу їх ознак, які і стануть основою для подальшого розмежування звичайних (поточних) законів та надзвичайних законів. Таким чином, характерними властивостями звичайних законів є процедура їх прийняття, яка реалізується законодавчою гілкою влади в порядку простої більшості від конституційного складу парламенту; вони мають вищу юридичну силу по відношенню до підзаконних нормативно – правових актів, що приймаються на основі та на виконання положень законів; вони мають більш абстрактний, тобто неперсоніфікований характер, адже не передбачають врахування специфіки окремих життєвих ситуацій; вони охороняються і гарантуються державою, здебільшого характеризуються довготривалістю дії, що є гарантом їх стабільності та якості.

Виходячи із змісту поняття та ознак надзвичайних законів як особливої правової категорії, виокремлених нами в попередніх підрозділах дисертаційного дослідження, слід визначити місце надзвичайних законів серед звичайних законів, співставляючи їх ознаки та визначаючи спільні і відмінні риси [299, с. 18].

Однією із важливих ознак закону є нормативно-визначений процесуальний порядок їх прийняття, зміст якого регламентується на конституційному та законодавчому рівні. Так, усі тонкощі процесуально-процедурних засад розробки та прийняття звичайних законів визначаються Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» [174]. Слід звернути увагу на те, що розділ IV Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» визначає процесуальний порядок прийняття законів в Україні. Ним регламентуються питання, пов'язані із

внесенням законопроекту, порядком їх розгляду в читаннях та прийняття, а також підготовка прийнятих законів до направлення на підпис президенту України [174]. Однак, зазначений закон не містить норм права, які б регламентувати процесуальний порядок прийняття надзвичайних законів, окрім того в законі навіть не згадується про їх існування, що, на нашу думку, є значною законодавчою прогалиною. Враховуючи важливість існування надзвичайних законів як особливого правового явища (елемента законодавства), що має власне місце у системі законодавства в цілому, і України, зокрема, неодноразово доводилося як на доктринальному рівні (існування значної кількості підходів вчених щодо такої нагальної необхідності), так і нашими авторськими позиціями, нагальною є потреба розробки спеціальної законодавчої процедури їх прийняття.

На відміну від звичайних (поточних) законів надзвичайні закони здебільшого мають комплексний (міжгалузевий) характер, що передбачає закріплення в одному акті норм права різних галузей права. Це зумовлено, на нашу думку, складністю надзвичайної ситуації чи стану, широким колом суспільних відносин, які складають їх зміст. Це вимагатиме прийняття комплексного надзвичайного законодавчого акту або їх пакету, що має регулювати у сукупності різноманітні за сферою існування відносини, які виникають за надзвичайних умов. На відміну від них звичайні (поточні) закони приймаються для регулювання конкретних суспільних відносин.

Характерним відмінним аспектом надзвичайних та звичайних законів є їх особливий характер. В цьому контексті слід звернути увагу на те, що звичайні закони мають абстрактний характер, тобто не враховують специфіки конкретного життєвого випадку чи ситуації і конкретизуються відповідними підзаконними нормативно-правовими актами. Проте природа надзвичайних законів надає можливість твердження, що надзвичайні закони є за своєю сутністю законами спеціальної дії. Так, вони передбачені для регулювання сфер життєдіяльності суспільства за складних умов його функціонування та держави, а тому мають більш чітко та конкретно забезпечити правову форму суспільних відносин. Співвідносячи поточні закони із надзвичайними законами доцільно застосовувати існуючі у межах

теорії держави і права загальні підходи до співвідношення норм загальної дії та норм спеціальної дії [299, с. 17].

У сучасній юридичній науці існує значна кількість наукових поглядів щодо особливостей співвідношення норм загальної та спеціальної дії. Так, у загальній теорії держави і права це передбачає, що норми права поділяються не лише залежно від предмета правового регулювання, а й залежно від того яку роль вони виконують у регулюванні суспільних відносин, яким способом їх регулюють [206, с. 44]. Продовжуючи цю точку зору, М. І. Байтін вважає, що загальні норми забезпечують реалізацію цілей правової регламентації широкого кола суспільних відносин певного роду. Спеціальні норми - це приписи, які регулюють будь – який відповідний вид родових суспільних відносин з урахуванням притаманних їм особливостей, специфіки, конкретних умов. Окрім того, спеціальні норми існують і функціонують лише як безпосередньо регулятивні [207, с. 164-165]. А. Б. Венгеров звертає увагу на той факт, що в залежності від предмету регулювання розрізняють загальні і спеціальні норми, які забезпечують більш конкретне регулювання одного і того ж предмету, при чому за їх конкуренції перевага у застосуванні надається спеціальній нормі [32, с. 227].

Взаємодія спеціальних та загальних норм права на думку І. Спасибо-Фатєєвої полягає в тому, що спеціальні норми уточнюють загальні, а загальні встановлюють засади та основоположний напрям спеціального регулювання [208, с. 167]. Співвідношення загальних та спеціальних норм полягає у тому, що під час їх застосування до одних і тих самих (однакових) фактичних обставин, необхідно брати до уваги те, що спеціальний закон скасовує дію загального – [21, с. 318].

Спеціальні норми покликані фіксувати винятки, додаткові умови реалізації, межі дії певних прав та здійснення обов'язків, особливий суб'єктний склад правовідносин чи відмінні від загальної норми часові рамки, а також забезпечувати більш повне та однозначне регулювання певних видів правовідносин [209, с. 7].

Таким чином, дотримуючись науково-обґрунтованих ідей та поглядів вчених щодо розуміння та співвідношення загальних і спеціальних норм, вважаємо цілком

доцільним і необхідним зміст відповідних положень трансформувати на площину проблеми співвідношення звичайних (поточних) законів та надзвичайних законів.

Складність ситуації та можливість настання негативних наслідків або ж ліквідацію наслідків, які уже настали під час виникнення кризових моментів в процесі функціонування різних сфер суспільства та напрямків діяльності держави, вказує на певний особливий характер тих законів, які покликані нейтралізувати та належним чином регулювати відповідні відносини [299, с. 18]. Це означає, що у випадку введення воєнного чи надзвичайного стану, оголошення надзвичайної ситуації, необхідним є прийняття надзвичайних законів, які більш досконало, конкретизовано і додатково мають упорядкувати відносини, що є наслідком зазначених вище обставин і потребують негайної та чіткої законодавчої регламентації. Отже, статус надзвичайних законів матиме спеціальний характер, що передбачає пріоритет їх положень у зрівнянні із положеннями звичайних (поточних) законів. Цілком очевидним є те, що на момент реалізації положень надзвичайних законів саме дія звичайних (поточних) законів призупинятиметься з моменту настання наслідків надзвичайної ситуації чи стану.

Відповідно, особливістю надзвичайних законів і не менш важливим критерієм їх класифікації у цілому, є *часові межі дії*. Зокрема, для надзвичайних законів переважним є тимчасовість їх дії, що зумовлюватиметься тривалістю надзвичайної ситуації чи стану, процесом подоланням негативних наслідків, які настали [299, с. 18]. В межах цього можливо зазначити, що надзвичайні закони відрізняються від інших законів у цілому і у тому числі і від звичайних (поточних) за часом дії. Дане питання розглядатиметься нами в подальшому, проте в межах класифікації законів і визначення місця надзвичайних законів у системі законодавства України слід зазначити, що їх дія має тимчасовий характер.

Надзвичайні закони мають пріоритет над іншими звичайними (поточними) законами, однак слід одразу зауважити, що наявність пріоритетності закону існує виключно на момент чинності надзвичайних законів та визначається часовими рамками існування самої критичної ситуації чи обставин [299, с. 19].

Предмет правового регулювання надзвичайних законів безумовно відрізняється від предмета правового регулювання звичайних (поточних) законів за своєю важливістю та фундаментальністю саме в умовах надзвичайних ситуацій та станів, а також змістом цілеспрямованого регулювання конкретної групи надзвичайних відносин. Так, надзвичайні закони стосуються умов належного функціонування всього суспільства та держави саме в умовах надзвичайних ситуацій та уникнення можливих негативно – незворотніх наслідків. Саме цим обґрунтовується природа та особливий статус надзвичайних законів, які зовсім не спрямовані на регулювання поточних відносин, що виникають в процесі нормального та стабільного функціонування суспільства і держави. Тому, на нашу думку, це визначає відмінність між надзвичайними законами та звичайними (поточними) законами, кожен із яких в залежності від особливостей напрямку функціонального призначення займає окреме місце в системі законодавства.

Відмінною ознакою надзвичайних законів є *процедура їх прийняття*. Складність ситуації, яка зазвичай призводить до тяжких наслідків, характер та зміст відносин, які виникають, безумовно, потребують оперативного прийняття необхідних законів. Окрім того, особливий змістовний аспект надзвичайних законів та лише виняткове коло відносин, на які спрямована їх регулятивна дія, вимагає досить ретельної їх підготовки, оперативності прийняття [297, с. 100].

Підводячи підсумки щодо аналізу горизонтальної структури системи законодавства можна прийти до висновків, що надзвичайні закони характеризуються комплексним (міжгалузевим) характером, обумовленим наявністю у них норм різних галузей права, які регулюють під час введення надзвичайного чи воєнного стану або оголошення надзвичайної ситуації різні за змістом суспільні відносини.

Вертикальна структура системи законодавства та місце надзвичайних законів в цій системі, зумовлена особливим характером надзвичайних законів. Доцільно констатувати, що це визначає і особливе місце надзвичайних законів у системі законодавства України, яке можливо підтвердити засновуючись на таких

авторських позиціях щодо місця надзвичайних законів у системі законодавства України:

1. За юридичною силою надзвичайні закони визначаються як такі, що мають *відповідати положенням Основного закону* держави – Конституції України та конституційним законам. Саме ці нормативно – правові акти мають вищу юридичну силу з – поміж інших. Однак, приймаючи надзвичайні закони, необхідно виходити із характеру надзвичайної ситуації (стану) та настання можливих наслідків. Це надасть змогу законодавцям визначити зміст надзвичайних законів, положення яких в одному випадку буде відповідати як Конституції України, так і конституційним законам. В іншому випадку настання можливих наслідків у формі нанесення значної шкоди здоров'ю та життю людей може вимагати прийняття таких за змістом надзвичайних законів, які можуть тимчасово призупиняти дію певних положень Конституції чи / або конституційних законів.

2. У зрівнянні із звичайними (поточними) законами, надзвичайні закони характеризуються певним *бівалентним характером*, який виявляється в наступному: 1) за відсутності надзвичайної ситуації в процесі функціонування суспільства та держави надзвичайні закони будуть співвідноситися із звичайними (поточними) законами як рівноцінні категорії, що мають юридичну силу, приймаються суб'єктами правотворчості в чітко регламентованому процесуальному порядку, характеризуються часовими рамками і межами дії тощо; 2) за наявності надзвичайної ситуації (стану) звичайні (поточні) закони та надзвичайні закони будуть співвідноситися як загальне та спеціальне, оскільки надзвичайні закони будуть мати спеціальний статус, що передбачатиме тимчасову відміну або призупинення тих чи інших положень звичайних (поточних) законів.

3. Надзвичайні закони в зрівнянні зі звичайними (поточними) законами відрізняються *процедурою їх прийняття*, що, на нашу думку, може мати дещо спрощений характер, який зумовлюється необхідністю оперативного прийняття відповідного різновиду законодавчих актів.

4. Надзвичайні закони у порівнянні із звичайними (законами) покликані *регулювати суспільні відносини*, що виникають під час *кризових ситуацій* у

суспільстві і державі і за умови значної дестабілізації, що може призвести до незворотніх наслідків. Таким чином, можна стверджувати, вони приймаються виключно з питань, пов'язаних із виникненням кризових ситуацій та станів з метою стабілізації у суспільстві і державі.

5. Надзвичайні закони є законами прямої дії.

6. Надзвичайні закони у зрівнянні зі звичайними (поточними) законами приймаються *виключно представницьким органом законодавчої гілки влади*, натомість суб'єктами прийняття звичайних (поточних) законів є як орган законодавчої гілки влади, так і громадянське суспільство в процесі всенародного голосування (референдуму) [299, с. 18-19].

Окрім характерних відмінностей надзвичайні і звичайні (поточні) закони мають ряд спільних рис:

- у системі нормативно-правових актів мають вищу юридичну силу;
- приймаються вищим представницьким органом державної влади (парламентом);
- регулюють найбільш важливу сферу суспільних відносин, які потребують правової регламентації та складають предмет компетенції (відання) вищого представницького органу державної влади;
- приймаються в особливому процедурному порядку, який визначений на законодавчому рівні.

Разом з тим, у чинному законодавстві України фактично відсутнє конкретне закріплення ієрархії нормативно-правових актів, визначення видів законів в цілому а також визначення надзвичайних законів та їх місця серед інших законів, зокрема. Існуючий стан безумовно може породити безліч проблем негативного характеру у майбутньому під час виникнення надзвичайних станів, що потребуватимуть вжиття оперативних правових заходів.

В межах практичного рівня слід вносити певні законодавчі пропозиції щодо необхідності відображення інституту надзвичайних законів у зазначених вище проектах Законів України «Про нормативно-правові акти». Існування у статусі «проектів» не лише одного такого закону значно ускладнює авторську пропозицію

щодо внесення змін до їх положень, тому слід, з нашої точки зору, обмежитися загальною пропозицією такого змісту.

З метою вдосконалення правового регулювання надзвичайних ситуацій, обставин та законодавчого визначення видів надзвичайних законів і їх місця з – поміж інших законодавчих актів вважаємо за доцільне законодавчо закріпити види законів шляхом викладення їх змісту в такій редакції:

1. Закони поділяються на: конституційні, звичайні (поточні) та надзвичайні.

Окрім того, у наступних частинах відповідної статті де визначатиметься ієрархія законодавчих актів слід передбачити, на нашу думку, підстави, які вказуватимуть за яких умов надзвичайні закони будуть мати вищу юридичну силу з – поміж інших законів та можливість тимчасового призупинення положень чинних на той момент законів України. Законодавче закріплення таких підстав унеможливить виникнення колізій у законодавстві на момент введення надзвичайного чи воєнного стану або оголошення надзвичайної ситуації.

Таким чином, надзвичайні закони заслуговують особливого місця у системі законодавства України, а саме в статусі «спеціальних» законів як особливого різновиду законів у цілому. Такий статус зумовлено певними особливими факторами, серед яких: підстави та процедура їх прийняття, предмет правового регулювання, часові межі дії, комплексний (міжгалузевий) характер, мета, пряма дія та прийняття виключно представницьким органом влади [299, с. 19].

2.3 Функціональне призначення надзвичайних законів в сучасних умовах розвитку суспільства та держави.

Невпинні та швидкоплинні процеси інтенсифікації суспільного розвитку і глобальні соціальні трансформації спричиняють масштабні зміни інститутів соціальної організації, викликають необхідність перебудови суспільного, внутрішньо і зовнішньодержавного простору, що досить часто, окрім позитивного впливу, тягне і появу певних негативних наслідків для життєдіяльності сучасного суспільства і держави [298, с. 6]. Такий негативний вплив, перш за все, виявляється у виникненні надзвичайних для суспільства і держави ситуацій і обставин, що не

лише потребують регулювання, а і оперативного та якісного правового забезпечення. Зважаючи на ці процеси, що відбуваються у внутрішньодержавному вимірі кожної держави та на міжнародному рівні в цілому, значної актуалізації набувають питання, пов'язані із з'ясуванням функціонального призначення надзвичайних законів як особливої правової категорії та одного із найефективніших засобів впорядкування суспільних відносин в умовах кризових надзвичайних ситуацій і обставин [298, с. 6]. Авторитетною та достатньо переконливою є наукова позиція А. І. Абрамова, який стверджує, що будь-яке явище соціальної дійсності може реалізувати своє призначення лише в тому випадку, якщо буде функціонувати. Виходячи із функцій, які здійснює те чи інше явище соціальної дійсності, яким чином здійснюється реалізація цих функцій із з якою ефективністю, можливо говорити про саме явище, його основні характеристики, призначення в житті суспільства і місця в системі собі подібних соціальних явищ, а також про перспективи його існування і розвитку [210, с. 82]. Заслуговує на увагу думка М. М. Марченка, який зазначає, що за багато століть вивчення закону накопичилась велика сума знань про нього, виробилось певне уявлення про дане явище, сформувався певний стереотип, але залишилась велика кількість до кінця невідомих сторін [117, с. 348]. Зміст зазначеного підходу спричиняє актуальність з'ясування особливостей функціонального призначення надзвичайних законів як одного із різновидів законів, що в результаті надасть змогу розкрити «одну із сторін» закону в цілому, а також визначити ефективність надзвичайних законів як одного із основних засобів регулювання суспільних відносин в кризових для держави і суспільства умовах їх життєдіяльності.

Таким чином, саме завдяки з'ясуванню функціонального призначення надзвичайних законів в контексті сучасних, а водночас, і складних умов розвитку суспільства і держави, можливо визначити їх особливу роль як регулятора суспільних відносин в умовах надзвичайних ситуацій та обставин, а також їх сутність і зміст. Цілком слушним є твердження Т.В. Котенко, на думку якої, роль та значення будь-якого державно-правового явища чи процесу відображається, насамперед, у його функціях, що характеризують систему напрямів впливу цього

процесу чи явища на правову реальність. Окрім того, наукова позиція вченої засновується на тому, що функції у правознавстві відіграють важливу роль, зокрема, вони характеризують особливості правового впливу на розвиток суспільства, а також надають змогу узагальнити напрямки правового впливу на суспільні відносини, їх дослідити та виробити шляхи їх вдосконалення. Тому особливо важливим є переосмислення державно-правових явищ та процесів в контексті їх функціонального аналізу, що надасть змогу узагальнити їх призначення в сучасних умовах розбудови держави і права [211, с. 105-106].

В контексті слушно зазначеної наукової позиції щодо особливої важливості з'ясування функціонального призначення будь-якого явища чи процесу слід зауважити, що здійснення функціонального аналізу надзвичайних законів надасть змогу визначити їх важливість в умовах виникнення надзвичайних ситуацій та оголошення надзвичайного стану як необхідного та ефективного засобу регулювання суспільних відносин, а також виокремити та з'ясувати особливості напрямків їх впливу (дії) та впорядкування за таких складних умов (обставин).

Застосування функціонального підходу в процесі дослідження, на думку відомого вченого А. І. Абарамова, сприяє значно глибшій характеристиці сутнісного виразу (юридичної природи) останнього. Адже, виходячи з того, які функції здійснює те чи інше явище соціальної дійсності, як саме реалізуються ці функції, якою є їх ефективність, можна досягнути сутність самого явища, визначити його основні риси, значення в житті суспільства, місце й роль у системі подібних соціальних явищ, а також визначити перспективи його існування та розвитку [210, с. 35].

Аналогічну точку зору обґрунтовують й інші вчені С.А. Стрільчук та С.О. Котенко, акцентуючи увагу на важливості функціонального підходу. Зокрема, вчений зазначає, що при дослідженні явищ і процесів, характерних як правовій дійсності загалом, так і конституційно-правовій дійсності, зокрема, функціональний метод у його методологічному сенсі має важливе значення. Використання цього методу надає можливість охарактеризувати функціональне призначення тих чи інших явищ і процесів, визначити їх місце й роль тощо [212, с. 98].

Отже, вивчення функціонального призначення надзвичайних законів має основоположне значення в юридичній науці і практиці, оскільки характеризує сутність та природу цієї правової категорії. Окрім того, завдяки функціональному аналізу стає можливим встановлення цінності надзвичайних законів в теоретичному і практичному аспектах. В теоретичному значенні це забезпечить формування ґрунтовних, комплексних знань про загальнотеоретичні засади надзвичайних законів як правової категорії, надасть змогу визначити місце надзвичайних законів серед інших правових явищ, з практичної - сторони визначить спрямованість і націленість надзвичайних законів, а також ефективність їх дії в процесі регулювання надзвичайних ситуацій та обставин. Тому, з огляду на принципову важливість надзвичайних законів як теоретико – правової, так і практичної категорії, їх ролі, значення в сучасних умовах розвитку суспільства, постає необхідність виокремлення мети *цього наукового підрозділу*:

- проаналізувати та узагальнити погляди вчених щодо функціонального призначення нормативно-правових актів та суміжних з ними категорій в цілому (надзвичайне право, надзвичайне законодавство);

- визначити особливості теоретико-правового розуміння функціонального призначення надзвичайних законів та обґрунтувати самостійність поняття «функції надзвичайних законів»;

- виокремити різновиди функцій надзвичайних законів та охарактеризувати їх зміст.

Здійснення дослідження в зазначеному контексті зумовлюється незначним у часі існуванням інституту надзвичайних законів, а як наслідок – відсутністю в сучасній юридичній літературі комплексних фундаментальних досліджень, присвячених з'ясуванню теоретико-правових аспектів надзвичайних законів в цілому і їх функціонального призначення, зокрема. Саме це потребує виокремлення та аналізу змісту функцій надзвичайних законів з огляду на існуючі в науковій літературі погляди вчених, які досліджували ті чи інші аспекти функцій та / або функціонального призначення нормативно – правових актів в цілому, надзвичайного права, надзвичайного законодавства тощо. Саме такий напрямок

дослідження надасть можливість з'ясувати особливості функціонального призначення надзвичайних законів в контексті сучасних умов розвитку суспільства.

Досліджуючи основні функції нормативно-правових актів, М. В. Вилегжаніна зазначає, що «досконале розуміння значення нормативно-правових актів можливе завдяки застосуванню функціонального підходу, який дозволяє виокремити функції, притаманні цьому виду документа» [213, с. 32]. На думку вченої, нормативно-правові акти виконують певні функції, які підтверджують їх поліфункціональність та які можна поділити на групи. Першу групу складають загальні функції, які закріплюються документами взагалі та нормативно-правовими актами, зокрема (інформаційна, соціальна, комунікативна та історико-культурна функція). Другу групу складають часткові функції, які передбачені іншими різновидами юридичних документів (політична, ідеологічна, роз'яснювальна, виховна, пізнавальна, доказова, управлінська функція). Третя група – це спеціальні функції, які притаманні лише юридичним документам (правоустановча, правореалізаційна, правоохоронна, посвідчувальна, установча, контрольна-наглядова, доказова) [213, с. 33-36]. Застосовуючи даний підхід до з'ясування функціонального призначення надзвичайних законів можливо стверджувати, що надзвичайним законам властиві всі зазначені вченою види функцій нормативно – правових актів, що зумовлено приналежністю законів до нормативно – правових актів. Однак, зважаючи на «особливу» природу надзвичайних законів, слід зазначити, що їм властиве виконання і спеціальних функцій.

Таким чином, можливо уявити, що надзвичайні закони виконують широкий спектр функцій, що мають як загальний, так і спеціальний характер. В першому випадку вони виконують функції, притаманні документам в цілому, а також юридичним документам і нормативно-правовим актам. В другому випадку здійснюють спеціальні функції, виходячи із власної природи, що зумовлена надзвичайними обставинами і ситуаціями, які виникають в процесі динамічного розвитку суспільства і держави.

Вагомого функціонального призначення закону в процесі еволюції суспільства та держави надає вчений Г.В. Тимченко, зазначаючи, що закон посідає провідне

місце на всіх етапах розвитку держави (рабовласницької, феодальної, буржуазної чи демократичної, правової), позаяк є необхідним інструментом для здійснення завдань, що постають перед нею, шляхом упорядкування і регламентування діяльності як державних органів, так і народу в цілому. Без закону неможливе проведення економічних, політичних, соціальних та інших перетворень. Закон відіграє важливе значення не лише на внутрішньодержавному рівні, а і у взаєминах з іншими державами у зв'язку із зростаючими темпами євроінтеграції та глобалізації. [214, с. 103-105]. Трансформуючи це твердження до категорії «надзвичайних законів» можливо стверджувати, що і надзвичайний закон виконує вагоме функціональне призначення через здійснюваний ним ряд спеціальних функцій в процесі розвитку суспільства і держави, а особливо на сучасному етапі, коли є висока ймовірність виникнення різного роду надзвичайних обставин та ситуацій. Тому питання функціонального призначення надзвичайних законів є на сьогодні надзвичайно гострою.

Інші вчені вказують на те, що не всі функції, які виконує закон повністю відображають його соціальне призначення, адже соціальне призначення закону відображається не тільки в його регулятивній та правоохоронній ролі, а й у тому, що він виступає як важливий інструмент виховання громадян, засіб ідеологічного впливу на свідомість людей. [215, с. 101-106]. Це підтверджує дискусійний характер поглядів вчених і водночас вказує на різне функціональне призначення закону, що коливається від основного регулятора суспільних відносин до засобу, який здійснює ідеологічний вплив на суспільство.

Єдиним призначенням надзвичайних законів, на думку С. Фоміна є забезпечення всіма допустимими правовими засобами збереження демократичного режиму в умовах надзвичайного стану, а також надати державі всі можливості для швидкої і ефективної протидії будь-якій небезпеці, яка загрожує існуванню громадян [37, с. 25-26].

Фрагментарною є позиція вченого С. Н. Болдирєва щодо функціонального призначення надзвичайних нормативно-правових актів. Зокрема зміст підходу полягає в тому, що вчений взагалі стверджує про те, що надзвичайні нормативно-

правові акти не досягають тих цілей, які ставились перед ними як потенційними регуляторами суспільних відносин. Основна причину цього вбачається в іншій проблематиці, а саме в тому, що на сьогодні як в науці, так і на практиці відсутня універсальність у формулюванні самого поняття кризових ситуацій і критеріїв їх визначення, спостерігається невизначеність в засобах їх локалізації і попередження, а також наявною є неузгодженість термінології в текстах законів [217, с. 17]. Такий підхід вченого, безумовно, заслуговує на увагу, оскільки дійсно складається така ситуація, коли досить складно з'ясувати функціональне призначення будь-якого явища, процесу чи категорії, а в нашому випадку це категорії «надзвичайних законів», коли невідомими, або не до кінця з'ясованими залишаються питання, що складають основу та мають принципове значення для здійснення подальшого наукового дослідження. Основним недоліком цього підходу є те, що вченим не конкретизується та не акцентується увага на значенні надзвичайних нормативно-правових актів, однак визнання того, що вони все таки мають досягати певних цілей в позиції С.Л. Болдирєва є присутнім. Виходячи із власної авторської позиції, основними цілями надзвичайних законів, на нашу думку, є стабілізація ситуації, повернення до попереднього стану (демократичного режиму, конституційного режиму тощо), а саме головне це безпека і не допущення порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина.

Досліджуючи та аналізуючи доктринальні підходи вчених щодо розуміння функціонального призначення зазначених вище категорій та їх функцій, слід зазначити, що їх розуміння має достатньо неоднозначний, дискусійний характер. Однак, незважаючи на різноманітність виокремлених нами підходів, слід узагальнити ряд методологічних положень, які визначають основи наукового дослідження:

- по-перше, такі категорії як «функціональне призначення» та «функції» здебільшого розглядаються як тотожні;

- по-друге, розуміння функціонального призначення та функцій різних видів нормативно-правових актів та суміжних з ними категорій має досить фрагментарний (епізодичний) характер;

- по-третє, відсутня єдність наукових поглядів щодо розуміння змісту функціонального призначення нормативно – правових актів, суміжних з ними категорій та їх функцій;

- по-четверте, відсутність комплексних наукових досліджень розуміння функціонального призначення надзвичайних законів;

- по-п'яте, розуміння функціонального призначення надзвичайних законів зводиться в основному до їх ефективної здатності долати та ліквідувати негативні наслідки, забезпечуючи належне правове регулювання в умовах надзвичайних обставин та ситуацій;

- по-шосте, надзвичайні закони та їх функціональне призначення як окремий напрямок наукового пошуку має досить епізодичний характер.

Концептуальне дослідження особливостей та змісту функціонального призначення надзвичайних законів в сучасних умовах розвитку суспільства, на нашу думку, можливе за умови виокремлення та з'ясування змісту функцій надзвичайних законів. Такий напрямок дослідження, на нашу думку, обумовлений тим, що саме виокремлення та аналізу змісту кожної із функцій, які виконують надзвичайні закони, надасть можливість отримати найбільш змістовну інформацію та узагальнити розуміння змісту та специфіки функціонального призначення надзвичайних законів в сучасних умовах розвитку суспільства. На нашу думку, функції по відношенню до функціонального призначення мають статус «особливого (спеціального)», тобто зміст функціонального аналізу того чи іншого правового явища, процесу чи категорії відображається у тих функціях, які ними здійснюються. Таким чином, функції та функціональне призначення тих чи інших правових категорія, явищ та процесів, у тому числі і надзвичайних законів, співвідносяться між собою як загальне та особливе.

Слід зазначити, що поняття «функція» має достатній наукознавчий та міждисциплінарний характер розуміння, є об'єктом дослідження та гострих наукових дискусій значного кола науковців, що зумовлено її широким застосуванням. Зокрема, О.В. Батанов зазначає, що за змістовним вираженням та, відповідно, контекстуальністю вживання вона характеризується багатогранністю,

оскільки використовується вченими як у сфері технічних, так і суспільних наук. Безпосередньо в науковий ужиток це поняття було запроваджене Г. Лейбніцом у другій половині XVII ст. [217, с. 371]. Якщо звернутися до тлумачного словника, то етимологічне визначення поняття «функція» (з латинської function – здійснення, виконання, вчинення) відображається в тому, що воно являє собою роботу, обов'язок, коло діяльності, призначення, роль чого-небудь [166, с. 155].

В свою чергу Н.В. Бровченко трактує розуміння функцій як: 1) напрямів впливу певного соціально значущого явища чи обставини на певні правовідносини; 2) напрямів, які відображають сутність явища, його призначення в механізмі правового регулювання та закономірності розвитку [219, с. 36].

Досить цікавим та ґрунтовним в контексті розуміння терміну «функція» та його змісту, є підхід, обґрунтований Д. Б. Чеховським. Він є надзвичайно витребуваним в контексті напряму нашого дослідження, адже вчений під поняттям «функція» розуміє прояв властивостей об'єкта дослідження, що полягає в його дії (або протидії) на стан інших об'єктів. При цьому слід враховувати ситуаційну обумовленість функції, тобто її реалізацію в певній, конкретній, передбачуваній або такій, що склалася обстановці [119, с. 182]. Адаптуючи відповідний підхід до напряму нашого дослідження слід констатувати, що таке розуміння категорії «функцій» є цілком всебічним, комплексним і об'єктивним. Так, виходячи із особливостей природи надзвичайних законів, можливо стверджувати про те, що наявність і зміст функцій надзвичайних законів залежать від особливостей та змісту тих відносин, які виникли під час надзвичайних ситуацій та обставин чи під час воєнного стану і потребують належного правового забезпечення. Це підтверджує той факт, що надзвичайні закони здійснюють функції, які можливо класифікувати на дві групи: загальні та особливі. До перших із них належать функції, властиві надзвичайним законам як нормативно-правовим актам в цілому. До другої можливо віднести функції, зміст яких визначатиметься чи обумовлюватиметься природою надзвичайних законів та тією ситуацією чи / або обставиною, які потребують правового забезпечення [298, с. 7].

Доцільно звернути увагу на те, що функціональна роль надзвичайних законів знаходить своє ефективне відображення у декількох різноманітних, проте системоузгоджених аспектах.

Юридичний зміст категорії «функція» має подвійний, але внутрішньо узгоджений зміст, що пояснюється: 1) роллю, яку виконує право або певний правовий інститут; 2) конкретними напрямками правового регулювання (впливу) на поведінку суб'єктів [143, с. 267]. Слід відобразити ще один науковий підхід щодо розуміння функцій, під якими Є. Гетьман розуміє основні начала, напрями, в яких нормативно-правовий акт у даному випадку здійснює свій вплив на суспільні відносини [220, с. 97]. Автор зазначеного підходу достатньо вузько тлумачить термін «функції», обмежуючи їх розуміння виключно функціональним призначенням нормативно-правового акту, однак, цінність саме такого розуміння в межах нашої тематики наукового дослідження полягає в тому, що чітко вказується на характерні особливості функціонального призначення нормативно-правового акту, а в нашому випадку і на функції надзвичайних законів.

Наявність численних підходів до розуміння поняття «функції», обумовлює правомірність висновку про те, що представники юридичної науки сприймають функції як:

- напрямки (засоби) впливу будь-якого правового явища, процесу чи категорії на певний об'єкт;
- особливий прояв об'єктивних властивостей, закономірностей та якостей будь-якого правового явища, процесу чи категорії як в його статиці, так і в динаміці;
- відображення сутності та функціонального призначення того явища, процесу чи категорії, що є безпосереднім об'єктом їх систематичного впливу;
- результат дії об'єкта, на який вони впливають;
- динамічне явище, що залежить від об'єктивних змін об'єкта, на який впливає;
- епізодичну (ситуаційну) категорію, що відображає функціональне призначення об'єкта впливу в залежності від певної ситуації чи обставин;

- багатофункціональне явище, що потребує класифікації на певні групи.

Таким чином, функції надзвичайних законів - це система основних напрямків впливу положень надзвичайних законів на суспільні відносини, що виникли в умовах надзвичайних ситуацій чи обставин, відображають сутність і функціональне призначення самих надзвичайних законів. Це самостійна юридична категорія, що характеризується наступними ознаками:

- це основні напрямки впливу в умовах надзвичайних ситуацій;
- це засіб визначення сутності надзвичайних законів;
- це засіб з'ясування місця цих функцій в системі функцій держави;
- це напрямки ліквідації державою надзвичайних ситуацій;
- це зміст діяльності (впливу) держави в умовах надзвичайного стану;
- це засіб характеристики надзвичайних законів;
- походять від загальних функцій права;
- мають соціально-політичний характер;
- забезпечують регулятивний і охоронний вплив;
- мають ідеологічне спрямування;
- є проявом функціонального призначення нормативно-правових актів держави;
- визначають сутність надзвичайних законів як різновиду актів вищої

юридичної сили.

Здійснений вище аналіз актуалізує необхідність виокремлення та характеристики змісту функцій надзвичайних законів. Багатоаспектність та складність надзвичайних ситуацій і обставин, які потребують ефективного правового регулювання за допомогою надзвичайних законів надає можливість виокремити дві групи функцій надзвичайних законів. До першої групи належить функції надзвичайних законів, які відображають їх закономірності і особливості як нормативно-правових актів в цілому, тобто загальні функції надзвичайних законів. Друга група пов'язується з функціями надзвичайних законів як таких, що мають особливу «надзвичайну» природу, яка і визначатиме їх особливе функціональне призначення в процесі регулювання суспільних відносин в умовах надзвичайних ситуацій і обставин, тобто спеціальні функції надзвичайних законів [298, с. 7].

На нашу думку, загальні функції надзвичайних законів це загальні напрямки впливу, які надають змогу впорядкувати суспільні відносини за умов надзвичайного стану чи надзвичайної ситуації. Можливо виокремити наступні загальні функції надзвичайних законів:

Соціальна функція надзвичайних законів. Розуміння соціальної функції в загальнотеоретичній науці має достатньо дискусійний характер, однак однією із об'єднуючих ознак існуючих підходів є ототожнення соціальної функції із діяльністю держави. Досить ґрунтовним є дослідження соціальної функції держави, здійснене А.Є. Краковською, в межах якого проаналізовано значну кількість тверджень та підходів вчених, об'єктом наукового інтересу яких стала соціальна функція. Зокрема, А.Є. Краковська стверджує, що соціальна функція в цілому є сукупністю однопорядкових дій держави в частині регулювання об'єктивно сформованих соціальних відносин і забезпечення усвідомленої та артикульованої суспільством потреби щодо створення системи соціального захисту населення, гарантування соціальної безпеки, соціальних прав людини та громадянина [221, с. 20]. Незважаючи на ототожнення соціальної функції та державної діяльності, це є цілком виправданим, адже мова іде про дійсно один із основних напрямків діяльності держави, спрямований на забезпечення соціального благополуччя населення. На нашу думку, соціальна функція має багатовекторний характер і знаходить свій прояв у функціонуванні й інших державно-правових явищ, зокрема, права, нормативно-правового акту тощо. На нашу думку, соціальна функція надзвичайних законів переслідує завдання:

- забезпечити непорушність соціальних стандартів в умовах надзвичайних ситуацій;
- забезпечити державні гарантії соціальних прав громадян в надзвичайних умовах;
- гарантувати регулювання соціальних відносин, соціальний захист населення та соціальну безпеку в надзвичайних умовах;
- максимальне повернення соціального благополуччя населення до попереднього стану;

- забезпечити об'єктивність, повноту та системність правового регулювання і соціального законодавства [298, с. 7-8].

Регулятивна функція надзвичайних законів. На думку В.В. Савенка, зміст регулятивної функції являє собою зміст правової форми дії закону, що виявляється у здатності врегулювати правовідносини завдяки встановленню правового статусу осіб, тобто наданню відповідним категоріям певних прав і визначення для них кола обов'язків. Продовжуючи дослідження проблем дії закону як засобу правового регулювання суспільних відносин, вчений акцентує увагу на універсальності закону як основного регулятора. Цінність дії закону в цьому сенсі виявляється в результаті його ефективності й відповідності вимогам суспільного життя, його перманентному перебігу та нестримній динаміці [222, с. 150]. Зміст такого розуміння регулятивної функції в контексті дії закону має важливе значення і для дії надзвичайних законів. Прийняті надзвичайні закони в умовах надзвичайних ситуацій чи обставин, визначаючи певні права і встановлюючи нові обов'язки, дещо змінюють правовий статус осіб, органів державної влади чи інших державних чи соціальних інституцій. Така зміна правового статусу має тимчасовий характер і триває до моменту ліквідації наслідків надзвичайної ситуації чи обставин і стабілізації ситуації в державі і суспільстві. Однак, слід зауважити, що прийняті надзвичайні закони не можуть порушувати основоположні права і свободи людини і громадянина. Таким чином, здійснюючи регулятивну функцію, надзвичайні закони шляхом визначення прав та обов'язків сприяють швидкій стабілізації ситуації в державі та максимальній ліквідації несприятливих наслідків. На нашу думку, значення регулятивної функції надзвичайних законів полягає у:

- наданні суб'єктам, що знаходяться в надзвичайній ситуації, певного комплексу прав;
- покладення на означених суб'єктів певних обов'язків;
- встановлення правового статусу суб'єктів;
- забезпечення відповідності закону об'єктивним інтересам та потребам суспільства у надзвичайних умовах;

- зміна правового статусу осіб, органів державної влади в надзвичайних умовах;

- забезпеченні повноти правового регулювання;

- гарантування непорушності прав людини в умовах надзвичайних ситуацій;

- сприяння стабілізації ситуації в державі;

- максимальна ліквідація несприятливих наслідків надзвичайних ситуацій [298, с. 7].

Охоронна функція надзвичайних законів. Охорона функція як особлива правова діяльність має безпосередній зв'язок з регулятивною функцією надзвичайних законів. Окрім того охорона і захист прав людини і громадянина, конституційного та суспільного ладу під час виникнення надзвичайних ситуацій та обставин є основою охоронної функції в цілому. Прояв охоронної функції надзвичайних законів відображається в тому, що вона максимально має забезпечити надання захисту всіх цінностей суспільства і держави і не допустити в будь-якій формі їх пошкодження, тобто не допустити загрози життю та здоров'ю населення, повалення конституційного, суспільного та державного ладу, а також їх основних інституційних складових. На відмінну від регулятивної функції надзвичайних законів, яка виключно встановлює та фіксує правовий статус громадян та різного роду державних і соціальних інституцій, охоронна функція здійснює захист держави, суспільства та їх складових в процесі виникнення негативних наслідків надзвичайних ситуацій та обставин. Зміст охоронної функції в процесі виникнення надзвичайних ситуацій на думку С. Шмідт полягає в тому, що вона забезпечує безпосередній захист тих соціальних цінностей, які є об'єктом посягання під час виникнення екстремальних обставин [38, с. 31]. Сутність цієї функції надзвичайних законів полягає у:

- гарантуванні та відновленні прав людини у надзвичайних умовах;

- недопущення повалення конституційного та державного ладу у надзвичайних ситуаціях;

- захист інтересів суспільства та держави за наявності негативних наслідків надзвичайних ситуацій;

- захист соціальних політичних та правових цінностей в умовах настання надзвичайних ситуацій.

Ідеологічна функція надзвичайних законів. В сучасній теорії держави і права досить актуалізувалися питання щодо трансформації розуміння категорій «ідеологія», «ідеологічна функція», «ідеологічна функція держави», що є цілком виправданим, адже на думку О.В. Конопелька, ідеологія виступає одним із найважливіших чинників забезпечення соціальної консолідації та мобілізації сучасного суспільства, а також є необхідною умовою ефективного функціонування і розвитку держави в контексті масштабних глобалізаційних процесів в економічній, культурній, політичній та інших сферах [223, с. 18]. Зазначене бачення щодо значення ідеології в контексті функціонування і розвитку сучасного суспільства і держави надає змогу стверджувати про особливу функціональну роль ідеології. Ідеологічна функція є перманентною ідеологічною функцією держави, тобто розглядається в контексті державної діяльності. Знову ж таки слід звернути увагу на те, що ідеологічне спрямування можливо простежити і в процесі дії надзвичайних законів як особливої правової категорії. Слушним в аспекті зазначеного є розуміння ідеологічної функції в умовах надзвичайних ситуацій як такої, що здатна мобілізувати соціальні цінності суспільства заради подолання кризових ситуацій [38, с. 97-98]. Можливо стверджувати про взаємозалежність ідеологічної функції надзвичайних законів із ідеологічною функцією, яку здійснює право та держава. Особливість такої взаємозалежності виявляється в тому, що ідеологічна функція надзвичайних законів є залежною від ефективності здійснення попередніх функцій, оскільки ефективність здійснення ідеологічного впливу на суспільні відносини, свідомість населення, їх світогляд та систему цінностей, впливає на ефективність та оперативність мобілізації соціальних цінностей населення в умовах надзвичайних ситуацій та обставин. Саме ідеологічна функція надзвичайних законів:

- забезпечує соціальну консолідацію суспільства у надзвичайних умовах;
- створює умови для ефективного функціонування держави в особливих умовах;

- мобілізує соціальні політичні та правові цінності для подолання кризових і надзвичайних ситуацій;

- створює систему цінностей, що усвідомлюється суб'єктами відносин та забезпечують функціонування держави у особливих умовах.

Інша група функцій має *спеціальний характер* та визначає особливе призначення надзвичайних законів. Спеціальні функції:

- визначають особливе значення та статус надзвичайних законів;
- характеризують надзвичайні закони як самостійну категорію;
- конкретизують завдання надзвичайних законів;
- встановлюють статус надзвичайних законів;
- визначають місце надзвичайних законів в системі законодавства.

В системі соціальних функцій надзвичайних законів можливо виокремити:

Превентивну (попереджувальну) функцію надзвичайних законів. Зміст зазначеної функції в умовах надзвичайних ситуацій та обставин полягає в тому, що надзвичайні закони здатні забезпечити подолання, а також попередити виникнення тяжких наслідків, зумовлених дією надзвичайної ситуації чи обставини. Оперативне прийняття надзвичайних законів і є вже самим по собі превентивним заходом щодо погіршення стану чи подальшого ускладнення ситуації. Окрім того, превентивна функція надзвичайних законів попереджає встановленню інших неправових режимів, здійснення правопорушень на території, де виникла надзвичайна ситуація чи склалися надзвичайні обставини.

Стабілізуюча функція надзвичайних законів. Прояв зазначеної функції відображається в тому, що вона покликана здійснити максимальне забезпечення упорядкування і стабілізації наслідків, спричинених надзвичайною ситуацією чи обставинами, а саме головне не допустити погіршення стану у суспільстві та державі і посягання на їх цінності та інститути. Досліджуючи функції надзвичайного права Т.В. Шмідт стверджує, що особливість стабілізуючої функції виявляється, насамперед, в упорядкуванні і нормалізації наслідків кризових подій, відновлення порушеного громадського порядку, усунення перешкод в реалізації прав і свобод громадян, викликаних надзвичайною ситуацією [38, с.68-69].

Компенсаційна (поновлююча) функція надзвичайних законів. Особливість функції виявляється в здатності надзвичайних законів максимально ліквідувати негативні наслідки, завдані надзвичайною ситуацією чи обставиною та забезпечити оперативність повернення до попереднього «нормального» функціонування суспільства, держави та їх інституцій в цілому. Таким чином, компенсаційна (поновлююча) функція надзвичайних законів передбачає відновлення існуючого раніше правопорядку, конституційного чи суспільного ладу, забезпечує нормальну діяльність органів державної влади, поновлення функціонування різноманітних соціальних інституцій та повертає населення в русло придатне для нормальної життєдіяльності із забезпеченням і гарантуванням основоположних прав і свобод людини і громадянина.

Обмежувальна функція надзвичайних законів. Зміст зазначеної функції відображається в обмеженні прав та свобод людини і громадянина. Слід зазначити, що таке обмеження має виключно тимчасовий характер, який визначається моментом ліквідації негативних наслідків і стабілізацією обстановки в суспільстві та державі. Обмеження залежить від території, на яку поширюється надзвичайна ситуація, тобто якщо лише на частині території держави буде встановлено надзвичайний стан, то обмеження стосуватимуться населення, яке проживає на цій території. Прикладом таких обмежень, на думку С.І. Максимова, можуть бути обмеження свободи пересування, введення особливого режиму в'їзду та виїзду на таку територію [36, с. 68-69].

Заборонна функція надзвичайних законів. Прояв заборонної функції полягає у встановленні заборони реалізації тих чи інших прав і свобод громадян, призупинення діяльності різноманітних підприємств чи організацій, які можуть лише виробництвом чи своєю діяльністю посилити шкоду, завдану внаслідок виникнення надзвичайної ситуації чи обставин. Такими заборонами можуть виступати проведення масових заходів (збори, мітинги, демонстрації) [298, с. 8].

Слід звернути увагу на те, що як обмежувальна, так і заборонна функції є певним чином однотипними і впливають одна із одної, водночас, можуть здійснюватися надзвичайними законами одночасно, так і індивідуально, тобто

окремо. Саме складність ситуації, тяжкість завданих наслідків визначають необхідність здійснення тієї чи іншої функції чи дії їх одночасно. В одному випадку за менш складних ситуацій може діяти лише обмежувальна функція, при більш складніших ситуаціях паралельно обмежуватися можуть одні права і свободи, і заборонятися інші, що зумовлює одночасну дію обмежувальної і заборонної функції надзвичайних законів. Однак, норми надзвичайних законів повинні гарантувати непорушність саме основоположних прав та свобод і не виходити за межі тих прав і свобод, які є закріпленими міжнародними документами.

Спектр зазначених функцій надзвичайних законів надає можливість стверджувати про їх взаємозв'язок та взаємодію, а також системний характер, адже лише в своїй сукупності вони забезпечують досягнення бажаного результату. Багатовекторність спрямування цих функцій вказує на особливе функціональне призначення надзвичайних законів як для суспільства, так і для держави в умовах кризових для них ситуацій. Це надає змогу відобразити особливості функцій надзвичайних законів:

- по-перше, функціональне призначення надзвичайних законів виявляється в їх правовому впливі, який забезпечує встановлення правового статусу фізичних та юридичних осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування із визначенням їх прав та обов'язків саме в умовах кризових для суспільства і держави обставин й ситуацій та правовим забезпеченням суспільних відносин в таких надзвичайних умовах;

- по-друге, функціональне призначення надзвичайних законів виявляється в їх охоронному характері, який має забезпечити рівень максимального недопущення дестабілізації суспільних відносин в цілому, а також повалення основ конституційного та суспільного ладу, основоположних прав та свобод людини і громадянина та їх законних інтересів;

- по-третє, функціональне призначення надзвичайних законів характеризується стабілізуючим характером, оскільки спрямовується на забезпечення урівноваження стану у суспільстві і державі, що склалася у зв'язку із кризовими для них обставинами чи ситуацією шляхом переходу від критичної ситуації до нормальної

життєдіяльності суспільства в цілому та всіх інших інституцій державно – владного та суспільного характеру;

- по-четверте, функціональне призначення надзвичайних законів має поновлюючий характер, який відображається в забезпеченні та гарантуванні повернення суспільства та держави до стану, здатного забезпечити нормальне та ефективного функціонування всіх соціальних інститутів та інститутів влади, а також в якому забезпечуються основоположні права та свободи людини і громадянина;

- по-п'яте, функціональне призначення надзвичайних законів визначається певним обмежувальним характером, що за певних кризових умов може обмежувати права та свободи людини і громадянина, але, в той же час, гарантувати непорушність прав та свобод, закріплених міжнародними документами;

- по-шосте, функціональне призначення надзвичайних законів має тимчасовий характер, оскільки дія цих законів обмежується або визначається тривалістю самої надзвичайної ситуації та часом подолання тих наслідків, які настали в її результаті.

Висновки до розділу 2

Аналіз системно-структурних та функціональних засад надзвичайних законів обумовлює можливість обґрунтувати наступні висновки:

Важливого значення для розуміння сутності та природи надзвичайних законів є аналіз причин їх прийняття, розмежування категорій причини, підстави, передумови виникнення надзвичайних ситуацій та прийняття надзвичайних законів.

Причинами прийняття надзвичайних законів можуть виступати певні загальні умови або система суспільних зв'язків соціального, політичного, воєнного, природного і техногенного характеру, що виникають внаслідок негативних обставин і визначають необхідність прийняття надзвичайних законів. Підставами прийняття надзвичайних законів є наявність сукупності обов'язкових нормативно-визначених умов, які є достатніми і належними і без яких прийняття надзвичайних законів є неможливим. Умови прийняття надзвичайних законів – настання

несприятливих ситуацій, які характеризують реальну дійсність та мають істотне для прийняття надзвичайних законів.

Основними причинами прийняття надзвичайних законів є соціально-економічні, політичні, природні, еколого-техногенні, інформаційні, військові, територіальні, національні, міжнародні чинники.

Серед підстав прийняття надзвичайних законів можливо виокремити: за статусом – юридичні та фактичні, за характером – загальні та особливі, за терміном дії – довгострокові та короткострокові.

Особлива правова природа та сутність надзвичайних законів не лише обумовлює доцільність визначення їх місця в ієрархічній системі законодавства, а передбачає складність цього процесу у зв'язку із наявністю дискусійної проблематики класифікації законів за юридичною силою на доктринальному та законодавчому рівнях.

Надзвичайні закони мають особливий характер, що може визначатися їх залежністю від складності надзвичайної ситуації, сфери суспільства, в межах якої виник кризовий стан, тяжкості наслідків для суспільства, держави та громадян.

Можливо припустити здатність надзвичайного закону тимчасово призупиняти дію окремих положень Конституції. Однак, таке призупинення не має торкатись обмеження основоположних прав і свобод людини і громадянина, основ територіального устрою, конституційного ладу, проведення виборів та референдумів, а лише передбачати внесення можливих змін до особливостей функціонування органів державної влади, наділяючи їх більш широкою компетенцією з метою ефективного подолання наслідків надзвичайної ситуації.

Надзвичайні закони заслуговують особливого місця у системі законодавства України у статусі спеціальних законів як особливого різновиду законів у цілому. Такий статус зумовлено певними особливими факторами, серед яких: підстави прийняття, особлива процедура, предмет правового регулювання, часові та просторові межі дії, комплексний характер, мета, пряма дія та прийняття виключно представницьким органом влади [299, с. 14].

Функціональне призначення надзвичайних законів є засобом визначення їх особливої ролі як регулятора суспільних відносин в умовах надзвичайних ситуацій, їх сутності та змісту. Функції надзвичайних законів – це система основних напрямів впливу положень надзвичайних законів на суспільні відносини, що склалися в умовах надзвичайних ситуацій чи обставин та визначають сутність і функціональне призначення самих надзвичайних законів.

Функції надзвичайних законів походять від загальних функцій права, мають соціально-політичний характер, мають регулятивний і охоронний зміст, ідеологічне спрямування, є проявом функціонального призначення нормативно-правових актів держави, визначають сутність надзвичайних законів як різновиду актів вищої юридичної сили.

Загальні функції надзвичайних законів – це загальні напрямки їх впливу, які надають змогу забезпечити суспільний порядок в умовах надзвичайного стану. До них належать: соціальна, регулятивна, охоронна, ідеологічна функції. Спеціальні функції надзвичайних законів визначають особливе їх призначення та виявляються у таких напрямках впливу, як: превентивний, стабілізуючий, компенсаційний, обмежувальний, заборонний.

Функціональне призначення надзвичайних законів виявляється у їх правовому впливі в умовах надзвичайних ситуацій, охоронному їх характері, стабілізуючому впливі, поновлюючому значенні, обмежувальній дії та тимчасовому впливі.

РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРИЙНЯТТЯ ТА ДІЇ НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАКОНІВ В УКРАЇНІ

3.1 Процесуальні засади прийняття надзвичайних законів.

Неодноразовий акцент на складність функціонування сучасного суспільства, державно-правового розвитку, забезпечення гідної життєдіяльності населення будь-якої держави, що передбачає першочерговість забезпечення основоположних прав та свобод людини і громадянина, соціального миру та безпеки, викликає необхідність продовження здійснення наукового дослідження категорії «надзвичайних законів». В цьому контексті неможливо не погодитись із науковим поглядом Р.О. Максимова, який звертає увагу на можливість виникнення кризових ситуацій чи обставини від яких, на жаль, не існує страховки в жодній державі світу, навіть незалежно від того, на якому рівні розвитку вона знаходиться, чи яким є зміст її внутрішньої чи зовнішньої політики. Вчений стверджує, що кризовий стан в суспільстві чи державі висуває в розряд першочергових завдань забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави, а також зумовлює зосередження зусиль державної влади на розробці правових засобів захисту інтересів соціуму і забезпечення його безпеки в умовах надзвичайних ситуацій, адже на думку вченого не існує сьогодні питання більш важливого і не лише в науково-практичному, а і світоглядно філософському, чим питання забезпечення безпеки [36, с. 3]. Окрім того, в підході достатньо категорично акцентується увага на розробці правових засобів, які здатні забезпечити безпеку громадян, соціума та цілісності і нормального функціонування державно-правових інститутів. Тому значної наукової актуалізації набувають питання з'ясування процесуальних аспектів розробки та прийняття надзвичайних законів в кризових умовах функціонування та розвитку суспільства і держави, що зумовлені введенням надзвичайного стану чи проголошенням надзвичайної ситуації. Чітко регламентований процес тих чи інших дій надає їм логічного, чітко спрямованого, налагодженого та послідовного

характеру, і таким чином, забезпечує ефективність та системність результату, який отримується внаслідок таких дій. Особливо важливою дана теза є в контексті законопроектної діяльності та подальшого перетворення законопроекту в закон з усіма формально визначеними атрибутами його прийняття та введення в дію.

Враховуючи зазначене актуальним є існуюче в науковій літературі твердження про важливість існування процесуальних засад будь-яких правових явищ, процесів чи категорій, а особливо правотворчості, адже без наявності узгодженого механізму її здійснення неможливо досягти необхідного ефективного результату [189, с. 106]. Аналогічної точки зору дотримується і Г. О. Василевич, звертаючи увагу на те, що будь-який процес, в тому числі і законодавчий, має свою схему або систему узгоджених елементів. Непослідовне вирішення питань узгодження цих процедур негативно впливає на якість законів та їх легітимність [224 с. 26]. У свою чергу О. Ушаков розкриває значення правотворчої процедури через тезу про те, що для формування закону недостатньо мати вищу державну владу, адже наявність вищої державної влади – це можливість, яку в реальність можна втілити лише за допомогою чітко організованого процесу, який здійснюється в рамках обов'язково формальної процедури [225, с. 82].

Досліджуючи процесуальні засади творення норм національного та міжнародного права в контексті здійснення національної та міжнародної правотворчості, О.І. Чаплик звертає увагу на витребуваність проведення наукових досліджень, які стосуються проблематики процесуальних засад творення норм права, обґрунтовуючи це розвитком юридичної науки і практики, які потребують дещо нових та більш досконалих підходів до аналізу та дослідження стадій правотворчого процесу [189, с. 107]. Не заперечуючи проти такого підходу, з метою його розширення слід звернути увагу на те, що не лише юридична практика та наука потребують здійснення якісно нових досліджень в цьому напрямку. Адже, враховуючи значну ймовірність введення надзвичайного стану чи проголошення надзвичайної ситуації, неважливо з яких підстав чи то військових конфліктів на території держави, чи проведення терористичних актів, чи техногенних або природних катастроф, дуже гостро постають питання про наявність чіткої,

обґрунтованої як юридичною наукою, так і апробованої юридичною практикою процедури прийняття такого різновиду законів як надзвичайні. Тому сучасна об'єктивна необхідність гостро ставить перед наукою і практикою нові задачі щодо більш ґрунтовнішого дослідження проблем процесуальних засад прийняття законів в цілому та надзвичайних законів, зокрема.

Таким чином, потреба у дослідженні процесуальних засад прийняття надзвичайних законів є на сьогодні доволі об'єктивною та витребуваною наукою і практикою, розвитком суспільних відносин і складністю їх функціонування, розвитком державно-правової дійсності, а особливо необхідністю забезпечення і гарантування безпеки в умовах кризових для держави і суспільства обставин. Саме ці аспекти і визначають актуальність підрозділу нашого дисертаційного дослідження і потребують ґрунтовного з'ясування особливостей їх прийняття та введення в дію.

Тому з огляду на виокремлену проблематику наукового дослідження процесуальних засад надзвичайних законів в сучасних умовах розвитку суспільства в межах цього підрозділу дисертаційного дослідження *вважаємо за необхідне* з'ясувати особливості процесу прийняття надзвичайних законів як основного регулятора суспільних відносин в умовах кризового для держави і суспільства стану викликаного надзвичайними ситуаціями чи введенням надзвичайного стану. В контексті цього нами буде здійснено:

- узагальнення поглядів вчених щодо розуміння процесуальних засад прийняття надзвичайних законів;
- дослідження сучасного законодавчого процесу прийняття законів в Україні;
- виокремлення недоліків правової регламентації законодавчого процесу прийняття надзвичайних законів в Україні та обґрунтування рекомендацій щодо внесення відповідних змін до чинного законодавства України.

Процесуальні засади прийняття нормативно-правових актів в цілому і законів, зокрема, були і залишаються об'єктом гострих наукових дискусій серед значного кола представників юридичної науки як вітчизняного, так і іноземного рівня. Дискусія серед наукового кола триває на рівні щодо розробки та розуміння

теоретичних понять в сфері правотворчої діяльності, законодавчого процесу. Особливо гостро акцентується увага на ефективності та якості сучасного законодавства, а також значна частина наукових робіт присвячена з'ясуванню проблематики причинно-наслідкового зв'язку між засадами і особливостями їх прийняттям та їх неякістю чи неефективністю подальшої дії. В контексті цього більшість вчених проблематику недоліків законодавчих актів вбачає в недосконалій процедурі прийняття законів в цілому і звертає увагу на необхідність вдосконалення процесуальних засад їх прийняття. Так, М.А. Голодний акцентує увагу на необхідності існування багаточисельних етапів правотворчої процедури, через які має пройти проект, оскільки вони є необхідними для того, щоб створити обґрунтовані по змісту та досконалі за формою нормативно-правові акти [226, с. 119]. Не заперечуючи проти такої точки зору, яка, на нашу думку, відповідає і є доцільною для прийняття законів в поточному (звичайному) порядку, адже дійсно наявність значної кількості етапів надає змогу пройти законопроекту значну перевірку, з можливістю внесення необхідних поправок, доопрацювання. В той же час, на нашу думку, це не є зовсім прийнятним для процесу прийняття надзвичайних законів. Значна кількість етапів через які має пройти надзвичайний законопроект лише ускладнить ситуацію, адже і особливість їх прийняття полягає в оперативності. Сама наявність кризової ситуації зумовлює швидке реагування з боку держави шляхом прийняття надзвичайних законів. Тому акцент слід звернути на розробку досконалої законодавчої процедури прийняття надзвичайних законів, яка має відповідати принципам законодавчої процедури в цілому, однак не має обтяжуватися додатковими процедурними етапами проходження законопроекту через стадії, що лише ускладнить та забере безліч часу для їх прийняття.

Схожу точку зору висловлює Н.Л. Омельченко, який вважає, що необхідною умовою ефективної законодавчої діяльності парламенту є вдосконалення процесу прийняття законів. Це допомогло б уникати зайвого поспіху у прийнятті законів, більш продумано організувати законотворчу роботу й відмовитися від абстрактних і популістських рішень. Оскільки головним призначенням закону є забезпечення об'єктивних суспільних потреб та інтересів, соціальних реалій, які обумовлюють

стратегічні напрями діяльності держави і суспільства [227, с. 164]. Актуальним є відповідний підхід вченого згідно з яким ефективність здійснення законодавчої діяльності, а в результаті і прийняття якісних законів безпосередньо залежить від чіткого поставленого та врегульованого процесу прийняття законів. Апробуючи відповідний підхід вченого у контексті прийняття надзвичайних законів законодавчим органом влади також можемо зауважити, що їх прийняття повинно здійснюватися у чіткій та послідовній формі у відповідності до нормативно-визначеного процесу. Т.В. Черпак вказує на недоліки сучасного законодавчого процесу в Україні, серед яких виокремлює недостатньо високий рівень ефективності законотворення з погляду відсутності системності в даному процесі, що виявляється, перш за все, у великій кількості ухвалених парламентом змін до чинного законодавства, вкрай низькою парламентською дисципліною, систематичним порушенням регламенту тощо. Таким чином, вчена, критикуючи сучасний законодавчий процес в Україні зазначає про негайну необхідність його вдосконалення з метою забезпечення прийняття необхідних та якісних законів [228, с. 3]. Слушною відповідна позиція і є в контексті прийняття надзвичайних законів, адже зважаючи на особливості їх функціонального призначення та ролі як основних правових регуляторів в умовах кризових для держави і суспільства ситуацій, процедурність їх прийняття потребує чіткості, оперативності, лаконічності та нормативної визначеності на законодавчому рівні.

Не зовсім можливо погодитися із точкою зору Р.В. Чорнолуцького, який вважає, що у національній правовій системі, вирішальну роль відіграють звичайні (ординарні) закони, що є основною масою законодавчих актів: від них, насамперед, залежить реальне життя конституцій, втілення їх положень у практичну площину. В сучасних державах, включаючи й Україну, процес прийняття звичайних законів здійснюється, як правило, парламентом та являє собою парламентський законодавчий процес [229, с. 323-324]. Так, безумовно звичайним законам відводиться основна роль в регулюванні найважливіших сфер суспільних відносин за умови стабільності та належного функціонування всіх без виключення сфер суспільного життя. Проте, не можливо недооцінювати функціональне призначення

та роль надзвичайних законів як основних регуляторів суспільного життя та врешті гаранта безпеки в умовах кризових для держави і суспільства ситуацій та обставин.

Окрім того, Т.В. Черпак, аналізуючи та підводячи підсумок аналізу поглядів вчених, які також досліджували особливості законодавчого процесу, зазначає, що в цілому, окреслені законодавчі процеси в сучасній юридичній літературі дискриптуються як недолугість його нормативної бази, а тому шляхи поліпшення законотворення вбачаються в оптимізації саме юридичних процедур. Тобто в дослідженнях законотворення превалює, як правило, нормативний підхід, який дозволяє зосередитися переважно на описовому характері стосовно законодавчих процедур, не враховуючи при цьому можливих неформальних чинників, які впливають на сам процес і наслідки застосування таких процедур [228, с. 16]. Слід підтримати погляд вченої, адже дійсно на сьогодні наукова література юридичного профілю містить безліч матеріалу, зокрема, критичного характеру щодо здійснення законодавчого процесу в Україні як юридичної категорії, тому вчена пропонує розширити дослідження законодавчого процесу в контексті врахування і інших факторів, які впливають на процес прийняття законів, зокрема, економічних, політичних тощо. З огляду на тематику нашого дослідження, вдосконалення сучасного законодавчого процесу в аспекті прийняття надзвичайних законів має здійснюватися аналогічно з врахуванням не лише юридичних чинників, а вагомого значення набувають й інші фактори. Так, прийняття надзвичайних законів здійснюється у вкрай важкий та кризовий для держави і суспільства стан, тому особливого врахування і детального аналізу потребують економічний, політичний та фінансовий стан суспільства і держави, рівень соціального забезпечення населення. Все це зумовлюється природою та функціональним призначенням надзвичайних законів.

На особливе функціональне призначення правотворчого, а в тому числі законотворчого процесу, звертає увагу В.В. Трофімов, зазначаючи, що на здійснення сучасного правотворчого, а також законотворчого процесу покладається вагома роль зі створення правових (законодавчих) актів, які включають регулятори, що здатні побудувати інноваційну систему, упорядкувати інноваційні відносини, а

також оптимізувати інноваційний клімат у вітчизняній економіці. Зазначається, що формування правового забезпечення у цій сфері не може здійснюватися у довільному порядку, оскільки таке регулювання має відповідати ознакам наукової обґрунтованості, системності, плановості та послідовності [230, с. 764]. Відповідний підхід має ґрунтовне значення в контексті нормального функціонування суспільства і держави, де відповідно до планових правотворчих робіт здійснюється формування нормативно-правової бази, однак особливість прийняття надзвичайних законів вимагає швидкості і не може ґрунтуватися на принципі плановості, хоча має обов'язково передбачати послідовність, виваженість та логічність процесу їх прийняття. А.Н. Кокотов основне цільове призначення законодавчої діяльності вбачає у забезпеченні постійного оновлення та удосконалення всієї системи чинних в державі законів, а не в прийнятті час від часу окремих законів [231, с. 9.]. Знову ж таки актуальним відповідний підхід є для здійснення поточного законодавчого процесу, що має місце в процесі поточного функціонування та розвитку суспільства і держави, необтяженого можливістю виникнення вкрай кризових для них ситуацій чи обставин. При настанні кризового для держави і суспільства періоду виникає саме необхідність не в здійсненні поточного законодавчого процесу, а саме в прийнятті окремих надзвичайних законів, здатних регулювати суспільні відносини в умовах надзвичайного/воєнного стану/ситуації та забезпечити безпеку громадян і гарантувати їх основоположні права та свободи.

Так, А. А. Соколова стверджує, що стан системи законодавства, її повнота, наукова обґрунтованість, своєчасність та якість безпосередньо пов'язані з організацією правотворчого процесу [232, с. 101]. Аналогічно всім іншим підходам вчена звертає увагу на якість та стан законодавства, яке є пропорційно залежним від належної організації правотворчого процесу. Тому незважаючи на те, приймаються звичайні (поточні) закони чи надзвичайні закони, як одні, так і інші, потребують нормативно визначеної процедури їх прийняття та заснованості на принципах своєчасності, оперативності, обґрунтованості та послідовності. Зауваженням того, що для кожного із цих видів законів має бути власна процедура їх прийняття, що в

свою чергу, доводить той факт, різні за змістом та особливостями прийняття законодавчі акти.

З огляду на зазначене, можливо стверджувати, що виокремлення тих чи інших підходів вчених, які досліджували проблематику процесуальних засад прийняття законів, має далеко невичерпний характер, оскільки сучасна юридична література містить безліч різноманітних, а в тому числі і дискусійних поглядів щодо цього, які не складають предмет нашого дослідження. Проте зазначення про них в межах цього підрозділу здійснено з метою, хоч і певним чином поверхневим ознайомленням, виокремлення проблем, що мають місце в процесі прийняття законів в цілому. Адже аналіз відповідних підходів надає змогу виокремити і проблемні аспекти, які мають місце в процесі прийняття надзвичайних законів.

Таким чином, узагальнюючи погляди вчених щодо здійснення процесу прийняття законів, можливо дійти до наступних висновків:

- по-перше, наявність різноманітних за змістом поглядів вчених щодо дослідження проблем процесуальних засад прийняття законів, що дійсно обумовлено як складністю самого процесу прийняття законів в прикладному значенні, так і змістом законодавчого процесу, що має багатозначний та багатоаспектний характер в теоретичному значенні;

- по-друге, відсутність конкретних пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення процесу прийняття законів, які б значно оптимізували законодавчий процес;

- по-третє, основна проблема сучасного законодавчого процесу вбачається науковцями здебільшого в контексті неналежної організації процесу прийняття законів, що в першу чергу, зумовлюється відсутністю його правового забезпечення;

- по-четверте, відсутність комплексних наукових досліджень щодо виокремлення та характеристики особливих законодавчих процедур, зокрема, особливостей прийняття надзвичайних законів.

Таким чином, існування прогалин на доктринальному рівні, які стосуються здійснення сучасного законодавчого процесу, а саме в аспекті процесуальних засад прийняття надзвичайних законів, є на сучасному етапі розвитку суспільства та

держави, де існує велика ймовірність виникнення кризових для них ситуацій, є абсолютно недопустимим як на рівні практики, так і на рівні юридичної науки.

Подальше з'ясування процесуальних засад надзвичайних законів слід здійснити в аспекті аналізу особливостей законодавчого процесу прийняття законів України в цілому. Окрім того, з метою уникнення непорозумінь щодо вживання термінів «правотворчість», «процес», «процедура», «законотворчість», «законодавчий процес» слід зазначити, що з'ясування особливостей процесуальних аспектів прийняття надзвичайних законів буде здійснюватися в межах дослідження законодавчого процесу в Україні, оскільки процес – це сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного наслідку. Процедура – це офіційно встановлений порядок здійснення, виконання або оформлення чого-небудь [166, с. 343]. З огляду на зазначене процес і процедура співвідносяться між собою як загальне і особливе, оскільки змістом процесу законотворчості є сукупність послідовних юридичних (законодавчих) процедур щодо створення та прийняття законодавчих актів. Т.В. Черпак робить наголос на процедурній складовій законодавчої діяльності, а саме на узгодженій і регламентованій послідовності дій щодо просування законопроекту, прийняття закону та набрання ним чинності і виступає тотожним поняттю законодавчої процедури, оскільки є її наповненням. [228, с. 51].

Основними видами законодавчої процедури є конституційний процес і звичайний законодавчий процес. Конституційна процедура являє собою порядок прийняття, скасування та внесення змін до Конституції України. Звичайний законодавчий процес визначає порядок прийняття, зміни, скасування законів і доповнення або призупинення їх дії. Оскільки більшість законів в Україні прийняті шляхом звичайної законодавчої процедури, то і увагу, в межах роботи доцільно звертати лише на звичайну процедуру [233, с.86]. Навіть не зважаючи на такий категоричний підхід щодо важливості існування поточних підходів, слід зауважити, що важливо розробити процедуру прийняття надзвичайних законів в Україні. Подальше з'ясування особливостей процесуальних засад прийняття надзвичайних законів в Україні логічно продовжити через аналіз здійснення законодавчої

процедури прийняття поточних законів. Прийняття законів передбачає собою здійснення певного процесу, що являє собою сукупність логічних та послідовних процедур, що є чітко визначеними та регламентуються на нормативному рівні і мають визначений порядок здійснення. Особливої уваги заслуговує регламентація процесу прийняття законів, адже неодноразово нами акцентувалася увага на залежності ефективності та якості сучасних законів від належно організованого процесу їх прийняття. Зокрема, однією із гарантій налагодженості цього процесу є його нормативна регламентація. Так для того, щоб законодавчі акти були дієвими й ефективно регулювали відносини між органами державної влади, вони передусім повинні сприйматися в суспільстві як такі, що ухвалені згідно з установленими легітимними процедурами. В іншому разі існує ризик масового недотримання новоприйнятих законів. Особливо це стосується ситуації, коли процес ухвалення законів є хаотичним і погано організованим; тоді в суспільстві може сформуватися думка, що члени парламенту не здатні професійно налагодити ефективну законотворчу роботу [234, с. 55]. Саме тому нині потреба у якнайповнішому законодавчому закріпленні порядку здійснення Верховною Радою України її законодавчої функції зумовлена тим, що відсутність законодавчо закріплених основ законодавчої діяльності парламенту, механізму її реалізації породжує немало проблем. Зокрема, Н.Л. Омельченко до таких проблем відносить неналежну якість законодавчих актів, боротьбу за кількість прийнятих законів, незбалансованість у системі законодавства: прийняття нових законів, які не мають зв'язку з вже існуючими законами, порушення системних зв'язків між законами та підзаконними актами; безпідставний поспіх у підготовці проектів найважливіших правових рішень; невиконання відпрацьованою практикою законотворчості правил законодавчої техніки [227, с. 167]. Процес підготовки, прийняття та реалізації законів викликає немало недоліків, адже з цього часу не вдається надати цьому процесу планомірний і чіткий характер, забезпечити високу якість всіх законопроектів. Занадто частота внесення змін призводить до формування нестабільного законодавства [235, с. 15]. На схожих проблемах діяльності парламенту в Україні та здійснення ним законодавчого процесу звертає увагу

І.В. Дроботенко вказуючи на те, що аналіз сучасного стану законотворення в Україні та його нормативно-правового регулювання показує, що рівень державного регулювання законотворчої діяльності в Україні не відповідає сучасному стану розвитку суспільства. Причинами цього є відсутність:

- науково обґрунтованої концепції правової політики на рівні держави;
- загальнодержавних планів законопроектної роботи;
- чітких критеріїв оцінювання якості законопроектів;
- прогнозування політичних та соціально-економічних наслідків прийняття нових законів;
- необхідних теоретико-методологічних розробок щодо запровадження системного підходу до вироблення та реалізації механізмів державної кадрової та правової політики [236, с. 132].

Слід зазначити, що наявна проблематика як правового регулювання законодавчого процесу, так і неналежна його організація в контексті реалізації законодавчої функції вкрай негативно впливає не лише на процес прийняття поточних законів, а може мати і негативний вплив на процес прийняття надзвичайних законів. Зокрема, відсутність комплексного (базового) закону, який би створив ефективний та прозорий організаційно-правовий механізм законопроектної діяльності та системно регламентував законотворчу діяльність породжує комплекс проблем подальшої ефективної дії прийнятого законодавчого акту. Навіть саме визначення законодавчого процесу на науковому рівні вказує на необхідність його правової регламентації. Так, на думку М. Баглая, законодавчий процес являє собою суворо регламентовану процедуру прийняття закону, починаючи з внесення законопроекту до парламенту й закінчуючи опублікуванням прийнятого закону і вступом його в силу [237, с. 149]. В енциклопедичному виданні законодавчий процес визначається як процес підготовки, розгляду, обговорення, прийняття й оприлюднення законодавчих актів [238, с. 500-503]. Термін «законодавчий процес» наголос робить на процедурній складовій законодавчої діяльності, а саме на узгодженій і регламентованій послідовності дій щодо

просування законопроекту, прийняття закону та набрання ним чинності і виступає тотожним поняттю законодавчої процедури, оскільки є її наповненням [228, с.51].

Можемо лише підтвердити констатацію неналежного та недостатнього рівня правового регулювання суспільних відносин в сфері процесуальних аспектів прийняття нормативно-правових актів, визначення на законодавчому рівні основних понять та встановлення ієрархії нормативно-правових актів, в тому числі надзвичайних законів.

На сьогодні здійснення законодавчої процедури в Україні регламентується нормами Конституції України [153] та Законами України «Регламент Верховної Ради України» [174], «Про статус народного депутата України» [239] тощо. Певні питання організації та порядку діяльності Верховної Ради України в процесі здійснення нею законодавчої функції забезпечуються положеннями й інших законів. До таких законів належать: Закон України «Про правовий режим воєнного стану», Бюджетний кодекс України [162, 242] та інші законодавчі акти, що містять відповідні положення, щодо регулювання відносин, які виникають в законодавчому процесі. [241, с. 162].

Норми Конституції, що регламентують законодавчий процес, умовно можна диференціювати на дві групи: 1) перша група складається з норм, які мають пряме відношення до законодавчого процесу, тобто регламентують процес розгляду та прийняття законопроектів; 2) друга група складається з норм, які визначають законодавчі повноваження Верховної Ради України [242, с. 16]. Не надаючи пріоритету жодній із зазначених груп слід звернути увагу, що як перша, так і друга група мають важливе значення для здійснення законодавчого процесу і визначають основоположні процесуальні засади прийняття законодавчих актів в Україні. Зокрема ст.ст. 82, 85, 89, 91- 94 Розділу XIII «Особливості законодавчого процесу та порядок внесення змін до Конституції України» [153].

Важливе значення має зміст ст. 82, який вказує на правове забезпечення законодавчого процесу в Україні, тобто в ч. 4, ст. 82 Конституції України зазначається, що порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та Законом України «Про регламент Верховної Ради України

[153]. Таким чином визначається основоположність та пріоритетність Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» як законодавчого акту, що визначає порядок роботи парламенту, його органів і посадових осіб, а також порядок розробки і прийняття законів та інших нормативно-правових актів, які проходять усі стадії законодавчого процесу.

На думку Т.В. Черпак стадії законодавчого процесу в Україні відповідають універсальним стадіям законотворення і цілком розкриваються у нормах Конституції України та Закону України про Регламент Верховної Ради України. До стадій законотворення вчена відносить:

- етап внесення законопроекту до парламенту, який реалізується суб'єктами права законодавчої ініціативи. Суб'єктом же права законодавчої ініціативи є особа чи орган, що наділені правом вносити проекти на розгляд до парламенту.

- розгляд законопроекту, що складається з етапів його прийняття на розгляд, обговорення та прийняття рішення по ньому;

- об'єктивація результату законодавчого процесу – у формі закону. Важливість цієї стадії обумовлена тим, що прийняття парламентських рішень здійснюється шляхом виявлення думки більшості щодо питання, яке розглядається методом голосування. Ухвалення рішення щодо законопроекту змінює правовий статус законопроекту: він стає законом. Прийнятий закон повинен отримати санкцію глави держави (пройти стадію промульгації) – що є змістом четвертої стадії законодавчого процесу. Промульгація – це санкціонування прийнятого парламентом закону главою держави шляхом його підписання та офіційного оприлюднення [228, с. 89 – 90].

Згідно зі ст. 102 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» проекти розглядаються Верховною Радою, як правило, за процедурою трьох читань, а саме: 1) перше читання – обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроекту та прийняття його за основу; 2) друге читання – постатейне обговорення і прийняття законопроекту в другому читанні; 3) третє читання – прийняття законопроекту, який потребує доопрацювання та узгодження в цілому. [174]. Слід зробити досить категоричне зауваження щодо відсутності

положень, як в цьому законі, так і в інших законодавчих актах, які б регламентували порядок розробки та прийняття надзвичайних законів. Однак у ч.3 ст. 83 Регламенту законодавець регламентує питання строку повноважень Верховної Ради України, тобто у разі закінчення такого строку під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану; п.31 ст. 85 визначає порядок затвердження указів Президента України Верховною Радою України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації; п.19 ст.94 зазначається, що виключно законами визначається правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації; в ст. 93 зазначається, що законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово [153]. Таким чином, зазначені положення Конституції України досить фрагментарно регламентують питання законодавчої діяльності в умовах кризового для держави і суспільства стану лише із зазначенням про продовження строку повноважень законодавчого органу держави та позачерговий розгляд визначених Президентом України як невідкладних законопроектів. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» містить розділ V «Розгляд Верховною Радою України питань за спеціальними процедурами» та главу 31 «Розгляд питань про затвердження Указів Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації та оголошення за поданням Президента України стану війни чи укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України» в межах яких, ст. 189-191 регламентуються питання щодо порядку розгляду питань про затвердження, відхилення Указів Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану. Слід звернути увагу і на ст. 101 Регламенту, яка містить законодавчі положення щодо

особливостей розгляду законопроектів, визначених як невідкладні [174]. Слід зауважити, що положеннями відповідної статті визначається загальний порядок розгляду та прийняття невідкладних законопроектів та можливість їх прийняття за скороченою процедурою. З метою уникнення питань щодо тотожності невідкладних законопроектів та надзвичайних законопроектів, слід здійснити їх розмежування в межах відповідного підрозділу дисертаційного дослідження, що буде здійснено далі, оскільки, на наше переконання, це різні за природою категорії.

Повертаючись до аналізу зазначених вище законодавчих положень, слід вказати, що вони визначають строки розгляду та затвердження відповідних указів та проекту закону, а також регламентується питання скороченої процедури їх розгляду, зокрема без попередньої підготовки в комітетах розглядається Указ Президента України та законопроект за процедурою першого читання та прийняття закону в цілому. Законодавча регламентація відповідних питань знаходиться і в Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану» яким ст. 5-8 визначається порядок введення надзвичайного стану, строк дії та його скасування [162]. Однак, між положеннями цих законодавчих актів існує невідповідність, так ч. 2, 3 ст. 189 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» зазначається, що після підписання відповідного указу Президент України негайно звертається до Верховної Ради України і подає відповідний проект закону, на що Верховна Рада України протягом двох днів з моменту надходження відповідного звернення та указу Президента України [174], проте ч. 2 ст.6 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» зазначає, що після підписання указу про введення надзвичайного стану Президент України звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження. Звернення Президента України розглядається Верховною Радою України в невідкладному порядку [162]. Таким чином, навіть питання щодо запровадження режиму надзвичайного стану мають неоднозначність в правовому регулюванні, що на практиці може породжувати безліч проблем в процесі реалізації зазначених положень і таким чином ще більше ускладнювати ситуацію і так в непростий період суспільства та держави. Можемо стверджувати, що законодавче регулювання режиму надзвичайного стану є недосконалим та неоднозначним, а

питання щодо порядку прийняття надзвичайних законів взагалі залишаються поза межами правового поля та не знайшли регламентації на законодавчому рівні. Це є неприпустими в сучасних умовах розвитку суспільства та держави, коли ні юридична наука, ні юридична практика не актуалізують це питання та не готові до прийняття таких видів законів, хоча існуюча оточуюча реальність стверджує інше.

В продовження дослідження слід зазначити, що процес прийняття та розгляду надзвичайних законів слід розглядати в межах існуючої на законодавчому рівні процедури прийняття поточних законів. Проте, звичайний законодавчий процес в Україні також зазнає значної критики з боку юристів науковців, практиків та політичних діячів, які критикують його як в цілому, так і ті чи інші стадії, що на їх думку ускладнюють процес прийняття та розгляду законопроектів. Зважаючи на те, що за словами З.О. Погорелової розгляд законопроекту є однією із найважливіших стадій законодавчого процесу, адже від його результату залежатиме доля законопроекту – його буде або відхилено, повернено на доопрацювання або він набуде статусу офіційного нормативного акту Верховної Ради України [243, с.45]. Саме ця стадія знаходить критику зі сторони науковців. Так, О. Г. Мурашин вважає, що обговорення законопроекту у Верховній Раді України починається після його включення до порядку денного, що затверджується Верховною Радою. Кількість часу пленарного засідання безпосередньо впливає на якість закону, оскільки від цього залежить повнота розгляду парламентом уже внесених законопроектів. Не секрет, що загальна кількість часу, відведеного для пленарного засідання парламенту, обмежена. На думку науковця, за такий короткий проміжок часу розглянути проект закону, який у разі його прийняття набуває державно-правового значення, неможливо. Раціональним вирішенням існуючої ситуації може бути тільки нормативне встановлення жорстких механізмів «відхилення» невдалих та погано підготовлених законопроектів без їх розгляду в залі засідання Верховної Ради [244, с. 177]. Зовсім протилежною є точка зору, відповідно до якої, однією із проблем парламентської законодавчої процедури, яку породжує практика можна віднести недостатність постатейного обговорення законів у режимі пленарного засідання, прийняття більшості законів взагалі без такого обговорення і

постатейного голосування. Тож необхідно погодитися з думкою, що Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» повинен визначати вичерпний перелік випадків, за яких обговорення законопроектів може здійснюватися за скороченою процедурою. До того ж порядку розгляду законопроектів бракує їх «тематична організація» [245, с. 10]. Як результат пропонується визначити та закріпити на законодавчому рівні перелік випадків, коли законопроект можна розглядати у спрощеній процедурі. Скорочена процедура є необхідною в процесі прийняття надзвичайних законів. Адже економія часу пленарних засідань забезпечить оперативність прийняття надзвичайних законів. Схоже вирішення проблеми щодо розвантаження народних депутатів та підвищення рівня ефективності розгляду ними законопроектів вбачається в тому, що доцільно проводити комітетам узгодження з ініціаторами поправок, що вносяться до законопроекту. Це приведе до зменшення кількості розгляду поправок на пленарному засіданні і відповідно зменшить навантаження на депутатів [83, с. 13].

На думку заступника екс. голови Комітету з питань правової політики та правосуддя, народного депутата В. Яніцького однією з основних проблем законодавчого процесу в Україні є зловживання депутатами правом законодавчої ініціативи, у поєднанні з недостатньо активною роллю Уряду у законодавчому процесі, збільшення функціонального навантаження на Апарат Верховної Ради України через зростання кількості законопроектів, які вносяться на розгляд законодавчого органу. Він підкреслив, що непомірне навантаження від опрацювання значного обсягу законопроектів призводить до збільшення кількості нерозглянутих законопроектів та скорочення часу обговорення навіть при розгляді важливих законодавчих актів [246, с. 13]. Іншу проблему на стадії подання законопроекту виявляє І.В. Дроботенко, звертаючи увагу на те, що надаючи народним депутатам право законодавчої ініціативи, закон не містить детальної регламентації підготовки законопроектів народними депутатами України [236, с. 41].

Застосування скороченої процедури до розгляду законопроектів звичайно не можна розглядати виключно як негативну практику, адже в багатьох випадках, як

от прийняття законів щодо ратифікації міжнародних угод, прийняття незначних поправок до існуючих законодавчих актів чи, навпаки, ухвалення критичних рішень у сфері національної безпеки. Але зловживання таким інструментом мало того що призводить до ухвалення суперечливих, а, почасти, і хибних законів, але й створює ілюзію всездозволеності та безкарності у суб'єктів законодавчої ініціативи. Загалом практика прийняття законів за скороченою процедурою зростає з кожним місяцем роботи Верховної Ради VIII скликання, що вказує на швидку «еволюцію» законодавчого процесу у напрямку лінії найменшого опору. Зазначене надає можливість стверджувати про недосконалість, неорганізованість, недорегульованість та несистемність здійснення законодавчого процесу в Україні, що край негативно впливає як на сам процес розгляду та прийняття законодавчих актів, так і на їх якість і подальшу дію. Не меншою проблемою є недосконала спрощена процедура розгляду та прийняття законопроектів, особливо це стосується надзвичайних законів. Їх природа визначає їх статус як «термінових» законопроектів, які потребують спрощеної процедури розгляду та прийняття. Зазначені проблеми свідчать, що законодавчий процес в Україні потребує значної розробки ґрунтовних та реформаційних підходів вдосконалення, які повинні знайти втілення в нормативних положеннях законодавчих актів.

Слід зазначити, що Законом України «Про Регламент Верховної Ради України», статтею 101 передбачені особливості розгляду невідкладних законопроектів, зокрема визначено, що невідкладними є законопроекти, визначені Президентом України або рішенням Верховної Ради України. Верховна Рада може прийняти рішення про визначення законопроекту невідкладним після включення його до порядку денного сесії Верховної Ради або в ході його наступного розгляду. Регламентується подальша процедура його прийняття в межах таких положень:

- Верховна Рада може прийняти рішення щодо законопроектів, визначених як невідкладні, про одноразове відхилення (*ad hoc*) від процедури розгляду, передбаченої цим Регламентом;

- скоротити строки внесення альтернативних законопроектів, внесення пропозицій і поправок, а також строки надання законопроекту народним депутатам

до його розгляду в тому чи іншому читанні. Не допускається скорочення зазначених строків більш як наполовину.

Відповідно, законопроект, визначений як невідкладний, після завершення його попереднього розгляду чи доопрацювання включається до порядку денного найближчого пленарного засідання Верховної Ради і розглядається позачергово. Рішення, про надання статусу «невідкладності» тому чи іншому законопроекту приймається після його включення до порядку денного сесії Верховної Ради [174].

Як бачимо, нормативні положення достатньо абстрактно визначають процесуальні засади розгляду та прийняття невідкладних законопроектів. Виходячи із змісту відповідної статті, можна зауважити, що існує два шляхи надання статусу «невідкладності» тих чи інших законопроектів». Зокрема, у першому випадку передбачається, що Президент України, очевидно, що одноособово визначає невідкладним законопроект, а інший випадок – Верховна Рада України приймає рішення про визначення законопроекту невідкладним. Деталізується, що Верховна Рада може прийняти рішення про визначення законопроекту невідкладним після включення його до порядку денного сесії Верховної Ради або в ході його наступного розгляду. Таким чином, можна підсумувати, що ті законопроекти, які визначені Президентом як невідкладні, уже подаються в такому статусі «невідкладності», однак існує інша група законопроектів, які можуть бути зареєстровані сектором реєстрації законопроектів, однак набувати статусу «невідкладності» лише після включення їх до порядку денного сесії і прийняття відповідного рішення Верховною Радою або ж такого статусу може набувати законопроект в процесі його подальшого розгляду, однак знову ж таки після прийняття відповідного рішення. Очевидною, хоч і не детально визначеною є подальша процедура прийняття таких законопроектів, адже лише фрагментарно зазначається про те, що Верховна Рада приймає рішення про невідкладність таких законопроектів і одноразове відхилення від загальної визначеної законодавством процедури їх прийняття. Зокрема таке відхилення може полягати у скороченні строків внесення альтернативних законопроектів, внесення пропозицій і поправок, а також строків надання законопроекту народним депутатам до його розгляду в тому

чи іншому читанні, в той же час не може допускатися скорочення зазначених строків більш як наполовину. Невідкладний законопроект після завершення його розгляду чи доопрацювання має бути включеним до порядку денного найближчого пленарного засідання та бути розглянутим позачергово. Абстрактність таких положень зумовлена, на нашу думку, тим, що зазначена можливість скороченої процедури прийняття таких законопроектів надає можливість припустити, що строки скорочення відповідної процедури очевидно, що приймаються на пленарному засіданні Верховної Ради України окремо щодо кожного такого невідкладного законопроекту.

У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 93 Конституції України (справа про позачерговий розгляд законопроектів) від 28 березня 2001 року, N 2-рп/2001 зазначається, що такі законопроекти мають бути терміново включені Верховною Радою України до порядку денного її сесії і розглянуті у пріоритетному порядку - раніше інших законопроектів - на всіх стадіях законодавчого процесу відповідно до процедури, встановленої Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України [247]. Доцільно звернути увагу на недостатній законодавчий рівень регламентованості питань, пов'язаних із прийняттям невідкладних законів та відсутністю законодавчої регламентації питань із прийняття надзвичайних законів. На наше переконання, це є на сьогодні ключовою проблемою як теорії, так і практики, адже аналіз функціонування та розвитку суспільства і держава систематично переконує нас в абсолютній можливості виникнення різного роду негативних явищ та процесів, що можуть бути підставою прийняття надзвичайних законів. Окрім того, має бути визначена процедура прийняття невідкладних законопроектів із зазначенням критеріїв невідкладності, адже на сьогодні зазначено, що Президент визначає законопроект невідкладним, проте яким критеріям має такий законопроект відповідати, яка процедура надання йому статусу «невідкладного» Президентом не належно регламентовані на законодавчому рівні. Разом з тим потребують уточнення питання щодо конкретних строків розгляду таких законопроектів. Однак,

дослідження виокремлених вище проблем не є задачею нашого дослідження, а здійснений з метою розмежування надзвичайних законів та невідкладних законів. Здавалося б на перший погляд, що зазначені закони є однотипними (тотожними), проте, на нашу думку, відрізняються за певними ознаками. Слід припустити, що відрізняються вони за природою, адже походження надзвичайних законів зумовлене існуванням в суспільстві та державі виключно воєнного/надзвичайного стану і як наслідок необхідність регулювання суспільних відносин, які виникають в цих умовах. Природа невідкладних законів, на нашу думку, зумовлена необхідністю регулювання відносин в стабільний для суспільства та держави період їх функціонування та розвитку. Це така група відносин, яка має достатньо важливий зміст (характер) і від належного та вчасного регулювання яких залежить стабільність та подальший розвиток суспільства і держави в різноманітних напрямках їх життєдіяльності, економічній, політичній, культурній, міжнародній, релігійній. Якщо прийняття надзвичайних законів зумовлене негативними факторами, то прийняття невідкладних законів не завжди передбачається наявністю негативних факторів, а навпаки можуть спрямовуватися на досягнення позитивних результатів в процесі подальшого розвитку суспільства та держави. Метою прийняття надзвичайних законів є регулювання суспільних відносин виключно в період надзвичайного/воєнного стану/ситуації, а невідкладні закони можуть регулювати суспільні відносини, які виникають в будь-який період функціонування суспільства та держави. Слід зауважити, що надзвичайні закони здебільшого мають тимчасовий характер дії, який зумовлений існуванням надзвичайного/воєнного стану/ситуації, проте тривалість дії невідкладних законів визначається необхідністю швидкого регулювання суспільних відносин, зокрема темпоральність такого регулювання може мати постійний характер, який визначатиметься потребою регулювання цих суспільних відносин. Щодо проблем правового забезпечення процесу прийняття надзвичайних та невідкладних законів, слід зауважити, що якщо прийняття невідкладних законів має досить опосередкований характер, то на нашу думку, процесуальні засади прийняття надзвичайних законів не мають взагалі належного законодавчого рівня забезпечення. Неодноразово в межах відповідного

дослідження зазначалося про гостру необхідність розробки законодавчої бази для регламентування питань, пов'язаних із прийняттям надзвичайних законів. Разом з тим, враховуючи природу, сутність, статус як надзвичайних законів, як окремого правового інституту та їх особливе регулятивне призначення в сучасних умовах розвитку суспільства та держави уявляється доцільним внести зміни в Закон України «Про Регламент Верховної Ради України».

Враховуючи зазначене вище, слід, на нашу думку, виокремити таку схему розгляду та прийняття проектів надзвичайних законів:

1. Внесення проекту надзвичайного закону суб'єктами права законодавчої ініціативи, а саме: Президентом України, народними депутатами у кількості, не меншій ніж дві третини від конституційної складу Верховної Ради, Кабінетом Міністрів України, що передбачає:

- подання проекту надзвичайного закону із супровідною документацією до Апарату Верховної Ради України та його реєстрація в день його внесення;

- ведення відповідного проекту надзвичайного закону до даних законопроектів електронної комп'ютерної мережі веб-сайту Верховної Ради;

- поширення проекту надзвичайного закону серед депутатів Верховної Ради шляхом особистого їх отримання в канцелярії Верховної Ради, а також розсилки на адресу електронної пошти на поштовому сервері Верховної Ради в день реєстрації відповідного проекту надзвичайного закону, але не раніше дня його розміщення у базі даних законопроектів електронної комп'ютерної мережі веб-сайту Верховної Ради;

- підготовка до розгляду проектів надзвичайних законів у Верховній Раді України здійснюється без попередньої підготовки в комітетах та за скороченою процедурою;

- внесення пропозицій, поправок до проектів надзвичайних законів або питань пов'язаних з ними щодо порядку і їх розгляду подаються народним депутатами у порядку визначеному законодавчими актами.

2. Розгляд законопроекту у першому читанні передбачає:

- розгляд законопроекту на пленарному засіданні Верховної Ради за скороченою процедурою;

- перше читання законопроекту передбачає обґрунтування його та виступ автора (ініціатора) законопроекту, питання депутатів та відповіді автора законопроекту, обговорення загальних принципів законопроекту;

- розгляд всіх поправок до законопроекту, які надійшли від народних депутатів;

- проведення постатейного обговорення проекту надзвичайного закону та внесення поправок до нього;

- прийняття проекту надзвичайного закону в цілому;

4. Голосування проекту надзвичайного закону передбачає:

- вияв волевиявлення народного депутата щодо прийнятого до голосування законопроекту;

- голосування здійснюється за законопроект в цілому у кількості не меншій ніж дві третини від конституційної складу Верховної Ради;

- після голосування прийнятий проект надзвичайного закону негайно, в день його прийняття підписує Голова Верховної Ради.

5. Направлення тексту закону України на підпис Президенту України та набрання чинності передбачає:

- підписаний текст невідкладно, але не пізніше ніж на наступний день відправляється на Підпис Президенту України;

- Президент України не пізніше ніж на наступний день отримання проекту надзвичайного закону підписує текст закону та офіційно оприлюднює його. Закон набирає чинності з моменту його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом;

- Президент може накласти вето на надзвичайний закон та повернути його зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

- У разі накладення вето Верховна Рада України негайно здійснює повторний розгляд проекту надзвичайного закону. У випадку повторного прийняття

Верховною Радою України проекту надзвичайного закону не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його негайно підписати та невідкладно офіційно оприлюднити через засоби масової інформації, якщо інше не передбачено самим законом.

Виокремлений алгоритм дій для прийняття надзвичайних законів має знайти відповідне закріплення в Законі України «Про Регламент Верховної Ради України» із закріпленням скороченої процедури розгляду і прийняття законопроектів (надзвичайних законів).

Таким чином, з метою удосконалення правового регулювання прийняття надзвичайних законів вважаємо за доцільне доповнити Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» статтею 101¹ наступного змісту:

Стаття 101¹. Особливості розгляду проектів надзвичайних законів.

1. Надзвичайними є проекти законів, які приймаються у разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації та оголошення за поданням Президента України стану війни.

2. Проекти надзвичайних законів розглядаються Верховною Радою позачергово.

3. Верховна Рада розглядає питання затвердження проектів надзвичайних законів без голосування щодо включення їх до порядку денного сесії, розкладу пленарних засідань сесії, тижневого порядку денного пленарних засідань.

З метою удосконалення правового регулювання прийняття надзвичайних законів вважаємо за доцільне доповнити Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» главою 31¹ наступного змісту:

Глава 31¹

Розгляд питань про прийняття проектів надзвичайних законів у разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації та оголошення за поданням Президента України стану війни чи укладення миру

Стаття 189¹. Суб'єкти права подання до Верховної Ради України проектів надзвичайних законів, пропозицій, поправок до них та пропозицій щодо їх розгляду.

1. Суб'єктами права подання до Верховної Ради України проектів надзвичайних законів є Президент України, народні депутати у кількості не меншій ніж дві третини від конституційного складу Верховної Ради, Кабінет Міністрів України.

3. Під час підготовки і розгляду у Верховній Раді України проектів надзвичайних законів, пропозицій, поправок до них або питань, пов'язаних з ними, пропозиції щодо порядку і результатів їх розгляду подаються народними депутатами у порядку, встановленому цим Регламентом.

Стаття 190¹. Порядок розгляду питань про прийняття проектів надзвичайних законів.

1. Верховна Рада України приймає проекти надзвичайних законів протягом трьох днів з моменту внесення їх суб'єктами законодавчої ініціативи.

2. Після введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації суб'єкти законодавчої ініціативи негайно звертаються до Верховної Ради щодо прийняття відповідного проекту надзвичайного закону.

3. Верховна Рада розглядає питання про прийняття проектів надзвичайних законів протягом трьох днів з моменту внесення суб'єктами законодавчої ініціативи до Верховної Ради і надання відповідних проектів законів народним депутатам.

4. Питання про прийняття проектів надзвичайних законів розглядаються Верховною Радою без голосування щодо включення їх до порядку денного сесії, розкладу пленарних засідань сесії, тижневого порядку денного пленарних засідань Верховної Ради України. Таке питання може вноситися на розгляд Верховної Ради України без попередньої підготовки в комітетах.

5. Проект надзвичайного закону розглядається за процедурою першого читання та прийняття закону в цілому.

Стаття 191¹. Порядок прийняття проектів надзвичайних законів.

1. Верховна Рада приймає проект надзвичайного закону в цілому двома третинами голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України.

2. У разі прийняття Верховною Радою проекту надзвичайного закону Голова Верховної Ради України негайно підписує відповідний проект закону.

3. У разі прийняття Верховною Радою проекту надзвичайного закону Голова Верховної Ради України негайно підписує відповідний проект надзвичайного закону, повідомляє суб'єктів законодавчої ініціативи і невідкладно, але не пізніше ніж на наступний день, направляє на підпис Президенту України.

4. У разі відхилення Верховною Радою проекту надзвичайного закону він не набирає чинності.

Стаття 191². Порядок підписання проекту надзвичайного закону Президентом України

1. Президент України не пізніше ніж на наступний день після отримання проекту надзвичайного закону підписує його, який невідкладно оприлюднюється через засоби масової інформації або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

2. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений через засоби масової інформації, якщо інше не передбачено самим законом.

3. Повторний розгляд Верховною Радою проекту надзвичайного закону здійснюється негайно.

4. У разі, повторного розгляду проект надзвичайного закону буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його негайно підписати та невідкладно офіційно оприлюднити через засоби масової інформації, якщо інше не передбачено самим законом.

5. Проект надзвичайного закону набирає чинності негайно з моменту його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом.

3.2 Дія надзвичайних законів у просторі, часі та за колом осіб

Належна реалізація нормативних положень різноманітних нормативно-правових актів, в тому числі і надзвичайних законів, забезпечується наявністю та систематичним удосконаленням їх юридичних властивостей, серед яких основоположне місце займає така важлива складова як дія нормативно-правових актів в аспекті тріади елементів простору, часу та кола осіб. Питання дії нормативно-правових актів є надзвичайно важливими в контексті правового регулювання суспільних відносин, забезпечення функціонування інституційних складових держави та права, їх подальшого вдосконалення. Адже дія нормативно-правових актів, на думку Л.М. Мазан, являє собою одну із складових правової реальності, яка постійно перебуває у взаємозв'язку з дією права, становить її об'єктивну сторону [248, с.74]. В цьому плані актуальною є позиція А. І. Шуліми, яка зазначає, що у зв'язку із динамічною зміною законодавства в умовах швидкого розвитку суспільних відносин, збільшення кількості суб'єктів нормотворчості та запровадження нових інститутів контролю за їх діяльністю значно ускладнює структуру дії нормативно-правового акту. Це, з одного боку, зумовлює необхідність дослідження особливостей кожної складової дії нормативно-правових актів, а з іншого – потребує пошуку нових методів, засобів та принципів її пізнання [249, с. 53]. Особливого значення відповідні тези відіграють в контексті дії надзвичайних законів, адже питання їх дії в умовах кризового для суспільства і держави стану набувають більш гострішого характеру та значної актуалізації, що зумовлено відповідними об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Разом з тим, сучасна юридична наука не містить фундаментальних, комплексних досліджень питань дії нормативно-правових актів в контексті розробки однозначного понятійно-категоріального апарату, адже до цього часу проблеми дії нормативно-правових актів в часі, просторі та за колом осіб є об'єктом гострих наукових дискусій серед вчених юристів. Доречною є точка зору О.В. Куціпак, яка також акцентує увагу на наявності в юридичній літературі значної кількості підходів, що стосуються

з'ясування юридичної природи окремих видів актів, проте відсутності комплексних наукових досліджень системи юридичних актів, що ускладнює практику їх застосування, визначення їх співвідношення та взаємодії [250, с.75]. Таким чином, особливого значення дія нормативно-правових актів відіграє в процесі юридичної практичної діяльності, а саме в процесі реалізації закріплених у них норм права. Порядок визначення чинності нормативно-правових актів в часі, просторі та за колом осіб гарантує вчасність та ефективність дії нормативно-правового акту. З огляду на зазначене, питання дослідження дії нормативно-правових актів в часі, просторі та за колом осіб, а в тому числі надзвичайних законів, зумовлені сукупністю факторів, до яких можна віднести:

- по-перше, відсутність в сучасній юридичній літературі єдності позиції щодо розуміння дії та чинності нормативно-правових актів, що зумовлює ускладнення юридичної практичної діяльності в контексті реалізації норм права;

- по-друге, відсутність в сучасній юридичній літературі ґрунтовних підходів та поглядів щодо дії надзвичайних законів як важливого правового засобу регулювання суспільних відносин в кризових для суспільства та держави умовах;

- по-третє, динамікою розвитку суспільних відносин та активною поширеністю процесів, що не завжди здійснюють позитивний вплив на функціонування та розвиток суспільства, держави та їх інституцій, що і зумовлює потребу у прийнятті та подальшій дії надзвичайних законів з метою регулювання суспільних відносин та забезпечення правопорядку і законності в кризовий для них період;

- по-четверте, підвищенням рівня небезпеки виникнення кризових для держави і суспільства обставин та ситуацій, які визначатимуть необхідність правового регулювання суспільних відносин;

- по-п'яте, необхідністю посилення ефективності дії надзвичайних законів, як одного із основних правових засобів регулювання суспільних відносин та забезпечення безпеки основоположних прав і свобод людини та громадянина, забезпечення законності та правопорядку у суспільстві та державі в умовах надзвичайного стану чи надзвичайних обставин.

На нашу думку, ключовою проблемою на сучасному етапі розвитку суспільних відносин та великої ймовірності виникнення різного роду катастроф, а також поширення таких негативних явищ і процесів, які порушують нормальний (буденний) розвиток суспільних відносин і дестабілізують життєдіяльність громадян, функціонування державних інституцій, соціальний мир, та правопорядок і законність у державі є проблема не лише прийняття надзвичайних законів, а і визначення чіткого алгоритму їх подальшої дії в часі, просторі та за колом осіб. Це має як теоретичну, так і практичну складові, адже вище нами уже зверталася увага на існуючу проблематику дії нормативно-правових актів та абсолютну відсутність комплексних та ґрунтовних наукових досліджень дії надзвичайних законів. Проблематика прикладного характеру, яка зумовлює дослідження дії надзвичайних законів пов'язується із необхідністю з'ясування декількох аспектів, а саме їх дії в часі, просторі та за колом осіб. Саме їх природа та функціональне призначення вказує на гостру потребу здійснення такого напряму дослідження з метою уникнення суперечностей щодо дати набрання ними чинності, територіальності їх поширення та кола осіб. Досить влучним є підхід відповідно до якого зазначається, що всі нормативно-правові акти мають визначені часові, територіальні обмеження (межі) свого існування і дії, а також розповсюджуються на визначене коло осіб (суб'єктів суспільних відносин). Для практики безпосереднього значення має проблема меж дії нормативно-правових актів. Вона включає в себе три питання: з якого моменту і по який нормативний акт має юридичну силу; на яку територію він розповсюджує свій регулюючий вплив і які його адресати. Нормативні акти регулюють різні за своїм характером відносини [251].

Це потребує розробки нових підходів та поглядів щодо дії надзвичайних законів в часі, просторі та за колом осіб, базуючись на існуючих та апробованих практикою підходах до характеристики дії нормативно-правових актів в цілому, а також із врахуванням їх природи, функціонального призначення та рівня (масштабу) небезпеки надзвичайного (воєнного) стану/ситуації. Тому ключовим питанням на сучасному етапі розвитку суспільства і держави, юридичної науки та практики є проведення наукових досліджень особливостей дії надзвичайних законів

в часі, просторі та за колом осіб, дослідження яких має на меті розробку єдиної концептуальної позиції щодо визначення особливостей їх дії в аспекті максимально ефективного регулювання суспільних відносин та гарантування охорони і захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина та забезпечення відновлення попереднього нормального функціонування інститутів державної та суспільної влади, правопорядку і законності в державі.

Т.М. Шмідт, досліджуючи проблематику правового регулювання звертає увагу на те, що проблема меж правового регулювання залишається однією із найменш досліджених в юридичній науці. Це ускладнює вирішення питання про межі правового регулювання в надзвичайних ситуаціях, не маючи чіткої теоретичної опори. Відповідно до надзвичайного правового регулювання питання меж правового впливу в кризових ситуаціях набувають особливого значення:

- надзвичайне правове регулювання тягне за собою розширення втручання держави в суспільне життя, об'єктивно погрожуючи встановленням диктатури влади;

- надзвичайне правове регулювання пов'язане з істотним обмеженням правового статусу особистості, від пропорційності якого залежить як вирішення кризової ситуації, так і захист інтересів особи.

Вчена вказує на проблематику меж дії правового регулювання звертаючи увагу на те, що від встановлення меж правового регулювання в екстремальних (кризових) обставинах залежить та межа, за якою може розпочатися безправ'я і свавілля з боку державної влади. Відповідно, ігнорування в юридичній науці і практиці проблеми меж екстраординарного правового регулювання веде за собою можливість довільного, поза правового вирішення державою кризових ситуацій, створює сприятливий ґрунт для обмеження свободи, застосування репресій і встановлення диктатури. [38, с. 145].

На думку А.В. Грязнова, право надзвичайного стану має забезпечувати державі не тільки можливість реагування на надзвичайні ситуації за допомогою дискреційних повноважень, а й окреслювати обсяг, межі їх реалізації [144, С. 6.]. Підтримуючи зазначені вище погляди вчених та відзначаючи високий рівень

актуальності наукового дослідження дії надзвичайних законів у часі, просторі та за колом осіб вважаємо за необхідне в межах цього *підрозділу* дисертації з'ясувати наступні питання:

- узагальнити погляди вчених щодо розуміння дії нормативно-правових актів, в тому числі надзвичайних законів;
- визначити особливості дії надзвичайних законів у часі, просторі та за колом осіб.

Слід зазначити про те, що наукове дослідження дії надзвичайних законів потребує першочергового з'ясування та узагальнення загальнотеоретичних основ дії нормативно-правових актів. Так, доктринальне вивчення проблем дії нормативно-правових актів має досить широку базу дослідження, яка характеризується відсутністю єдності поглядів та підходів до дослідження дії нормативно-правових актів, зокрема законів, що в першу чергу зумовлено баченням того чи іншого дослідника та етапу розвитку юридичної науки. Так, на думку вченої А. О. Шуліми, актуальність дослідження дії нормативно-правового акту, зокрема закону, кореспондується з рівнем правової культури суспільства. При цьому можна спостерігати обумовленість актуалізації дослідження тих чи інших аспектів зазначеного правового явища станом розвитку системи права, її об'єктивними потребами [251, с. 53]. Дослідження дії надзвичайних законів має не лише важливе теоретико-пізнавальне, а й практичне значення, що пов'язане з метою вдосконалення правового регулювання в умовах надзвичайних ситуацій та обставин, забезпечення законності та правопорядку у державі.

Грунтовність дослідження дії надзвичайних законів, в першу чергу залежить від наявності чітко визначених понять дії та чинності нормативно-правового акту. На думку А. О. Шуліми на практиці нерідко зустрічаються випадки, коли акт є чинним, але не діє, або навпаки, тому від правильного вирішення питання, що є чинністю, а що є дією закону залежить коли, ким і як буде застосовуватися такий акт [252]. Проте, слід зауважити, що розв'язання проблематики щодо співвідношення відповідних понять не є завданням нашого дослідження, тому нами будуть використані та проаналізовані лише ті підходи, зміст яких, на нашу думку,

буде необхідним та достатнім для з'ясування розуміння дії надзвичайних законів в просторі, часі та за колом осіб. Так, Ю. А. Пономаренко вважає, що стан термінологічної невизначеності понять «чинність» та «дія» викликаний тим, що вітчизняна наука протягом тривалого часу розвивалася в російськомовному напрямі, де поняття «чинність» та «дія» перекладаються в межах одного терміну «действие» [253, с. 55]. В свою чергу, Р.А. Ромашов визначає дію нормативно-правового акта як динамічну характеристику процесу реалізації приписів нормативно-правових актів, що складається із сукупності зовнішніх факторів, які впливають на результативну дію нормативно-правового акта на регульовані ним суспільні відносини [254, с. 129]. Справедливим твердженням в юридичній літературі є те, що дія нормативно-правових актів відображає процес їх функціонування [248, с. 71]. Протилежною є точка зору О.С. Стащенко, яка вважає, що дія нормативно-правових актів це не завжди ще реалізація їх приписів, але у всіх випадках юридична можливість такої реалізації [255, с.109]. М. О. Теплюк вважає, що при формуванні поняття «дія закону» необхідно виходити з того, що вона зводиться до об'єктивної дії права, що являє собою, з одного боку, регульовальну дію закону стосовно учасників суспільних відносин, котрі зобов'язані виконувати нормативні-приписи закону, а з іншого боку, техніко-юридичну дію закону щодо законодавчого органу держави, який зобов'язаний узгоджувати свої нормативні рішення в рамках національної правової системи [256, с. 109]. Таким чином, дія нормативно-правового акту, в тому числі закону, пов'язується з його функціональним проявом впливу на правовідносини в межах реалізації нормативно-правових приписів, які в них закладені.

На думку О.І. Плечій, чинність можна сформулювати як здатність (можливість) нормативно-правового акта здійснювати регулюючий вплив на поведінку суб'єктів з визначеного моменту [257, с. 71]. Схожої точки зору дотримується Л.В. Гульченко, зазначаючи, що чинність є юридичною передумовою дії закону і означає наявність в останнього юридичної сили та надає закону властивість нормативної обов'язковості в системі законодавства [258, с. 512-514].

Чинність закону – це юридична передумова дії закону, яка означає наявність у закону юридичної сили. Чинність закону надає йому юридичної властивості підпорядковувати дію відповідних нормативно-правових актів нижчого рівня та індивідуальних правових актів [259, с. 69]. В іншому науковому джерелі М. О. Теплюк стверджує, що чинність закону безпосередньо не тягне за собою виникнення, зміни чи припинення прав та обов'язків суб'єктів правовідносин, передбачених законом; безпосередньо вони пов'язуються з дією закону, початок якої може збігатися з моментом набрання законом чинності, а може бути віддалений у часі [260, с. 17]. Досить цікавим є підхід щодо розмежування дії та чинності закону, обґрунтований в науковій роботі А.О. Шуліми, відповідно до якого зазначається, що в аспекті загальноприйнятого наукового підходу до структурного поділу дії закону на темпоральну, просторову та суб'єктну складові дія закону передбачає, з одного боку, первинність темпоральної її складової, а з іншого поєднанням усіх трьох складових. Проте чинність закону обумовлює його існування і не передбачає наявності складових [252, с. 73]. З огляду на зазначене можливо стверджувати про взаємозв'язок та взаємодію таких властивостей нормативно-правового акта як «чинність» та «дія», і які мають різноаспектний прояв. Дія нормативно-правового акту надає можливість визначити його регулятивний вплив в часових та просторових параметрах, також вплив на поведінку суб'єктів, натомість чинність є офіційним юридичним поштовхом для здійснення впливу та регулювання поведінки суб'єктів з чітко визначеного моменту. Отже це категорії, які визначають процес функціонування нормативно-правових актів (законів) з метою упорядкування суспільних відносин. Окрім того чинність є умовним «стартом» для дії нормативно-правового акту (закону), а дія в свою чергу визначає особливості та межі регулятивного впливу в часовому, просторовому та суб'єктному аспектах.

З огляду на тематику цього підрозділу дисертації, *дія надзвичайних законів* є його потенційною здатністю регулювати суспільні відносини в умовах надзвичайних/воєнних для суспільства та держави обставин чи ситуацій, що визначається часовими, просторовими та суб'єктними особливостями. Тому цілком

логічним є продовження дослідження дії надзвичайних законів в контексті існуючого в теорії права класичного підходу щодо дії нормативно-правових актів в часі, просторі та за колом осіб. На думку, А.Б. Венгерова час, простір та коло осіб, на які поширюється регулятивна дія нормативно-правових актів, є однією із їх істотних властивостей [261, с. 342]. *Проте можливо припустити, що дія надзвичайних законів буде мати децю інші особливості щодо здатності впливати на суспільні відносини, що зумовлюється, на нашу думку, їх природою, сутністю та функціональним призначенням, а також особливостями та рівнем небезпеки надзвичайного/воєнного стану чи ситуації та тяжкістю їх наслідків для суспільства і держави. Межі дії надзвичайних законів визначаються часовими, просторовими та суб'єктними аспектами (елементами). Межі дії надзвичайних законів – це ті «параметри» в рамках яких вони здійснюють регулювання та вплив на суспільні відносини в умовах кризового (надзвичайного/воєнного) для суспільства і держави стану, зумовленого тяжкістю та масштабністю надзвичайних ситуацій та обставин.*

Одним із важливих складових дії нормативно-правових актів, зокрема законів, є визначення їх дії у часі, оскільки це саме той елемент їх дії, за допомогою якого можна визначити початок та припинення їх дії. Часова межа дії нормативно-правових актів (законів) пов'язується із початком набрання ними чинності та втратою чинності. Так, на думку С.С. Алексеєва дія нормативно-правового акта у часі – це період з моменту вступу акта у силу і до моменту втрати ним юридичної сили [262, с. 403]. В юридичній науці практиці існує значна кількість проблемних питань, пов'язаних із початком набрання і втрати чинності нормативно-правовими актами. Проте їх детальний аналіз не є задачею нашого наукового дослідження, тому цілком виправданим буде встановлення лише тих з них, що мають значення для визначення дії надзвичайних законів в часових межах.

До проблем дії нормативно-правових актів в часі належать:

- неоднозначність розуміння та певною мірою ототожнення таких термінів як «набрання юридичної сили», «вступ в юридичну силу», «набрання чинності», «введення в дію» [257, с. 70];

- відсутність уніфікованого підходу та співвідношення понять «чинність» та «темпоральна дія» [249, с. 53]; наявність значної кількості законів України, які приймаються без перехідних чи кінцевих положень, а відповідно і без вказівки на їхню чинність та темпоральну дію [260, с. 173];

- відсутність нормативно-правового акту, який би комплексно врегулював питання чинності законів в Україні та інших нормативно-правових актів [252, с. 63];

- мають місце випадки вказівки неправильної дати набрання чинності, суперечності стосовно моменту набрання чинності в самому нормативно-правовому акті [263, с. 97-110].

Зазначені проблемні аспекти щодо дії нормативно-правових актів в часі негативно впливають на процес реалізації нормативних приписів, а як наслідок – неналежне та невчасне регулювання суспільних відносин, породження юридичних наслідків, а також як наслідок неефективність та недієвість законодавства в цілому. Безумовно постає гостра необхідність у вирішенні зазначених проблем на рівні теорії та практики з метою покращення реалізації норм права та ефективного регулювання суспільних відносин, зокрема в кризовий (надзвичайний/воєнний) для держави і суспільства період, коли виникає гостра необхідність не лише оперативного прийняття надзвичайних законів, а й визначення чіткого порядку набрання ними чинності.

З огляду на зазначене вище, дію надзвичайних законів в часі слід розглядати в контексті таких питань як визначення моменту набрання та втрати ними чинності. Уникаючи непорозумінь між вживаними в подальшому термінами, слід зауважити, що порядок набрання чинності законами розглядатиметься нами тотожно терміну «введення в дію». Разом з тим, дія надзвичайних законів в часі визначатиметься нами моментом вступу їх в дію і моментом припинення їх дії, які зумовлюватимуться моментом набрання чинності надзвичайними законами та втратою ними чинності. Підтвердження зазначеному є точка зору М.Ю. Щирби, яка вважає, що з набуттям чинності нормативно-правового акту, його потенційні властивості стають реальними і він починає діяти. В цій же роботі вчена виокремлює перелік обставин з настанням яких нормативно-правовий акт набуває

юридичної сили. До них належать: офіційне оприлюднення, сплив певного строку після офіційного оприлюднення, державна реєстрація, сплив певного строку після державної реєстрації, отримання адресатами, настання дати, зазначеної у конкретному нормативно-правовому акті, сплив певного строку після настання дати, зазначеної у конкретному нормативно-правовому акті [264, с. 50].

О. І. Плечій зазначає, що початкова межа дії визначається такими моментами як: момент опублікування; момент збігу певного терміну, що обчислюється після опублікування чи прийняття; момент прийняття; момент одержання адресатами та інший окремо встановлений моменті початку дії [257, с. 70]. Як перший, так і другий перелік обставин є обширним і має місце в процесі набрання чинності нормативно-правовими актами.

Порядок набрання чинності нормативно-правовими актами, зокрема законами, регламентується ст. 94 Конституції України, де зазначаються терміни протягом яких Верховна Рада України невідкладно подає Президентові України прийнятий закон, який Президент України протягом 15 днів підписує його та офіційно оприлюднює або повертає закон для повторного розгляду. Однак, якщо протягом встановленого строку відповідний закон не повертається він вважається таким, що схвалений і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. За умови повторного прийняття відповідного закону Верховною Радою України Президент зобов'язаний підписати та оприлюднити його протягом 10 днів. Проте, незважаючи на те, накладалося вето Президентом України чи ні, за загальним правилом Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування [153]; Статтями 138 та 139 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» регламентуються питання щодо порядку прийняття постанов та інших актів Верховної Ради та порядку опублікування зберігання законів, та інших актів Верховної Ради, зокрема визначається, що підписані Президентом України закони публікуються в газеті «Голос України» та у Відомостях Верховної Ради України, оскільки публікація у них вважається офіційною. Цікавим є положення щодо виявлення невідповідності опублікованого закону його оригіналу, зокрема така

невідповідність має бути обов'язкового вирішена протягом 10 днів, однак не пізніше з дня її виявлення шляхом повторної публікації уточненого тексту закону в офіційних друкованих засобах масової інформації [174]; Нормативними положеннями Указу Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» знову ж таки регламентуються питання щодо порядку оприлюднення та набрання чинності нормативно-правовими актами України. Окрім уже виокремленого порядку опублікування та набрання чинності передбаченого зазначеними вище законами, положення відповідного Указу Президента вказують ще на наявність інших офіційних засобів масової інформації, зокрема це газета «Урядовий кур'єр» інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України» [265]; Указом Президента України «Про опублікування актів законодавства України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України» вказується на статус «Офіційного вісника України» як офіційного засобу масової інформації та зазначається сам порядок здійснення публікації у ньому [266]; Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та користування ним» визначається: по-перше, статус єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, по-друге, на порядок внесення нормативно-правових актів до нього, по-третє, визначається порядок користування єдиним державним реєстром нормативно-правових актів [267]. Як бачимо, чинне законодавство встановлює універсальні рамки моменту набрання чинності як законами, так і підзаконними нормативно-правовими актами, що не зовсім відповідає юридичній логіці, тому, що втрачається особливе значення закону, що має вищу юридичну силу з-поміж інших нормативно-правових актів. Загальний алгоритм набрання чинності законами зводиться до підписання закону у 15-денний термін Президентом України та офіційним оприлюдненням його у офіційних засобах масової інформації протягом 10 днів. Це якщо не зважати на питання накладення вето на закон Президентом України або ж якщо самим законом буде передбачено момент (час) набрання ним чинності, однак знову ж таки не раніше дня його опублікування. Досить дивною, на нашу думку,

виявляється позиція законодавця щодо градації засобів масової інформації, які є офіційними друкованими виданнями. Виходячи із аналізу нормативних положень вказаних нами вище нормативно-правових актів в Законі України «Про Регламент Верховної Ради України» вказується лише на «Голос України» та «Відомості Верховної Ради України», однак Указом Президента відповідні друковані видання доповнюються ще і «Урядовим кур'єром» та «Офіційним вісником Президента України». Таким чином, вичерпний перелік офіційних друкованих видань міститься в Указі Президента України. В цьому ж підзаконному нормативно-правовому акті зазначається, що Акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України можуть бути в окремих випадках офіційно оприлюднені через телебачення і радіо.

Зрозумілим, і логічним є те, що в жодному із зазначених нормативно-правових актів не згадується про набуття чинності надзвичайними законами. Логічність даного факту зумовлена відсутністю взагалі порядку розробки та прийняття надзвичайних законів в межах чинного законодавства України, оскільки Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» регламентує питання щодо порядку прийняття законів в цілому. Тому цілком закономірним на сьогодні є наявність відповідної прогалини в межах законодавства України щодо порядку прийняття надзвичайних законів. Законодавче регулювання визначає загальний алгоритм порядку набрання законами України чинності, які після їх прийняття підлягають у визначений строк обов'язковому оприлюдненню.

Офіційне оприлюднення являє собою доведення до відома громадян держави та органів державної влади повного і точного тексту закону державною мовою шляхом його друку в офіційних друкованих виданнях. Застосовуючи цей порядок набрання чинності до надзвичайних законів можемо констатувати, що він не зовсім відповідає природі надзвичайних законів, яка вимагає економії часу в процесі їх прийняття. Тому слід зауважити, що доцільно для набрання чинності надзвичайними законами скоротити термін набрання чинності з п'ятнадцятиденного до п'ятиденного. Про що нами зазначалося в межах попереднього підрозділу, що присвячувався з'ясуванню процесуальних засад

прийняття надзвичайних законів. На разі слід констатувати про неналежний рівень правової регламентації порядку офіційного оприлюднення нормативно-правових актів в цілому та надзвичайних законів, зокрема. Слідуючи цьому, окремий визначений порядок набуття чинності надзвичайних законів (обставини, що визначають момент їх дії) має бути закріплений у Законі України «Про Регламент Верховної Ради України». Специфіка надзвичайних законів вимагає чіткого визначення моменту набуття ними чинності, адже їх прийняття законодавчим органом влади потребує значної економії часу, що і відбувається у форматі скороченої процедури їх прийняття, а тому не зовсім буде логічним якщо набуття чинності надзвичайним законом здійснюватиметься довше ніж його прийняття законодавчим органом. Таким чином, набуття чинності надзвичайними законами має пов'язуватися із такими моментами: прийняттям закону (моментом ухвалення законодавчим органом), офіційним оприлюдненням та настанням дати, яка має бути визначена в самому законі.

Цікавим є нормативне положення щодо підзаконних нормативно-правових актів, які можуть бути оприлюднені через телебачення і радіо. Так, О.В. Пушняк, досліджуючи особливості чинності нормативно-правових актів, посилаючись на Ю.А. Пономаренка, водночас критикує скорочений порядок набуття чинності нормативно-правовими актами. Вчений зазначає, що загальне правило про набрання актами чинності з моменту їх оприлюднення все-таки викликає досить серйозні заперечення. Воно порушує такі основоположні правові принципи, як розумність та правова визначеність (стабільність), оскільки часто вимагає від суб'єктів права підкорятися правилам, які або невідомі їм взагалі, або являють собою раптове неочікуване нововведення, якого вони не враховували при плануванні своєї діяльності. В той же час вчений стверджує про можливість існування у державі оперативного видання певного нормативно-правового акту [268, с. 752]. Знову таки, зважаючи на значний рівень розвитку інформаційних технологій теоретично можна допустити, що оприлюднення надзвичайних законів може здійснюватися в межах телебачення і радіомовлення, однак в цій ситуації необхідно враховувати і характер самого надзвичайного стану/ситуації, оскільки саме доступ до інформаційних

засобів в певних цілях може бути обмежений для користування (терористами, пошкоджений внаслідок стихійного лиха тощо). Тому на разі можна говорити, про те, що оприлюднення надзвичайних законів на телебаченні та радіомовленні може носити факультативний характер і потребує оприлюднення і в офіційних друкованих виданнях. В той же час можна зазначити, що якщо надзвичайний закон було оприлюднено раніше на телебаченні/радіо ніж в офіційних друкованих виданнях, то він набиратиме чинності саме з моменту його оприлюднення саме на телебаченні/радіо.

Моментом набрання чинності надзвичайним законом може бути і дата, яка визначена в самому надзвичайному законі. М.Ю. Щирба, аналізуючи законодавство України, стверджує, що переважна більшість порядків набрання чинності нормативно-правовими актами уповноважують суб'єктів нормотворчості самостійно визначити обставини, з настанням яких набуватиме чинності конкретний нормативно-правовий акт. Вчена стверджує, що порядок набрання чинності передбачається і для конкретних нормативно-правових актів чи окремих нормативно-правових приписів. Такий порядок набрання чинності нормативно-правових актів встановлюється в оперативних приписах цих актів [264, с. 50]. Однією із таких обставин, на нашу думку, яка може бути визначена законодавчим органом щодо набрання чинності надзвичайними законами може бути конкретно визначена в самому законі дата набрання ним чинності. Тобто в перехідних положеннях надзвичайного закону визначається конкретна найближча допустима дата, однак без порушення принципу не раніше опублікування тексту надзвичайного закону.

Узагальнюючи зазначене слід констатувати, що найбільш доцільним варіантом набуття чинності надзвичайним законом є визначення дати в самому законі, однак не раніше, ніж його опублікування в офіційному друкованому виданні.

Якщо підставою дії нормативно-правового акту, тобто його офіційної потенційної здатності регулювати суспільні відносини є набуття ним чинності, то логічно, що підставою припинення дії нормативно-правового акту буде втрата чинності нормативно-правовим актом. Особливість надзвичайних законів полягає в

тому, що їх прийняття зумовлено виникнення кризових (надзвичайних/воєнних) ситуацій та обставин і як результат введення надзвичайного стану чи оголошення надзвичайної ситуації, які визначатимуть особливу потребу в правового регулюванні за допомогою надзвичайних законів. Тому повернення до нормального функціонування суспільного життя та стабілізація ситуації у державі вимагатиме наявності правового регулювання, яке існувало до моменту кризових ситуацій у суспільстві та державі. Окрім того неодноразово нами зверталася увага на таку характерну ознаку надзвичайних законів як їх тимчасовий характер, що означає їх функціонування лише на момент кризового періоду. Очевидним є те, що припинення їх дії визначатиметься нормалізацією ситуації, а тому і прийняття рішення про втрату чинності надзвичайними законами. Слід зауважити, що втрата чинності як підстава припинення дії нормативно-правового акту стосується виключно законів, оскільки існують випадки, коли дія закону призупиняється, однак чинності він не втрачає, або ж закон втрачає чинність, однак продовжує діяти щодо групи правовідносин для регулювання яких він був прийнятий. Так, набрання нормативно-правовим актом чинності не означає, що він почав діяти, а втрата чинності, що він уже припинив свою дію [269, с. 13].

В юридичній літературі виокремлюються підстави втрати чинності нормативно-правовим актом, до яких належать:

- скасування нормативно-правового акта іншим актом, яке може бути: 1) прямим, яке може здійснювати суб'єкт, котрий прийняв цей акт (його правонаступник), або інший уповноважений на це суб'єкт; 2) фактичним, яке відбувається внаслідок прийняття іншого нормативно-правового акту, що регулює ту саму групу суспільних відносин;

- втрата чинності внаслідок конституційного контролю, тобто визнання судами нормативно-правових актів неконституційними або неправомірними;

- закінчення строку, на який вони були прийняті [21, с. 205-206].

Доречною є позиція А. О. Шуліми, яка серед підстав втрати нормативно-правовим актом чинності внаслідок нормотворчої діяльності виокремлює особливу групу – втрата чинності нормативно-правовим актом у разі закінчення строку його

дії. Окрім того вчена звертає увагу на подвійну природу цієї підстави, зазначаючи при цьому, що з одного боку вона визначається самим суб'єктом нормотворчості, але одночасно з виданням (прийняттям) акта; а з іншого боку, потребує настання юридичного факту, тобто закінчення визначеного строку або настання (закінчення) певної події. При цьому визначення строку дії акта, як правило, пов'язано із необхідністю врегулювання відносин на визначений період. Тому зупинення дії нормативно-правового акту не продовжує строку його дії, що не виключає можливості його пролонгації строку дії такого акту за рішенням відповідного суб'єкта нормотворчості [249, с. 59].

Можливо резюмувати, що дія надзвичайних законів пов'язується із їх чинністю, однак втрата чинності ними буде і підставою припинення ними і їх дії. Проте не є виключенням той, факт, що надзвичайні закони можуть застосовуватися і щодо правовідносин, які виникли до втрати ним чинності та діють після цього (це як виключення). Слід зауважити, що дія надзвичайних законів за загальним правилом припиняється з моменту втрати ними чинності. Найбільш доречною підставою втрати чинності надзвичайними законами, на нашу думку, можуть бути зазначені в самих законах обставини або певної події настання яких і буде підставою втратою ними чинності, а таким чином і їх дії. Як правило, це припинення надзвичайного стану чи ситуації, нормалізація життєдіяльності суспільства та держави, усунення загроз життю та здоров'ю населення, тобто дія (чинність) надзвичайних законів обумовлюватиметься періодом існування кризових ситуацій для держави і суспільства в цілому. Слід звернути увагу на те, що якщо можливо допустити набрання чинності надзвичайними законами з моменту дати, визначеної в них самих, проте втрата чинності із зазначенням в них дати є неможливою, оскільки передбачити момент нормалізації ситуації в суспільстві і державі є неможливим. Це ще раз підтверджує, що найбільш оптимальною підставою для втрати чинності надзвичайними законами є припинення строку дії надзвичайного/воєнного стану, на який його було введено.

Підсумовуючи зазначене вище, доцільно узагальнити положення щодо особливостей дії надзвичайних законів в часі, що підсилить науковість, комплексність та новаторський характер дисертаційного дослідження:

- дія надзвичайних законів в часі являє собою їх властивість врегульовувати певну сферу суспільних відносин та створювати юридичні наслідки протягом певного періоду часу, який визначається об'єктивними факторами (моментом набрання та втрати ними чинності);

- дія надзвичайних законів має переважно тимчасовий характер, що зумовлений періодом дії на території всієї держави чи окремих її адміністративно-територіальних одиниць надзвичайного/воєнного стану/обставин;

- вважати, що момент набуття чинності надзвичайними законів пов'язується з певними умовами, тобто моментом ухвалення парламентом, офіційним оприлюдненням та датою, визначеною в самому законі. Офіційне оприлюднення може здійснюватися двома шляхами: 1) шляхом негайного поширення інформації через засоби телебачення та радіомовлення; 2) шляхом негайного друку тексту надзвичайних законів в офіційних друкованих виданнях. Відповідні шляхи можуть здійснюватися як паралельно, так і окремо. *Дата набрання чинності надзвичайним законом має бути пропорційною (співпадати) з датою офіційного оприлюднення.*

- втрата чинності та скасування надзвичайних законів пов'язується з певними об'єктивними факторами, тобто тривалістю дії надзвичайного/воєнного стану/обставин;

- втрата чинності надзвичайними законами пов'язується із закінченням строку дії надзвичайного/воєнного стану/обставин.

Наступним елементом, яким визначаються особливості дії надзвичайних законів є просторова сфера їх поширення. За загальним правилом дія нормативно-правових актів в просторі характеризується розповсюдженням їх впливу на певну територію, а саме: державу, відповідний регіон, адміністративно-територіальну одиницю, відповідне підприємство, установу, організацію [251]. Як бачимо, просторова особливість дії нормативно-правових актів, в тому числі і законів, ототожнюється із територіальними характеристиками держави, в межах якої і діють

відповідні нормативно-правові акти. Досить цікавою є позиція Т.В. Шмідт, яка, досліджуючи межі надзвичайного правового регулювання, звертає увагу на те, що їх можна класифікувати на дві групи. Перша із них це міжнародно-правові межі, що закріплені у міжнародно-правових актах «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» та «Європейська конвенція про захист прав і основних свобод». Перший документ, за словами вченої, передбачає, що надзвичайний стан, можна вводити лише за наявності загрози життю нації; держава, в якій вводиться надзвичайний стан, зобов'язана офіційно повідомити про це націю та міжнародне співтовариство; держава може вводити обмеження прав і свобод, однак не може при цьому обмежувати громадян за ознаками раси, статті, мови, релігії та соціального стану; держава не може відмінити такі права і свободи, як право на життя, свободу думки, принципи законності при визначенні юридичної відповідальності, заборонна работоргівлі і примусової праці, визнання правосуб'єктності. Друга група має відношення до внутрішньодержавних меж надзвичайного правового регулювання, а саме: конституційні обмеження надзвичайного правового регулювання та галузеві обмеження надзвичайного правового регулювання [38, с. 156]. Вчена досить широко розглядає межі надзвичайного правового регулювання, виходячи із міжнародних та національних стандартів, що є надважливим під час дії надзвичайного законодавства в державі. Інший вчений – Д.В. Головін на прикладі податкових нормативно-правових актів стверджує, що власне їх територіальна (просторова) дія безпосередньо вибудовується довкола такого загального поняття як «територія» [270, с. 144]. В цій же науковій роботі вчений, посилаючись на відомого вченого М.В. Цвіка, зазначає, що територія держави – це обмежений кордонами держави простір суші, її надра, континентальний шельф, повітряний простір над землею і водною територією, національні і територіальні води (до 12 морських миль). До державної території прирівнюються території посольств, морські, річні, повітряні і космічні кораблі під прапором чи знаком держави, воєнні кораблі, кабелі та трубопроводи, прокладені у відкритому морі, що з'єднують території держав, технічні споруди на континентальному шельфі або в надрах відкритого моря. При цьому дія нормативно-правових актів визначається

територіальними межами їх обов'язковості [270, с. 144]. Не вдаючись до характеристики інших підходів щодо визначення території держави та елементів, що її належать, достатньо обмежитись Законом України «Про державний кордон України», положення якого визначають, що державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України, тобто суші, вод, надр, повітряного простору [271]. Законодавче визначення меж державного кордону України вказує на ту можливість, що просторова дія надзвичайних законів, на нашу думку, здійснюватиметься виключно в територіальних межах держави, за умови, якщо надзвичайна ситуація чи стан або воєнний стан будуть проголошені на всій території держави або ж виключно на території тих чи інших адміністративно-територіальних одиниць, які буде визнано зонами надзвичайної ситуації чи проголошено надзвичайний чи воєнний стан. На наше переконання на об'єкти, які прирівнюються до території держав не у всіх випадках може поширюватися просторова дія надзвичайних законів, тобто мається на увазі консульські та дипломатичні установи, які знаходяться на юрисдикції території держави, повітряні та морські судна, які на момент існування такого стану чи ситуації знаходяться за територіальними межами держави.

Таким чином, просторова дія надзвичайних законів визначається самою територіальністю держави, а також залежить від складності та ступеня поширення надзвичайної ситуації. Відповідно до національного законодавства, а саме Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» зазначається, що надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України [157]. Закон України «Про правовий режим воєнного стану», у ст. 1 зазначає, що воєнний стан - це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України [157]. В ч.2 ст. 1 Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» зазначається, що надзвичайна екологічна ситуація - надзвичайна ситуація, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному

середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави. [163]. Як бачимо зміст законодавчих положень аналогічно вказує на територіальну особливість надзвичайного чи воєнного стану або ситуації, зазначаючи при цьому поширення на всю територію держави чи окремі адміністративно-територіальні одиниці. Уявляється можливим зробити висновок, що дія надзвичайних законів у просторі визначатиметься масштабами надзвичайного стану чи надзвичайної ситуації, а саме межами (кордонами) її поширення.

Таким чином особливості дії надзвичайних законів в просторі доцільно тезисно відобразити в межах наступних положень:

- дія надзвичайних законів в просторі характеризується такою категорією як територіальність, *тобто суходільна, повітряна та просторова сфера*;

- дія надзвичайних законів в просторі зумовлюється масштабністю та поширеністю надзвичайного/воєнного стану/обставин, тому визначатиметься поширеністю на всю територію держави чи обмежуватиметься певними місцевостями (адміністративно-територіальними одиницями);

- дія надзвичайних законів в просторі здійснюється у відповідності до принципу екстериторіальності, тобто не поширюється на територію у силу її зобов'язань за нормами міжнародного публічного права. Проте негайно мають бути вжиті правові та організаційні заходи іноземною державою, якій належить відповідна територія щодо забезпечення цілісності та захисту прав та свобод громадян, які перебувають на такій території. Однак, слід зауважити, що дії надзвичайних законів в просторі у відповідності до принципу територіальності має визначатися на рівні міжнародного права шляхом укладення міжнародних (міждержавних договорів);

- дія надзвичайних законів у просторі у відповідності до принципу екстратериторіальності може розглядатися як виключення і залежатиме від масштабності та тяжкості наслідків і визначатиметься нормами міжнародного публічного права.

За загальним правилом дія нормативно-правових актів поширюється на всіх осіб, які перебувають на території держави. До таких осіб належать громадяни

держави, особи без громадянства, іноземці та юридичні особи внутрішньодержавного та міжнародного характеру, а також інші соціальні інститути. Зокрема, на думку О.Ф. Скакун, види законів у дії за колом осіб поділяються на загальні, які поширюються на все населення; спеціальні, тобто розраховані на певне коло осіб (пенсіонери, лікарі, вчителі, військовослужбовці); виняткові, які роблять винятки із загальних та спеціальних-правових, зокрема глави держав і урядів, співробітники дипломатичних і консульських представництв, деякі інші іноземні громадяни (члени екіпажів військових кораблів, військовослужбовці військових частин), що знаходяться на території невластної держави, наділені імунітетом – дипломатичним, консульським та ін. Ці особи користуються особистою недоторканістю. Вони звільняються від юрисдикції держави перебування у питаннях, пов'язаних з їх службовою діяльністю [27, с. 206].

Схожої точки зору дотримуються О.В. Петришин, С.П. Погребняк та В.С. Смородинський, вважаючи, що дія нормативно-правового акта за колом осіб – це його здатність створювати юридичні наслідки для тих чи інших суб'єктів права. Вчені зважають на те, що цей параметр дії нормативно-правових актів визначається зважаючи на принци територіальної та персональної юрисдикції. Територіальна юрисдикція обумовлена територіальним верховенством певної держави й означає, що за загальним правилом нормативно-правовий акт діє відносно всіх осіб, які перебувають на її території. Лише у деяких випадках певні особи, які перебувають на державній території, можуть користуватися повним чи частковим імунітетом і не підпадати під дію нормативно-правових актів даної держави. Принцип персональної юрисдикції зумовлений тим, що особа, яка перебуває за межами території держави, має відношення до реалізації істотних суверенних прав та інтересів цієї держави [21, с. 206]. Аналізуючи зміст зазначених підходів, слід відмітити, що вони в повній мірі відображають сутність та особливості дії нормативно-правових актів за колом осіб в загальному порядку, тобто за нормальних умов функціонування та розвитку держави і суспільства. Проте, виходячи із природи, сутності, а також складності надзвичайних ситуацій, уявляється можливим, що дія нормативно-правових актів в такому випадку, на

наше переконання, буде дещо відмінною від загального правила. На нашу думку, дія надзвичайних законів буде мати регулятивний вплив відносно тих осіб, які знаходяться на території всієї держави чи окремої місцевості, визнаної зоною воєнного чи надзвичайної ситуації/стану. Виходячи із цього принцип персональної юрисдикції втрачає свій зміст, адже за таких умов наявність повного чи обмеженого імунітету не повинна застосовуватися. Так, за умови загрози життю чи здоров'ю осіб, які знаходяться на відповідній території, в тому числі і щодо осіб, що користуються повним чи частковим імунітетом має поширюватися дія надзвичайних законів, якщо вони знаходяться на місцевості чи в зоні воєнного чи надзвичайного стану/ситуації.

Отже, особливості дії надзвичайних законів за колом осіб слід узагальнити в межах таких положень:

- дія надзвичайних законів за колом осіб це його можливість поширюватися на суб'єктів права та породжувати для них юридичні наслідки;

- дія надзвичайних законів за колом осіб за загальним правилом поширюється на всіх без виключення суб'єктів права, які перебувають на території чи місцевості воєнної/надзвичайної ситуації/стану;

Підводячи підсумки можливо зауважити, що теоретико-правові питання дії надзвичайних законів на сьогодні мають не достатній рівень вирішення, а тому, на наше переконання, є однією із ключових проблем сучасної юриспруденції, що потребує негайного вирішення як на науковому, так і практичному рівнях. Однак, узагальнюючи підсумки проведеного наукового дослідження в межах тематики виокремленого підрозділу, вважаємо за необхідне вказати на певні особливості дії надзвичайних законів:

дія надзвичайних законів – це його потенційна здатність регулювати суспільні відносини в кризових умовах (надзвичайних/воєнних) для суспільства та держави період і визначається часовими, просторовими та суб'єктними особливостями;

дія надзвичайних законів має свої особливості у порівнянні із дією поточних нормативно-правових актів;

межі дії надзвичайних законів – це часові, просторові та суб'єктні параметри, у яких вони здійснюють вплив на суспільні відносини в кризовому (надзвичайному/воєнному) стані, обумовленому масштабністю надзвичайних ситуацій та обставин, які мають місце в суспільстві та державі;

дія надзвичайних законів у часі – це офіційна здатність (чинність) надзвичайного закону впливати на суспільні відносини і таким чином створювати юридичні наслідки впродовж періоду його чинності;

дія надзвичайних законів у часі визначається початком його дії та моментом завершення дії. Це передбачає, що дія надзвичайних законів у часі розпочинається з моменту набрання ним чинності, а саме з моменту офіційного оприлюднення в офіційних друкованих виданнях, по телебаченню/радіо, дати зазначеної в самому законі, але не раніше дня його опублікування. Завершення дії надзвичайних законів зумовлюється втратою ним чинності, обумовленої закінченням строку дії надзвичайного/воєнного стану, на який його було введено;

дія надзвичайних законів у просторі – це його офіційна можливість здійснювати регулятивний вплив на суспільні відносини в межах чітко визначеного простору (території);

дія надзвичайних законів за колом осіб – це його офіційна здатність поширюватися на осіб (суб'єктів права), які перебувають в зоні надзвичайного/воєнного стану/ситуації та створювати для них юридичні наслідки.

3.3 Проблеми якості надзвичайних законів та фактори їх ефективної реалізації в Україні.

Надзвичайні закони складають один із найважливіших елементів системи законодавства і набувають особливого функціонального призначення, а також цінності та ролі в момент виникнення надзвичайного/воєнного стану/ситуації. Разом з тим, вони набувають особливої здатності впорядковувати суспільні відносини, які виникають в надзвичайних для держави та суспільства умовах. Зазначена властивість надзвичайних законів доводилася нами неодноразово в

процесі здійснення наукового дослідження визначеної нами тематики. На наше переконання, важливе значення для характеристики функціонального призначення надзвичайних законів та здійснення ними ефективного впливу та впорядкування суспільних відносин відіграє така їх особливість як якість. Як стверджує М.Г. Кравченко, якість закону є однією з найважливіших передумов ефективності його реалізації. На жаль на практиці, на думку вченого, прийняття закону з дотриманням установленої в законодавстві законотворчої процедури не означає автоматичної ефективності його реалізації. Низька якість законів є однією з причин їх неефективності. Вчений звертає увагу на те, що практика реалізації законів в Україні та в пострадянських республіках засвідчує недостатній рівень усвідомлення важливості питання якості закону. В той же час вказується на той факт, що якість закону не є абсолютно новим для юридичної науки в цілому. Сутність та ознаки закону, його роль і призначення в суспільстві, ідеї, які мають лежати в основі будь-якого юридичного закону, а отже і певні критерії відмежування якісних законів від неякісних, були і є предметом дослідження багатьох учених у різні історичні періоди [272, с. 22]. Від рівня якості законів на думку інших вчених залежить ефективність їх реалізації, стабільність правової системи і майбутнє правової держави [273, с. 193]. На необхідність побудови якісної правової бази звертають увагу й інші вчені, стверджуючи, що ступінь досконалості правопорядку визначається не кількістю прийнятих законів, а їх якістю і здатністю держави забезпечити їх дотримання, відповідністю юридичних актів тим реальним потребам, можливостям суспільства, які повинні враховуватися при розробленні, прийнятті та реалізації законів [274, с. 617]. Як бачимо, вчені звертають увагу на те, що проблематика якісних властивостей законодавства, його складових елементів, рівня їх належної ефективності є і будуть становити коло наукових інтересів вчених в різні періоди розвитку юридичної науки, а таким чином, це означає, що постійно перебуватимуть в полі значного рівня актуальності. Ми також підтверджуємо факт необхідності наукового дослідження предметних проблем закону як особливої юридичної, і в той же час, надзвичайно складної категорії. Це передбачає необхідність його дослідження за допомогою різноманітних методів та підходів, що

надасть змогу вивчити та виявити усі аспекти та сторони цієї юридичної категорії. Особливе значення в контексті зазначеного, на наше переконання, слід приділити дослідженню надзвичайних законів в аспекті їх якісних особливостей, адже попередньо нами вже зазначалося, що саме вони становлять особливий різновид законів в цілому.

Необхідність забезпечення відповідного напрямку дослідження, що стосується з'ясуванням якісних особливостей надзвичайних законів зумовлюється, на нашу думку, наступними причинами:

- недостатністю наукової розробки в юридичній науці теоретико-прикладних аспектів якості надзвичайних законів;

- необхідністю формування методологічної основи наукових досліджень надзвичайних законів в контексті їх якісних характеристик, що забезпечить можливість подальшого вивчення правових і практичних аспектів дії надзвичайних законів;

- важливістю впровадження елементів надзвичайного правового регулювання в умовах надзвичайних для суспільства та держави ситуацій чи обставин;

- можливістю виникнення негативних явищ та процесів, що можуть бути джерелом надзвичайних для суспільства та держави станів та ситуацій і потребуватимуть врегулювання надзвичайними законами.

Важливого значення дослідження теоретико-прикладних аспектів якості надзвичайних законів має і в контексті розвитку та вдосконалення юридичної науки та практики в Україні. Адже проблематика якості законів, і як наслідок, ефективність їх дії, є не лише предметом дискусій серед вчених України, а має і значне прикладне значення. Нами уже неодноразово зверталася увага на те, що жодна держава світу, а в тому числі і Україна, не застраховані від виникнення різного роду неординарних ситуацій, що, в кінцевому результаті, призводять до введення надзвичайного чи воєнного стану/ситуації. Звичайно, що ймовірність цього існувала завжди на кожному історичному етапі розвитку суспільства та держави, проте сучасна реальність вказує на те, що наслідки від виникнення тих чи інших обставин можуть бути катастрофічними за своїм масштабом та змістом

(матеріальні та фізіологічні), особливо зважаючи на те, які на сьогодні відбуваються природні катаклізми, терористичні акти, їх активність та масштабність тощо. На жаль, не проходять осторонь і від нашої держави та суспільства такі події, зважаючи на стан існуючих військових протистоянь та проведення антитерористичної операції на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областях, а також окупації (анексії) території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя, що породжує економічну та політичну нестабільність, значну кількість жертв, нелегальне поширення зброї. Екологічна ситуація вносить значні негативні корективи і на заході України викликаючи постійні повені, зсуви ґрунту. Тому, слідуючи такому негативному алгоритму подій, слід звернути увагу і науковій спільноті, і політичним діячам і юристам практикам на необхідність вирішення на рівні юридичної науки та практики кола питань, які стосуються розробки, прийняття та ефективної дії надзвичайних законів. На думку О.О. Фоміна, користування відповідними надзвичайними методами має бути вкрай обережним, оскільки вони мають властивість укорінюватися в політичну практику і рецидивувати уже і в стабільний період функціонування держави та суспільства [37, с.3].

Таким чином, зважаючи на актуальність наряду дослідження та тематики відповідного підрозділу дисертаційного дослідження, вважаємо за необхідне вирішити наступні завдання:

- узагальнити наукові погляди та ідеї вчених, предметом наукових пошуків яких є питання якості законів;
- конкретизувати визначення поняття «якість надзвичайних законів»;
- встановити та охарактеризувати сучасні проблеми якості надзвичайних законів в Україні;
- дослідити доктринальні уявлення вчених щодо розуміння факторів ефективності дії нормативно-правових актів в цілому;
- виокремити та розкрити зміст системи факторів, які забезпечують ефективність дії надзвичайних законів в Україні.

Доцільно зазначити, що одним із важливих чинників забезпечення ефективності законодавства є якість закону, як головного, найважливішого джерела в системі законодавства. На думку М. Теплока, якість закону значною мірою залежить від того, наскільки його зміст враховує необхідність регулювання відповідних суспільних відносин, наскільки правильно цей зміст визначений з позиції юридичної техніки [260, с. 72]. Аналогічний підхід знаходимо і в поглядах С. В. Плавича, який вважає, що закон є ефективним та якісним, якщо він відповідає суспільним потребам і реально регулює суспільні відносини відповідно до поставленої при його прийнятті мети [275, с. 150-151]. Важливою умовою ефективності дії надзвичайного закону, на нашу думку, є відповідність його нормативних положень стану суспільства і держави та тим відносинам, що потребують негайної регламентації у зв'язку із кризовим для суспільства і держави станом. Тобто нормативні положення надзвичайного закону мають цілком відповідати всім умовам того стану, в яких знаходиться суспільство та держава. Таким чином ефективність дії надзвичайних законів можлива за умови дійсної необхідності (доцільності) у прийнятті надзвичайного законодавчого акту та відповідності його нормативних положень тим умовам, які існують в даний для суспільства та держави кризовий час. Підтвердження доцільності такого акту виявляється лише в тому випадку, якщо прийняті нормативні положення дійсно забезпечать регулювання суспільних відносин.

В іншій науковій роботі С. В. Плавич стверджує, що на сьогодні якість законодавства України ще не відповідає вимогам часу, саме тому основним завданням вітчизняних правознавців є якісна підготовка текстів проектів нормативно-правових актів [276, с. 93]. Змістовнішим є підхід М. В. Фігеля, який стверджує, що основною вимогою якості правового закону є його ясність і зрозумілість для людини. Окрім того, правотворець повинен вміти не просто використовувати лінгвістичні та інші технічні засоби для вироблення зрозумілого, чіткого акта, а якомога чіткіше перекласти політику держави «мовою» ефективного закону, який широко застосовуватиметься [277, с. 99].

На думку Н.В. Артикуци, висока якість закону являє собою беззаперечну соціальну цінність, оскільки робить його дієвим та ефективним регулятором суспільних відносин, сприяє підвищенню правової культури і правосвідомості громадян, спонукає їх до правомірної поведінки, конструктивної взаємодії громадськості з органами влади, участі у публічному обговоренні законопроектів, утверджує традицію поваги до закону та держави в цілому [278, с. 29]. Натомість А.А. Мельник звертає увагу на певні особливості якості закону і виокремлює їх певні види. Вчена вважає, що соціальна характеристика якості закону передбачає адекватне відображення в ньому процесів, що відбуваються в суспільстві та їх проектування на майбутнє, прогнозування можливих шляхів розвитку суспільних відносин. Політичні параметри якості закону можуть бути визначені як міра відповідності обраних законодавцем варіантів регламентації певної сфери суспільних відносин і загальної спрямованості розвитку правової системи щодо вимог законодавчої політики, завданням та потребам суспільного розвитку [279, с. 397]. Н.В. Червінська також звертає увагу на взаємозалежність ефективності та якості закону. На думку вченої ефективність конкретного закону залежить від різних факторів – як внутрішніх, які постають із самого закону, так і зовнішніх, що зумовлюються умовами, у яких буде реалізовано закон. Найважливішим з усіх цих факторів є якість концепції закону, оскільки помилкова концепція закону може не тільки не призвести до очікуваного результату нормативного правового регулювання конкретних суспільних відносин, а й спричинити негативні наслідки, на відміну наприклад, від недоліків тексту закону. Очевидно, що завдання досягнення ознак якості закону має забезпечуватися за різними напрямками ще на стадіях його розробки [280, с. 55]. Під якістю закону слід розуміти сукупність сутнісних характеристик і його здатність реально задовольняти суспільні потреби та приватні інтереси [281, с. 10].

Слід виокремити і позиції вчених, які апріорі уже не акцентують увагу на необхідності такої ознаки законів як якість сприймаючи її як виключну необхідність, однак предмет їх наукових інтересів складають питання саме критеріїв якості законів, тобто яким критерієм він має відповідати, щоб бути

якісним, а як наслідок і бути ефективним. Так, на думку С.К. Дудар, одним із проблемних питань, які постають перед науковцями, є проблематика якісного закону, а точніше доктринального визначення критеріїв, на основі яких слід оцінювати закон [282, с. 23]. М.Г. Кравченко та А.Б. Заєць аналогічно вказують на те, що об'єктивно необхідним на сьогодні є визначення на основі сучасних досліджень у галузі теорії права ознак, яким має відповідати якісний юридичний закон [283, с. 68].

Зміст зазначених вище наукових позицій вчених вказує на досить важливу ознаку закону, тобто його якість, тому, узагальнюючи їх погляди та ідеї, слід виокремити такі положення:

- єдність наукових позицій та ідей полягає в тому, що важливою та необхідною ознакою закону як умови його подальшої ефективної дії є якісні характеристики;

- залежність характеристики якості закону від різноманітних за змістом факторів, тобто внутрішніх та зовнішніх, об'єктивних та суб'єктивних, національних та міжнародних;

- націленість якісного закону виявляється в адекватному і повному відображенні сутності та змісту регульованих ним суспільних відносин;

- відсутність єдності в наукових поглядах та ідеях щодо виокремлення загальних (спільних) критеріїв якості законів;

- дефіцит доктринальних та комплексних наукових досліджень щодо поняття якості надзвичайного закону та виокремлення необхідних критеріїв його якості.

Таким чином, узагальнені положення вказують на необхідність з'ясування та виокремлення критеріїв якості закону, виходячи із поглядів вчених, що надасть можливість сформулювати авторське бачення поняття «якість надзвичайних законів», виокремити критерії їх якості.

Якісний і досконалий закон є необхідною передумовою ефективного правозастосування, забезпечення правопорядку, розбудови правової держави. Негативні ж наслідки прийняття законодавчого акта неналежної якості можуть бути обтяжливими як для суспільства в цілому, так і окремих категорій осіб [278, с. 28]. На думку Л.М. Легіна, «якість закону» характеризується сукупністю властивостей і

зв'язків, якими повинен володіти будь-який якісно довершений закон і, відповідно, які повинні надаватись йому ще на стадії проектування [284, с. 198]. На думку А.В. Зайцевої, «якість закону» можна визначити через сукупність певних особливостей, що дають можливість визнати його законом. Як відомо з теорії, закон являє собою зовнішню форму вираження права та одночасно є його джерелом у формальному розумінні. Тобто особливості, сукупність яких формує якість закону, мають відповідати вимогам права. Загальною метою закону є регулювання суспільних відносин, тому його соціальні якості покликані відбивати ступінь і досконалість цього регулювання, а юридичний параметр якості вказує на відповідність норм закону принципам права та чинному законодавству [285, с.22-23].

О.І. Козулін, не визначаючи поняття «якості законів», лише вказує на їх характерні риси, до яких відносить: змістовність положень якісного закону має засновуватися на його концепції; належна форма викладу змісту закону, що забезпечує точність і ясність викладу змісту; зручність у використанні закону як юридичного документа [286, с. 207]. Виходячи із позиції вченого, якісний закон – це той нормативно-правовий акт, який має мати належну форму, засновану на концепції закону змістовність положень та зручність у використанні відповідного закону. Однак, на наше переконання, виокремлені ознаки вченим не відображають весь комплекс саме якісних ознак закону.

Зокрема, вчений В.В. Тальянін пішов від зворотнього, адже вказав на положення, які характеризують неналежну якість закону. Так, на думку вченого, неналежна якість законів виявляється в: 1) неадекватному відображенні в законі процесів, які здійснюються в суспільстві; 2) недостатньо точному проектуванні цих процесів в майбутньому, неточному прогнозуванні можливих шляхів розвитку суспільства, що сприятиме можливому помилковому вибору напрямів перспективного розвитку; 3) відсутності системності законодавства, недотриманні принципів внутрішньої узгодженості, несуперечливості, виникнення прогалин і колізій; 4) декларативності законів; 6) наявності юридичних і лінгвістичних помилок в законах; 7) недотриманні вимог законодавчої техніки [287, с. 209]. Таким чином, вчений звертає увагу на риси, які характеризують будь-який закон як

неякісний. Тому виходячи зі зворотнього, слід зазначити, що якісний закон має характеризуватися наступними рисами: реалістично та адекватно відображати весь спектр відносин, що мають місце в процесі функціонування суспільства та держави; належно визначати напрями подальшого розвитку суспільних відносин, що і призводить до розробки відповідних нормативних положень, а відповідно і до їх здатності регулювати такі суспільні відносин; розробка законопроектів має здійснюватися із дотриманням принципів системності та внутрішньої упорядкованості системи законодавства в цілому; обов'язкова розробка механізму реалізації прийнятих законів, що і забезпечить подальшу та належну реалізацію їх нормативних положень; обов'язкове дотримання вимог юридичної техніки законотворцями, що унеможливить появу значних юридичних та лінгвістичних помилок в прийнятих законах. Зміст виокремлених підходів вчених надає можливість стверджувати і про відсутність одностайності поглядів щодо критеріїв якості закону, що, на наше переконання, створює значні наукові прогалини та негативно впливає на теоретико-прикладні аспекти якості надзвичайних законів в контексті визначення поняття «якість закону» та подальшої ефективної реалізації його законодавчих положень.

Аналіз зазначених підходів до розуміння якісних характеристик закону, надає можливість конкретизувати, що якісний закон характеризується наявністю особливих сутнісних характеристик, які відображаються у відповідності вимогам юридичного, стилістичного, граматичного характеру; відображає реальний стан того об'єкту, що потребує законодавчого регулювання та досягає поставлених регулятивних цілей, які в ньому закладені. Згідно із вказаним визначенням та враховуючи природу надзвичайних законів можливо зазначити що під *якістю надзвичайних законів* слід розуміти комплекс їх сутнісних та юридико-технічних властивостей, що визначають спроможність досягати визначених цілей в умовах надзвичайного/воєнного стану чи ситуації.

Однак, на наше переконання, повне та ґрунтовне визначення поняття «якість надзвичайних законів» можливе за умови виокремлення та з'ясування критеріїв їх

якості, адже чітке визначення критеріїв якості законів, а в тому числі і надзвичайних законів, вказує на їх подальшу ефективну регулятивну дію.

Знову ж таки зауважимо про наявність різноманіття наукових точок зору щодо виокремлення тих чи інших критеріїв якості законів, що зумовлено, на наше переконання, авторськими поглядами самих вчених. Так, І. Головенко звертає увагу на те, що якості закону повинні бути притаманні досконала техніко-юридична форма настанов, їх соціальна адекватність та, як наслідок, здатність закону при відповідних умовах середовища та при відповідному ставленні адресата (суспільства в цілому та громадянина зокрема) забезпечити правомірний характер діяльності адресата і сприяти досягненню фактичних результатів, що впливають із мети закону. Якісний закон відрізняється легітимністю, узгодженістю з міжнародним і внутрішнім правом, здатністю при відповідних умовах до стабільної, прогнозованої й ефективної дії [288, с. 84]. Як бачимо, зміст зазначеного підходу передбачає певний комплекс умов за наявності яких, той чи інший закон можна вважати якісним. Зокрема, до таких, на думку вченого, належать техніко-юридична досконалість; соціальна вимога закону, що передбачає відповідність його положень інтересам суспільства; легітимність, тобто прийняття відповідного закону у відповідності до чітко регламентованого процесу та його узгодженість з іншими нормативно-правовими актами. В іншому науковому підході вказується не стільки на критерії якості закону як на проблеми (вимоги), яких не дотримуються при розробці та прийнятті закону законотворці. Зокрема, некомпетентність суб'єктів законопроектної діяльності, недотримання правил законодавчої техніки, ігнорування дотримання окремих процедур законодавчого процесу, які в більшості визначають якість нормативно-правового акту [289]. Слід акцентувати увагу на наявності значного кола наукових підходів щодо розуміння поняття якісний закон, його ознак, а особливо критеріїв якісного закону. Досить слушною є наукова позиція О.І. Чаплюк, яка досліджуючи особливості якісних норм національного та міжнародного права, вказує на необхідність виокремлення двох видів вимог, що, в свою чергу, складаються із сукупності критеріїв, одні з яких відображають особливості змістовної характеристики юридичних документів, а інші – дотримання

та виконання правил юридичної техніки щодо визначення специфіки технічного внутрішнього та зовнішнього оформлення юридичного документа. Так, зміст першого виду вимог складають такі критерії: дотримання принципів правотворчості (правильне формальне відображення прийнятих норм права, плановість та наукова обґрунтованість, відповідність прийнятих нормативно-правових актів принципам та нормам міжнародного права, обов'язкова наявність механізму реалізації прийнятих норм права), наступний вид вимог передбачає дотримання правил юридичної техніки, тобто відповідність основним принципам та напрямам логічної побудови змісту нормативних положень і їх структури, дотримання стилю викладення, правил, що висуваються до їх структури та реквізитів [290, с. 138-145]. Зазначений підхід щодо виокремлення критеріїв якості норм національного та міжнародного права має комплексний характер, адже включає в себе різноманітні за змістом вимоги щодо якості. Таким чином, слідуючи існуючим в науковій літературі вимогам щодо якості законів та законодавства в цілому, цілком логічним є виокремлення критеріїв якості надзвичайних законів, виходячи із їх природи та сутності.

Як і будь-який закон, надзвичайний закон для того аби бути якісним має відповідати певним вимогам (критеріям). На нашу думку, апробованими вимогами (критеріями), а тому і обов'язковими для надзвичайних законів мають бути: по-перше, врахування та дотримання принципів права в процесі прийняття надзвичайних законів, зокрема принципу законності, що передбачає відповідність закону положенням конституції, нормам та принципам міжнародного права, а також прийняття відповідних законодавчих актів уповноваженими суб'єктами та суворого дотримання процедури прийняття надзвичайних законів; принципу рівності, тобто положення надзвичайних законів мають передбачати забезпечення рівності прав та обов'язків громадян незалежно від їх правового статусу та інших фізіологічних та матеріальних характеристик в умовах дії надзвичайного/воєнного стану чи ситуації, принципу гуманізму, що передбачає в умовах надзвичайного/воєнного стану чи ситуації; забезпечення та гарантування природних прав людини, тобто незважаючи на критичність ситуації, положення надзвичайних

законів мають все таки наскільки це можливо та допустимо в таких умовах враховувати загальнолюдські принципи життєдіяльності та розвитку людини; по-друге, відповідати принципам правотворчості. В першу чергу, принципу оперативності, що передбачає швидке реагування на відповідні зміни і вимагає оперативного прийняття відповідного юридичного документа, змістовні положення якого мають адекватно відповідати змінам у суспільних відносинах, принципу процедурності, що передбачає дотримання встановлених правил прийняття надзвичайних законів. Дотримання процедури їх розробки і прийняття, на наше переконання, має комплексний характер, що передбачає врахування не лише юридичного аспекту (правил законодавчої процедури прийняття надзвичайних законів), а і стилістичного та граматичного аспектів в процесі їх розробки.

Наявність виокремлених вище проблем якості законів України, які на сьогодні існують на практичному та науковому рівнях, надає можливість стверджувати і про їх належність до надзвичайних законів. В той же час варто зауважити, що відповідна проблематика якості надзвичайних законів є дещо абстрактною, адже практика прийняття надзвичайних законів в Україні не є поширеною. На нашу думку, це зумовлено не відсутністю потреби у правовій регламентації суспільних відносин, які виникають у кризових для держави і суспільства умовах (такі умови були наявними і в Україні, особливо під час проведення антитерористичної операції на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областях, окупації (анексії) території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя, затоплення територій унаслідок повені і паводків у весняний період та ліквідації їх наслідків на території України тощо), а вочевидь наявністю певних суб'єктивних факторів політичного характеру. Прийняття надзвичайних законів тягне за собою певні наслідки не лише юридичного характеру, а й іншого, зокрема фінансового, що не завжди відповідає партикулярним інтересам політичних сил, які знаходяться при владі. Цим і пояснюється відсутність практики прийняття надзвичайних законів в Україні, зокрема законодавчо визначеної процедури їх прийняття, науково-методичних рекомендацій щодо їх розробки, суб'єктів прийняття тощо.

Підсумовуючи можливо зазначити, що проблематика якості надзвичайних законів в межах теоретичного підходу може бути охарактеризована на двох рівнях: науковому та практичному. На науковому рівні проблематика якості надзвичайних законів визначена наступними аспектами, зміст яких зумовлено значним дефіцитом:

- комплексних наукових досліджень якості надзвичайних законів в Україні та аспектів їх розробки і прийняття;
- високоякісних науково-методичних рекомендацій щодо розробки та прийняття надзвичайних законів в Україні;
- науково-обґрунтованого методологічного забезпечення розробки та прийняття надзвичайних законів в Україні;
- науково-обґрунтованої на державному та регіональному рівнях концепції розробки та прийняття надзвичайних законів в Україні;
- науково-обґрунтованого прогнозування та координації щодо розробки та прийняття надзвичайних законів в Україні;

В свою чергу практичний рівень розробки та прийняття надзвичайних законів в Україні визначається аспектами, зміст яких, складають такі положення:

- відсутність належно розробленої та закріпленої на законодавчому рівні процедури розробки та прийняття надзвичайних законів в Україні;
- відсутність належного організаційного та організаційно-правового забезпечення розробки і прийняття надзвичайних законів в Україні.

На нашу думку, потребують подальшого ґрунтовного дослідження питання щодо з'ясування змістовних особливостей факторів, які забезпечують ефективність дії надзвичайних законів в Україні, оскільки їх з'ясування має важливе значення особливо в прикладному характері. Слід звернути увагу на те, що питання, пов'язані з теоретико-практичними аспектами дії надзвичайних законів, зокрема в контексті їх дії в просторі, часі та за колом осіб розглядалися нами в межах попереднього підрозділу. Тому цілком логічно, виникає необхідність у дослідженні змісту факторів, які забезпечують ефективність дії надзвичайних законів в Україні.

Так, на думку Н.Р. Нижник, без дієвого та ефективного права неможливо вчасно та якісно вирішити проблемні ситуації в Україні. В сучасних умовах дієвість

системи нормативно-правових актів розглядають як індикатор розвитку держави разом із показниками економічного росту, благополуччя громадян, національної безпеки. Разом з тим, вченою звертається увага і на недосконалість сучасного стану законодавства, яке сьогодні не повною мірою відповідає кваліфікованим характеристикам стабільного та системного регулятора суспільних відносин [291, с.50]. Схожої точки зору дотримується і М.Г. Кравченко, вказуючи на те, що реалізація ефективних, якісних, демократичних, правових, прогресивних, справедливих за своїм змістом, законів є основою правового законодавства. Саме такі закони, на думку вченого, є правовою основою для нормального функціонування суспільства та держави, забезпечення правопорядку в Україні. Закон, на думку вченого, власне і створюється для того, щоб бути реалізованим, перетворитися з можливого в реальне і створюється не просто для автономного буття, а для реального функціонування, для активного впливу на суспільні відносини, які є об'єктом його регулювання [292, с. 141]. Питання дії нормативно-правових актів є одним із ключових напрямів юридичних досліджень і складають сферу наукових інтересів широкого кола науковців. Це пояснюється актуальністю та особливою важливістю питань, пов'язаних з дією нормативно-правових актів та їх ефективною здатністю і реальною потенційністю впорядковувати суспільні відносини, які є об'єктом їх регулювання. Це, на думку А.В. Зайцевої зумовлено і тим, що така увага до ефективності пояснюється складним становищем сучасної правової системи, ознакою якої є наявність безлічі різних нормативних актів, що не виконують своєї суспільної мети [285, с. 21]. Також панує точка зору і щодо недоліків сучасного законодавства. Так, на думку О. Г. Мурашина, сучасне законодавство розвивається доволі хаотично, залежно від політичної кон'юнктури, є значною мірою невпорядкованим, суперечливим, складним і подекуди непридатним для реалізації. Спостерігається ігнорування правил законодавчої техніки при прийнятті законів, порушення принципу розподілу влади, інших демократичних принципів. Внаслідок цього суттєво знижується ефективність регулювання суспільних відносин [293, с. 174-176].

Зрозумілим є те, що така пильна увага науковців породжує і певну дискусію у процесі дослідження зазначених питань, і як результат, багатоваріативність підходів та різноманітних точок зору щодо розуміння природи, сутності та значення дії нормативно-правових актів. Не залишаються і поза увагою науковців питання ефективності дії надзвичайних законів, що, на наше переконання є цілком логічним, адже попередньо ми уже звертали увагу на значення ефективної дії нормативно-правових актів як основного регулятора суспільних відносин, особливого значення відіграє ефективна дія надзвичайних законів у кризових для держави і суспільства умовах. Тому закономірним є дослідження факторів ефективної дії нормативно-правових актів в цілому, на підставі чого можливо виокремити та розкрити зміст факторів ефективності дії надзвичайних законів в Україні. Першочергово слід проаналізувати підходи вчених, предмет наукових досліджень яких становили питання дії нормативно-правових актів та факторів їх ефективності.

На думку М.О. Теплюка, на сучасному етапі забезпечення ефективності законів залишається однією із найслабших ланок функціонування всієї політичної системи. Реалізація кожного закону є надзвичайно складним процесом, який залежить від багатьох факторів, і в якому існують певні закономірності, властиві реалізації будь якого закону [294, с. 32-34]. Автор відповідного підходу, хоч і не вказує на конкретні фактори, які можуть істотно впливати на реалізацію приписів закону, проте звертає увагу на те, що на процес реалізації закону впливає значна кількість факторів. Це є доречним в контексті характеристики факторів ефективності дії надзвичайних законів, адже їх особлива природа вказує на можливість виокремлення окрім загальних факторів також і групи особливих факторів, що можуть впливати на ефективність їх дії. Схожа позиція вбачається і в наукових поглядах Н.В. Червінської, яка виділяє дві групи факторів. На думку вченої, ефективність конкретного закону залежить від різних факторів, як внутрішніх, які постають із самого закону, так і зовнішніх, що зумовлюються умовами, у яких буде реалізовано закон [280, с. 55]. Відповідний підхід аналогічно попередньому переконує нас в тому, що дія нормативно-правових актів залежить від сукупності багатьох різноманітних за своєю природою факторів. Окрім того це

вказує на те, що на ефективність дії конкретного закону можуть впливати різні за змістом фактори, що залежать від особливостей самого закону, а саме предмету правового регулювання, меж правового регулювання, суб'єктної складової тощо. Це підтверджує необхідність виокремлення факторів ефективності дії надзвичайних законів, адже саме вони мають особливий предмет та межі правового регулювання. В цій же науковій роботі вчена, не вказуючи на інші фактори, лише зазначає, що найважливішим з усіх цих факторів є якість концепції закону, оскільки помилкова концепція закону може не тільки не призвести до очікуваного результату нормативного правового регулювання конкретних суспільних відносин, а й спричинити негативні наслідки, на відміну, наприклад, від недоліків тексту закону. Очевидно, що завдання досягнення якості закону має забезпечуватися за різними напрямками ще на стадіях його розробки [280, с. 55]. На думку вченої, подальша ефективність дії закону залежить саме від внутрішніх факторів, тобто від належної процедури його розробки та прийняття. А таким чином, впливає взаємозалежність таких категорій як якість та ефективність закону. Погоджуючись із цією позицією, можемо лише підсумувати, що дійсно якісна концепція закону, а особливо надзвичайного закону, має вагоме значення для майбутньої ефективної дії надзвичайних законів. Проте слід зауважити, що розробка та прийняття надзвичайних законів передбачається в достатньо оперативних умовах, тому в даному випадку слід говорити про більш ретельну розробку концепції надзвичайного закону, особливо зважаючи на його функціональне призначення. Аналогічного підходу дотримується і А.В. Зайцева, звертаючи увагу на такий фактор ефективності закону як прогнозування та планування, оскільки якість і ефективність закону, за словами вченої, закладаються на етапі його підготовки. Ефективність реалізації закону як джерела права залежить від багатьох факторів: соціальних, політичних і суто правових. Для підвищення ефективності реалізації закону пропонується підвищити його якість [286, с. 21-22]. Незаперечним є те, що прогнозування та планування є одним із важливих принципів правотворчості, а тому і є важливою умовою, що забезпечує подальшу ефективну дію закону. Однак, враховуючи непередбачуваність виникнення кризових для держави та суспільства

ситуацій, застосування відповідного принципу в контексті розробки надзвичайних законопроектів є не зовсім логічним. Якщо спрогнозувати виникнення тих чи інших кризових ситуацій в певній мірі можливо, то планування їх прийняття не є зовсім доречним. Вважаємо, що прогнозування та планування є більш доцільним в межах здійснення поточної правотворчості, а в контексті здійснення надзвичайної правотворчості необхідно застосовувати інші заходи для підвищення якості розробки та прийняття надзвичайних законів. Слід звернути увагу на той факт, що з-поміж інших факторів (соціальних, політичних та правових) вчена пріоритетність надає якості закону як умови його ефективної реалізації. Не заперечуючи про якість закону як важливої умови ефективної реалізації приписів закону, на наше переконання, особлива природа надзвичайних законів потребує застосування комплексу факторів не надаючи перевагу одним факторам перед іншими з метою подальшої ефективності їх дії. В даному випадку необхідно розмежовувати умови, що забезпечують розробку та прийняття якісних надзвичайних законів та умови, що забезпечують ефективність їх дії, оскільки це надасть змогу виокремити більше коло факторів, що впливають на ефективність дії надзвичайних законів в Україні. На думку М.Г. Кравченка, комплексна природа якості закону передбачає дотримання певних вимог, які є передумовами реалізації його приписів. До них належать: - вимога щодо змісту приписів закону, які виявляються в необхідності адекватного відображення й узгодження в законі прав, свобод та інтересів різних суб'єктів права; вимога адекватного розподілу прав та обов'язків між суб'єктами права; своєчасність закону та відповідність його рівню розвитку суспільних відносин; оптимальність рішення, яке покладено в основу нормативно-правового регулювання; ресурсне забезпечення закону; правильно сформульовані мета і завдання закону; правильний вибір методу нормативно-правового регулювання закону; гарантованість нормативних можливостей суб'єктів права; дотримання вимог законодавчої техніки під час створення закону тощо [283, с.72].

До факторів, які істотно впливають на створення ефективних текстів законодавства, відноситься відсутність єдиної теоретично та методологічно обґрунтованої політики у сфері їх термінологічно-мовного оформлення [295, с. 8].

Отже, одним із важливих факторів подальшої дії законів є наявність ефективності самих текстів законів. Таким чином, якість закону є однією із пріоритетних умов, що забезпечують подальшу дію закону.

Слід зазначити, що існує значна кількість знань про ті фактори, які зумовлюють ефективність реалізації закону. При цьому кожен із цих факторів є безсумнівно цінним і відіграє свою важливу роль у досягненні стану ефективності реалізації закону. По-перше, ефективність реалізації закону – це оціночна категорія, об'єктом оцінювання якої є результати реалізації закону з позиції вирішення завдань і досягнення цілей, які ставилися при створенні закону. У такому разі мета створення закону стає визначальним фактором, тим орієнтиром, який визначальним чином впливає на все подальше буття закону. По-друге, ефективність реалізації закону – це певна дійсність, яка виникає внаслідок активності причини, що становить мету, заради якої створювався закон наслідком взаємодії значної кількості юридичних, економічних, політичних, історичних, соціальних, організаційних, ідеологічних та інших факторів, які створюють передумови для існування цієї дійсності [292, с. 81]. Зміст відповідного підходу передбачає те, що ефективним є той закон, внаслідок реалізації якого було досягнуто мету, заради якої він приймався та внаслідок взаємодії інших факторів. В контексті ефективності дії надзвичайних законів слід зазначити, що мета є надзвичайно важливим аспектом реалізації його нормативних положень, разом з тим найбільш оптимальне її досягнення, на наше переконання, можливе за умови позитивного впливу сукупності усіх факторів.

Інші вчені, досліджуючи ефективність дії нормативно-правових актів вказують на фактори впливу більш прикладного характеру. Так, на думку М. О. Теплюка, одним із важливих факторів, що істотно впливає на ефективність дії закону – це вдало розроблений механізм утілення закону в життя, забезпечення його реального впливу на суспільні відносини [260, с. 18]. Значення відповідного фактору впливу на ефективність дії надзвичайних законів має надзвичайно важливе значення, на нашу думку, відсутність належно розробленого та закріпленого на нормативному

рівні механізму введення в дію навіть якісних законів та надзвичайних законів не забезпечить їх подальшої ефективної дії.

С.А. Воробйова вважає, що навіть самий якісний закон виявиться неефективним, якщо практика застосування його органами державної влади не буде відповідати потребам суспільства та його громадян [260, с. 42]. Зазначений підхід безумовно відіграє важливе значення в аспекті дії законів та ефективної реалізації їх нормативних положень, оскільки неприпустимими є в процесі реалізації положень закону застосування заходів відповідними органами, що можуть порушувати права та свободи громадян та не відповідати їх інтересам. Проте в контексті ефективності дії надзвичайних законів слід зауважити, що наслідки воєнного/надзвичайного стану/ситуації можуть завдати більшої шкоди життю та здоров'ю громадян, аніж реалізація положень надзвичайних законів, які можуть тимчасово обмежувати основоположні права та свободи громадян чи протирічити їх інтересам та потребам. Слід констатувати, що такі заходи в жодному випадку не повинні шкодити демократичним засадам розвитку суспільства і держави та конституційним гарантіям прав та свобод людини і громадянина.

Закон може бути неефективним навіть в тому випадку, якщо він якісний. Причиною цього, за словами О.О. Фоміна, може бути неправильне застосування закону, зміна умов його реалізації, зміна суспільної думки по відношенні до уже чинного закону тощо. Разом з тим, рівень реалізації норм права (ефективність механізму дії норм) визначається тим, наскільки повно та кваліфіковано суб'єкти права дотримуються, виконують, використовують та застосовують правові норми. Лише в результаті здійснення право виступає в якості активного інструменту впливу на формування і розвиток суспільних відносин [37, с. 163].

Існує точка зору в межах якої визначається, що соціальна ефективність права досягається через такі фактори:

- морально-етичні цінності суб'єктів правотворчості і правозастосування;
- належна якість змісту (обґрунтованість, доцільність, економічність, соціальна корисність) нормативно - правового акту;

- уміле використання всього арсеналу технічних засобів та правил юридичної техніки;

- результативність роботи юридичних органів, стан юридичної практики;

- рівень правової свідомості та правової культури суб'єктів правотворчості і правозастосування;

- використання заходів примусу і відповідальності [300].

Підводячи підсумок та узагальнюючи погляди та ідеї вчених, слід зазначити, що розуміння природи та сутності факторів ефективності дії нормативно-правових актів (законів, надзвичайних законів) в межах юридичної науки зводиться до таких положень:

- неусталеність категоріального розуміння поняття «фактори ефективної дії законів» та «фактори ефективної дії надзвичайних законів»;

- різновекторність та дискусійність поглядів вчених до виокремлення та класифікації факторів ефективності дії нормативно-правових актів та факторів ефективності дії надзвичайних законів;

- доктринальне визначення категорії «якість» в контексті одного із пріоритетних та важливих факторів, що здійснює значний вплив на ефективність дії нормативно-правових актів;

- акцентування уваги вчених на значенні факторів та їх особливому впливові на ефективність дії нормативно-правових актів як важливого інструменту регулювання суспільних відносин.

Складна природа надзвичайних законів та ефективність їх дії передбачає застосування комплексного підходу для виокремлення системи факторів та розкриття їх змісту, які є важливою умовою ефективності дії надзвичайних законів в Україні. Засновуючись на цьому цілком логічним, на наше переконання, є виокремлення таких факторів ефективності дії надзвичайних законів, що мають комплексний вплив. Це передбачає можливість класифікації факторів ефективності дії надзвичайних законів шляхом застосування такого критерію класифікації як межі впливу. У відповідності до меж впливу фактори ефективності дії надзвичайних законів слід поділити на загальні та окремі. Загальні фактори

ефективності дії надзвичайних законів в Україні являють собою універсальну систему умов, що відображають загальні закономірності об'єктивного стану розвитку суспільства та держави, стан міжнародного співробітництва та участь держави у відповідному співробітництві, а також особливості законодавчого процесу в цілому. Спеціальні фактори ефективності дії надзвичайних законів зумовлені природою та сутністю надзвичайних законів і являють собою систему спеціальних умов, що відображають юридично-технічні, процесуальні аспекти, а також особливості дії надзвичайних законів.

Серед загальних факторів ефективності дії надзвичайних законів слід виокремити такі:

1. За сферами впливу:

- *соціальні фактори* ефективної дії надзвичайних законів. Розробка та прийняття надзвичайних законів відбувається в достатньо складних умовах, що потребує більш ґрунтовнішого підходу для їх прийняття. За умови прийняття поточних законів зміст відповідного фактору передбачає врахування суб'єктами законодавчого процесу всієї сукупності умов та обставин функціонування та розвитку суспільства і держави, потреб та інтересів населення з метою забезпечення їх соціального благополуччя. Таким чином зміст відповідного фактору в межах розробки та прийняття надзвичайних законів за аналогією має виходити в першу чергу від максимального врахування соціальних потреб та інтересів населення, яке стало жертвою тієї чи іншої надзвичайної ситуації чи стану, забезпечення та гарантування їх соціального благополуччя, врахування матеріальних наслідків, які настали або можуть настати з можливістю їх подальшого відшкодування тощо;

- *економічні фактори* ефективної дії надзвичайних законів. Рівень економічного стану держави та суспільства є важливим показником матеріальних умов життєдіяльності населення. Проте, існування надзвичайного стану негативно впливає на функціонування та розвиток усіх сфер суспільства, а особливого економічного стану, що врешті призводить до низької ефективності надзвичайних законів. Цілком очевидним є вплив економічних факторів на рівень ефективності дії

надзвичайних законів, окрім того їх прийняття потребує додаткових видатків з бюджету держави на реалізацію їх законодавчих положень;

- *політичні фактори* ефективної дії надзвичайних законів, як правило це умови, які визначають рівень політичного стану суспільства та держави, наявність та активну діяльність різноманітних політичних партій, рухів, об'єднань громадян, їх участь в законотворчій діяльності. Тому наявність політичних факторів в процесі розробки та прийняття надзвичайних законів є особливо важливим. Адже, зокрема, ефективність дії надзвичайних законів певною мірою залежатиме від ступеня довіри населення до державних структур, які можуть бути суб'єктами законодавчого процесу, рівня їх правової культури та свідомості, від статусу влади в очах та свідомості населення тощо;

- *ідеологічні фактори* ефективної дії надзвичайних законів є тими умовами, які відображають рівень правової культури та свідомості населення та посадових осіб. Відомо, що ефективність дії нормативних положень будь-якого нормативно-правового акту залежить від рівня розуміння та усвідомленості його змісту населенням, тобто тими адресатами, на яких він поширюється. Тому ідеологічні фактори ефективної дії надзвичайних законів мають забезпечити адекватне сприйняття та розуміння населенням змісту їх нормативних положень, повагу та віру у необхідність таких надзвичайних законів і справедливість їх змісту;

- *інформаційні фактори* ефективної дії надзвичайних законів. Зміст відповідних факторів відображає процес по забезпеченню рівня інформованості населення щодо прийняття тих чи інших законодавчих актів, особливо надзвичайних законів. Важливість відповідного фактору полягає в оперативному інформуванні населення про зміну правового регулювання тих чи інших відносин, зміну правового статусу суб'єктів права (адресатів відповідного надзвичайного закону) тощо. Саме від вчасної обізнаності населення з нормативними положеннями надзвичайного закону залежить ефективність його дії, що є важливим під час надзвичайного стану чи ситуації.

2. За територією:

- *національні* (внутрішньодержавні) тобто умови, що відображають внутрішній стан функціонування та розвитку суспільства і держави, визначають рівень надзвичайної ситуації чи стану, його наслідки тощо;

- *міжнародні* (міждержавні) умови, які характеризують можливість впливу зовнішніх дій на ефективність дії надзвичайних законів, зокрема наявність міжнародної правової бази, вплив політики іноземних держав та їх міжнародна співпраця, різноманітні інтеграційні процеси тощо. Так це виявляється у відповідності надзвичайних законів нормам та принципам міжнародного права. Відповідність національного законодавства тієї чи іншої держави нормам та принципам міжнародного права є необхідною вимогою часу, особливо, на нашу думку, це стосується надзвичайних законів. Адже їх природа вказує на досить таку «хитку» межу, порушення якої може призвести до недотримання та порушення основоположних прав та свобод громадян. Надзвичайні закони безумовно за своїм змістом мають максимально передбачати дотримання прав та свобод громадян, а таким чином слідувати положенням міжнародних документів, які декларують та на міжнародному рівні закріплюють відповідні принципи захисту.

3. *За змістом:*

- *якісно-професійні*. Зміст відповідних факторів вказує на якісні особливості змісту законодавчих положень надзвичайних законів. Зокрема, це передбачає, що якість нормативних положень залежить також від врахування сукупності факторів, починаючи з моменту проходження стадій розробки законопроекту та його прийняття і введення в дію. Адже досягнення якісних за змістом надзвичайних законів можливе за умови їх розробки з дотримання певних вимог. В цьому випадку слід вказати, що якісний зміст нормативних положень надзвичайних законів є визначальною умовою (фактором), що впливає на подальшу ефективність їх дії. Разом з тим, важливе значення відіграє і рівень професіоналізму суб'єктів законодавчого процесу. Реалізація відповідного аспекту виявляється у наявності відповідних якостей суб'єктів законодавчого процесу, які характеризують рівень їх професіоналізму та високу обізнаність у процесі розробки та прийняття якісних надзвичайних законів. Тобто суб'єкти законодавчого процесу мають мати високий

рівень правової культури, моральних якостей, значний досвід у сфері законопроектної діяльності, мати навички застосування комплексу засобів юридичної техніки в процесі розробки надзвичайних законопроектів тощо. Зокрема, зазначений фактор ефективності дії надзвичайних законів має вагомий взаємозв'язок із іншими факторами, адже від наявних професійних якостей залежить і реалізація інших факторів ефективності дії надзвичайних законів, зокрема якість, системність, відповідність нормативних положень надзвичайних законів тощо;

- *процесуально-технічні*, а саме наявність законодавчо закріпленого механізму реалізації надзвичайних законів. Можливо з впевненістю зазначити про вагоме значення відповідного фактору ефективної дії надзвичайних законів. Це передбачає, що з прийняттям надзвичайного закону паралельно має бути регламентовано механізм реалізації нормативних положень відповідного законодавчого акту, оскільки лише законодавчо встановлений чіткий механізм реалізації нормативних положень надзвичайного закону є засобом забезпечення його подальшої ефективної дії та цілковите досягнення мети його реалізації. Окрім того наявність чітко розробленого механізму є певним превентивним засобом щодо ризику появи неефективних та суто декларативних законодавчих актів. Таким чином, надзвичайні закони мають бути законами прямої дії з передбаченим чітким механізмом їх реалізації. Також важливим аспектом є стан застосування правил юридичної техніки як один із важливих факторів ефективної дії надзвичайних законів. Не применшуючи значення відповідного фактору в процесі прийняття поточних законів, слід зауважити, що в процесі розробки та прийняття надзвичайних законів відповідний фактор набуває особливо гострого характеру, адже природа цих законодавчих актів та їх цільове призначення потребують особливого підходу в процесі формулювання змісту нормативних положень надзвичайних законів. Тому врахування правил юридичної техніки забезпечить чіткість, ясність, конкретність текстуального виразу нормативних положень надзвичайних законів. Це є дуже важливо, адже специфіка надзвичайних законів полягає в тому, що має забезпечуватися цілковита доступність змісту нормативних положень надзвичайних

законів до їх адресатів, що, на наше переконання, можливе лише за умови дотримання правил чіткого, лаконічного, логічного, стилістичного текстуального формулювання їх змісту, а також дотримання правил граматики та вживання єдиної термінології та послідовність і системність у структурній побудові нормативних положень надзвичайних законів.

Спеціальні фактори ефективності дії надзвичайних законів виходять із природи та сутності надзвичайних законів та є особливими умовами ефективної дії надзвичайних законів.

Серед спеціальних факторів ефективної дії надзвичайних законів слід виокремити наступні:

1. За особливостями дії:

- *територіальні фактори* ефективності дії надзвичайних законів. Це умови дії законів, які визначають просторову сферу їх дії, відповідні фактори є важливими в процесі дії надзвичайних законів. Відомо, що дія надзвичайних законів може обмежуватися просторовими межами, які залежать від територіальних меж поширення надзвичайної ситуації, тобто чи в межах всієї держави чи на окремих територіях. Зазначені умови, на наше переконання, визначають ефективність дії надзвичайних законів;

- *часові фактори* ефективності дії надзвичайних законів, тобто умови, які визначають часові особливості дії надзвичайних законів, адже відомо, що однією із основних рис надзвичайних законів є їх тимчасовий характер. На ефективність дії надзвичайних законів можуть впливати і відповідні часові моменти.

2. За рівнем організації:

- *оперативні фактори*. Є однією із важливих умов ефективної дії надзвичайних законів, зміст якого зводиться до необхідності прийняття швидкого, але в той же час мотивованого та виваженого рішення щодо розробки та прийняття надзвичайних законів. Неодноразово зазначалося, що надзвичайний/воєнний стан та їх негативні наслідки не зовсім можливо передбачити, а тому і спрогнозувати прийняття необхідних законодавчих актів. Таким чином, швидке та обґрунтоване рішення щодо розробки і прийняття необхідних надзвичайних законів є однією із

важливих умов їх ефективної реалізації, адже інколи затягування часу призводить до більш негативних наслідків дії таких кризових для держави і суспільства станів і, таким чином, нівелює ефективність дії законодавчих положень надзвичайних законів, які були прийняті невчасно, адже можливо рівень їх регулювання суспільних відносин не буде уже таким ефективним як це передбачалося.

- *обґрунтованість та виваженість* як фактор ефективності дії надзвичайних законів.

Виваженість суб'єктів законодавчого процесу як фактор ефективності дії надзвичайних законів. Зміст відповідного фактору передбачає досить уважний, навіть оптимізований підхід суб'єктів законодавчого процесу до прийняття рішення щодо розробки та прийняття надзвичайних законів. Неодноразово зазначалося про особливу природу надзвичайних законів реалізація яких може мати позитивний характер, а у випадку неналежного та необ'єктивного прийняття рішення щодо їх прийняття може мати і негативні наслідки для суспільства та держави. Тому основним завданням суб'єктів законодавчого процесу є комплексне врахування всіх умов, обставин, прорахування наслідків дії таких законів, ефективності їх дії тощо. Саме це забезпечить досягнення позитивної регламентації тих відносин, для яких він власне і приймався. На наше переконання, досягнення зазначеного можливе, якщо суб'єкти законодавчого процесу мають значний досвід в процесі розробки та прийняття законів та надзвичайних законів, достатній життєвий досвід, володіють значною базою знань, вміють надавати об'єктивний аналіз тим подіям та явищам, що відбуваються. Саме володіння такими позитивними характеристиками визначатиме стриманість, прорахованість та виваженість суб'єктів законодавчого процесу під час розробки та прийняття надзвичайних законів, адже поспішність у прийнятті рішень, а особливо у таких важливих питаннях як прийняття надзвичайних законів, може призвести до непередбачуваних наслідків і тому числі і до негативних;

- *організаційні фактори* ефективної дії надзвичайних законів являють собою комплекс заходів (обставин), що мають забезпечити належний рівень розробки та прийняття надзвичайних законів, а також подальшу їх дію. Такі обставини, на нашу

думку, мають багатоаспектний характер, адже організаційні заходи мають передбачатися з моменту розробки надзвичайного закону і завершуватися моментом реалізації його норм, тобто супроводжувати весь процес. Це передбачає комплексне нормативне забезпечення здійснення законодавчого процесу з прийняття надзвичайних законів, оптимізацію роботи суб'єктів законодавчого процесу, суб'єктів із застосування його законодавчих положень, їх соціально-правової активності, рівня їх правової свідомості та правової культури, так і інших осіб, які забезпечують матеріальну та технічну сторону цього процесу з моменту прийняття і його дії. Рівень передбачення відповідних умов (обставин), їх врахування безсумнівно впливає на ефективність дії надзвичайних законів.

Висновки до розділу 3

Дослідження практичних аспектів прийняття та дії надзвичайних законів обумовило правомірність наступних висновків:

Прийняття надзвичайних законів в кризових умовах функціонування та розвитку суспільства і держави обумовлені введенням надзвичайного стану чи проголошення надзвичайної ситуації, потребує дотримання нормативно закріпленого процесу. Чітко регламентований процес тих чи інших дій надає їм логічного, чіткого та послідовного характеру та забезпечує ефективність та системність отриманого результату.

Потреба у дослідженні процесуальних засад прийняття надзвичайних законів є сьогодні доволі об'єктивною і витребуваною наукою і практикою, розвитком державно-правової дійсності, а також необхідністю забезпечення і гарантування безпеки в умовах кризових обставин.

Існування прогалін на доктринальному рівні щодо сучасного законодавчого процесу, а саме в аспекті процесуальних засад прийняття надзвичайних законів, є на сучасному етапі розвитку суспільства та держави, де існує значна імовірність виникнення кризових для них ситуацій, є абсолютно неприпустимим як на рівні практики, так і на рівні юридичної науки.

Слід виокремити таку схему розгляду та прийняття проектів надзвичайних законів.

1. Внесення проекту надзвичайного закону суб'єктами права законодавчої ініціативи.
2. Розгляд проекту надзвичайного закону.
3. Голосування проекту надзвичайного закону.
4. Направлення тексту закону на підпис Президенту України та набрання чинності.

Належна реалізація нормативних положень надзвичайних законів забезпечується наявністю їх юридичних властивостей, серед яких основне місце займає така важлива складова як дія нормативно-правових актів в аспекті тріади елементів простору, часу та кола осіб.

Дія надзвичайних законів є його потенційною здатністю регулювати суспільні відносини в умовах надзвичайних обставин та визначається часовими, просторовими особливостями.

Межі дії надзвичайних законів є часовими, просторовими та суб'єктивними параметрами, в яких ці закони здійснюють вплив на суспільні відносини в кризовому стані, зумовленому масштабністю надзвичайних ситуацій та обставин, що мають місце в суспільстві та державі.

Особливостями дії надзвичайних законів у часі є її тимчасовий характер, співпадіння дат набрання чинності та дати офіційного оприлюднення, втрата чинності, пов'язана із закінченням строку дії надзвичайних обставин.

Особливості дії надзвичайних законів у просторі пов'язуються із поширенням на суходільну, повітряну та просторову сфери; обумовленістю масштабністю надзвичайного стану, що обумовлює поширення на всю територію держави чи певну територіальною, екстратериторіальною дією.

Особливості дії надзвичайних законів за колом осіб пов'язується їх поширенням на всіх суб'єктів, які перебувають в межах надзвичайної ситуації.

Загальні фактори ефективності дії надзвичайних законів в Україні – це універсальна система умов, що відображають загальні закономірності об'єктивного стану розвитку суспільства і держави, міжнародного співробітництва та участь держави у цьому процесі, а також особливості законодавчого процесу в цілому.

Основними серед них є соціальні, економічні, політичні, ідеологічні та інформаційні; національні та міжнародні, якісно-професійні та процесуально-технічні.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання, що полягає у з'ясуванні природи, функціонального призначення надзвичайних законів та їх місця в системі законодавства. На підставі отриманих результатів сформульовано такі висновки, положення та пропозиції:

1. Генезу становлення світоглядних уявлень про надзвичайні закони можливо розподілити на два етапи: 1) формування світоглядної основи в ранній період; 2) становлення уявлень про надзвичайні закони в сучасній науці.

Ранній період забезпечив формування світоглядної основи формування уявлень про закон. Сучасне світоглядне сприйняття надзвичайних законів має теоретичний та галузевий вияви і може бути класифікованим за рівнем наукових досліджень (монографічне, дисертаційне, науково-публіцистичне), за територіальними межами поширення (міжнародне, національне) та за різновидами юридичного наукового пізнання (історико-теоретичне, галузеве, спеціально-прикладне).

2. Методологічну основу дослідження надзвичайних законів склали філософські підходи, принципи наукового пізнання та система методів. Функціональні можливості підходів та методів зводяться до пізнання надзвичайних законів як правового явища, що виникає, функціонує і розвивається, має самостійне теоретичне і практичне значення, наукознавчий характер, спрямоване на забезпечення і захист основоположних прав і свобод людини в умовах особливого стану. Надзвичайні закони досліджені як ціннісна категорія, що містить законодавчі положення, які підлягають інтерпретації та тлумаченню з метою ефективної реалізації на практиці, а також доктринальні положення, що спроможні передати інформацію через призму кількісних і якісних показників. Методологічний інструментарій пізнання надзвичайних законів забезпечив всестороннє, комплексне їх дослідження як самостійної

юридичної категорії, явища державно-правової дійсності та елемента системи законодавства.

3. Об'єктивними факторами, що обумовлюють необхідність дослідження надзвичайних законів є наявність дестабілізуючих суспільну дійсність процесів, відсутність наукових досліджень юридичного регулювання в умовах надзвичайного стану, відсутність комплексних досліджень закономірностей становлення і розвитку надзвичайних законів, необхідність розмежування надзвичайних законів та інших суміжних категорій, а також подальше вивчення правових і практичних аспектів існування надзвичайних законів.

4. Надзвичайні закони – це різновид законів, які регулюють суспільні відносини в умовах введення в державі чи на окремій її території особливого правового режиму з метою забезпечення непорушності прав і свобод людини; конституційного ладу і правопорядку; мають вищу юридичну силу приймаються в особливому порядку; мають імперативний характер, можуть бути обмеженими у просторовому та часовому аспектах дії.

Надзвичайні закони мають комплексний характер, вищу юридичну силу, здатні припиняти та відмінити дію інших законів, виконують певні функції, мають імперативний характер, мають особливий процесуальний порядок прийняття, засновуються на положеннях Конституції та нормах міжнародного права, мають тимчасовий характер, обмежену територіальну дію, можуть обмежувати правовий статус фізичних та юридичних осіб для забезпечення їх безпеки та мають самостійне значення в системі законодавства.

5. Підстави прийняття надзвичайних законів в правовому контексті можливо розуміти як наявність сукупності обов'язкових нормативно визначених умов (обставин), які є достатніми та належними і без яких прийняття надзвичайних законів є неможливим. Умови прийняття надзвичайних законів – це настання несприятливих (негативних) ситуацій, які характеризують реальну дійсність (обставини) та мають істотне значення для прийняття надзвичайних законів.

6. Причини прийняття надзвичайних законів можуть бути класифіковані на *соціально-економічні*, пов'язані із закономірним розвитком суспільства, можливістю виникнення протиріч, що обумовлюють надзвичайні ситуації; політичні, пов'язані із спробою насильницької зміни конституційного ладу, виникненням міжнаціональних конфліктів; *еколого-техногенні*, що можуть мати технічний характер та бути пов'язаними з експлуатацією недосконалих конструкцій чи комунікацій, або природний та бути обумовленими стихійними лихами, катастрофами біосферного, гідросферного чи атмосферного характеру; *інформаційні*, пов'язані із викривленнями впливу на свідомість суб'єктів; *військові*, пов'язані із виявом небезпеки порушення незалежності, суверенітету та територіальної цілісності держави; *терористичні* як результат дестабілізації в суспільстві, насильницьких дій проти життя і здоров'я населення; *національні*, що характерні для внутрішньодержавного рівня та *міжнародні*, що мають глобальний характер та торкаються інтересів міжнародного співтовариства.

7. Підстави прийняття надзвичайних законів можуть бути класифіковані *за статусом* на юридичні, передбачені нормативними приписами, та фактичні, що призводять до необхідності введення надзвичайного чи військового стану, оголошення надзвичайної ситуації; *за ступенем обов'язковості* на загальні, що стосуються всіх без виключення ситуацій надзвичайного характеру та особливі, що мають додаткове факультативне значення; за терміном дії – довгострокові та короткострокові.

8. Надзвичайні закони займають особливе місце в системі законодавства України в статусі «спеціальних» законів як особливого різновиду актів вищої юридичної сили. Такий статус зумовлений особливим характером надзвичайних законів, що полягає у їх бівалентному характері, наявності особливої процедури прийняття, регулюванні відносин в умовах кризових ситуацій, прямою дією, прийняттям виключно представницьким органом влади, комплексним характером, особливими часовими межами дії.

9. Функції надзвичайних законів – це система основних напрямків впливу положень надзвичайних законів на суспільні відносини, що виникли в умовах надзвичайних ситуацій чи обставин та відображають сутність і функціональне призначення цих законів. До *загальних функцій* надзвичайних законів віднесено соціальну, регулятивну, охоронну, ідеологічну. В якості спеціальних функцій надзвичайних законів виокремлено превентивну, стабілізуючу, компенсаційну, обмежуючу, заборонну. Функціональне призначення надзвичайних законів виявляється у їх правовому впливі в умовах надзвичайних ситуацій.

10. Недоліки правової регламентації процесу прийняття надзвичайних законів в Україні полягають у відсутності нормативно-правового акту, що передбачав би регламентацію процесу прийняття надзвичайних законів; відсутності комплексного закону, що закріпив би ефективний та прозорий організаційно-правовий механізм законопроектної діяльності; відсутності нормативного закріплення скороченої процедури розгляду законопроектів; відсутності переліку суб'єктів законодавчої ініціативи стосовно прийняття надзвичайних законів; відсутності процесуальних засад розгляду та прийняття невідкладних законопроектів; відсутності нормативного закріплення порядку розгляду і прийняття проектів надзвичайних законів.

11. Особливості дії надзвичайних законів полягають у їх поширенні на певну територію, суб'єктів та певний відрізок часу. Особливостями дії надзвичайних законів *у часі* є їх тимчасовий характер, співпадіння дат набрання чинності та дати офіційного оприлюднення, втрата чинності, пов'язана із закінченням строку дії надзвичайних обставин. Особливості дії надзвичайних законів *у просторі* пов'язуються із поширенням на суходільну, повітряну та просторову сфери; обумовленістю масштабністю надзвичайного стану, що обумовлює поширення на всю територію держави чи певну територіальною, екстратериторіальною дією. Особливості дії надзвичайних законів *за колом осіб* пов'язується їх поширенням на всіх суб'єктів, які перебувають в межах надзвичайної ситуації.

12. Факторами ефективності дії надзвичайних законів є система загальних та спеціальних умов, що забезпечують дієвість правового регулювання в умовах кризових ситуацій. *Загальні умови* класифікуються за сферами впливу (соціальні, економічні, політичні, ідеологічні, інформаційні); за територією (національні та міжнародні); за змістом (якісно-професійні, процесуально-технічні). Спеціальні фактори ефективності дії надзвичайних законів виходять із їх природи та сутності та можуть бути класифіковані за особливостями дії (територіальні, часові); за рівнем організації (оперативні, обґрунтованості та виваженості, організаційні).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басов А.В. Адміністративно правовий режим надзвичайного стану: авторф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 . Х., 2007. 19 с.
2. Иванов И. Н. Чрезвычайное законодательство: история и современность (теоретический и историко правовой аспекты): дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01. Санкт Петербург, 2002. 163 с.
3. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. К.: Правова єдність, 2009. 312 с.
4. Беляев И.Д. История русского законодательства. Серия «Мир культуры, истории и философии». СПб. : Издательство «Лань», 1999. 640 с.
5. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под. общ.ред. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. М.: Норма, 2004. 944 с.
6. Демиденко Г. Г. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Х. : Право, 2009. 256 с.
7. Лукьянов А. Е. Лао цзы и Конфуций: Философия Дао. М.: Наука, 2001. 384с.
8. Книга Правителя области Шан / пер. Л. С. Переломова. М: НИЦ «Ладомир», 1993. 198 с.
9. Антология мировой политической мысли в 5 тт. Т.1.Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция: Рук. проекта д.п.н. Г.Ю. Семигин. М. «Мысль». 1997. 402 с.
10. Шевченко П.Н. К вопросу о системе нормативно правовых актов в Римском праве // *Закон и право*. 2011. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://naukarus.com/k_voprosu_o_sisteme_normativno_pravovyh_aktov_v_rimskom_prave. Назв. с экрана.

11. Історія Стародавнього Риму [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://history.vn.ua/book/world1/169.html>. Назва з екрану.

12. Ткаченко В.В. Лекції з історії розвитку державно правових відносин у давньогрецькій і давньоримській цивілізаціях: Навч. посіб. К. : МАУП, 2005. 384 с.

13. Історія держави і права зарубіжних країн [Електронний ресурс]. Режим доступу:http://eworks.com.ua/work/5670_Istoriya_derjavi_i_prava_v_zarybijnih_krainah.html. Назва з Екрана.

14. Фома Аквинский Сумма теологии. Часть II I. Вопросы 90 114. К.: Ника Центр, 2010. 423 с.

15. Файзрахманова Р.Х. «Государь» Н. Макиавелли об основных средствах укрепления государства // *Бизнес, менеджмент и право* [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://bmpravo.ru/show_stat.php?stat=973. Назв. з екрана.

16. История политических и правовых учений: Учебник для вузов // [Электронный ресурс]. Режим доступа : <https://law.wikireading.ru/48016>. Назв.с титул екрана.

17. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О.Э. Лейста. М.: Юридическая литература, 1997. 576 с.

18. Воротилин Е. А. гл. 18 (§ 3) С. 369 373. История политических и правовых учений. Учебник И 91 для вузов / Под редакцией О. Э. Лейста. М.: Издательство "Зерцало", 2006. 568 с.

19. Омельченко В.Ю. Основні принципи філософсько-правового вчення К.О. // *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2010. №97. С. 22 29.

20. Фролова Е. А. гл. 23, п. 6 С. 480 486 История политических и правовых учений. Учебник для вузов. М.: Издательство "Зерцало", 2006. 568 с.

21. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. Харків : Право, 2009. 584 с.

22. Теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / за ред. О.В. Петришина. Х. : Право, 2014. 368 с.

23. Кельман, М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник. К. : Кондор, 2006. 477 с.

24. Машков, А. Д. Теорія держави і права [Текст] : підручник. К. : ВД «Дакор», 2015. 492 с.

25. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

26. Теорія держави та права: навч. посіб. за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

27. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос.Харків: Консум, 2001. 656 с.

28. Рабінович, М.П. Основи загальної теорії права та держави [Текст]: навч. посіб.. Вид. 9-те, зі змінами. Львів : Край, 2007.192 с.

29. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник. 3-тє вид. змін і доп. Тернопіль: Карт-бланш, 2002. 247 с.

30. Гайова О.В. Закон як джерело сучасного континентального права (загальнотеоретичні та порівняльно-правові аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид.наук : 12.00.01. Львів. нац. Ун-т ім. І. Франка. Л., 2011. 16 с.

31. Теория государства и права: учебник / под ред. А.С. Піголкіна, Ю.А. Дмитриева. М. : Высш. образование, 2008. 613 с.

32. Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник. М.: Новый юрист, 1998. 680 с.

33. Шопина О.В. Система правовых актов в современной России: проблемы теории: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Саратов, 2002, 220 с.

34. Мелехин А. В. Чрезвычайное законодательство в Российской Федерации: теоретические, правовые и организационные проблемы его реализации: монография. Москва: Акад. упр. МВД России, 2013. 395с.

35. Янгол Н.Г. Чрезвычайное законодательство и исключительные правовые режимы. СПб.: СПбГУАП, 2006. 207 с.

36. Максимов Р.А. Механизм действия права в чрезвычайных ситуациях (общетеоретический аспект): дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. Пенза, 2014. 207 с.

37. Барчук А.О. Надзвичайні закони як предмет наукового пізнання: підходи до розуміння // *Вісник Ужгородського національного університету*: серія Право. Ужгород: Вид. дім «Гельветика». Т.1 Вип. 35. Ч. 2. С. 16-19.

38. Шмидт Т.М. Чрезвычайное правовое регулирование: общетеоретическое исследование : дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. Б., 2014. 191 с.

39. Дубовик О.Л. Механизм действия права в чрезвычайных ситуациях / Обеспечение безопасности населения и территорий. М., Знание, 1994. 236 с.

40. Хазанов, С. Д. Правовое регулирование чрезвычайного положения в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. Наук. Екатеринбург, 1996. 193 с.

41. Tadeusz Józef Kęsoń Stan wyjątkowy, stan wojenny i stan wojny w konstytucjach i aktach prawnych Rzeczypospolitej polskiej *Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego* 2014, vol. 8, nr 2.

42. Subrata R.C. The rule of law in a state of emergency: the Paris minimum standarts of human right norms in a state of emergency. Palgrave Macmillan, 1989. 290 p.

43. E. Grabowski, Z dziedziny teorji i praktyki stanów wyjątkowych, Warszawa 1911.

44. M. Brzeziński, Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach, Warszawa 2007, s. 11 n.; G. Krawiec, Stany nadzwyczajne i zarządzanie kryzysowe a uprawnienia organów administracji publicznej, [w:]

Bezpieczeństwo — powinność czy gwarancja?, t. 2. Stany nadzwyczajne a szczególne zagrożenia państwa, red. T. Miłkowski, Sosnowiec 2015, s. 25 n.

45 Brzezińska, J. Gola, stan wyjątkowy jako przykład stanu nadzwyczajnego w doktrynie francuskiej interpretacja pojęcia, *acta universitatis wratislaviensis*, przegląd prawa i administracji cvi wrocław 2016, s. 69 80.

46. Drago, L'état d'urgence et les libertés publiques, „Revue droit public” 1955, s. 570.

47. Савчин М.В. Захист конституційних цінностей в умовах екстраординарних обставин // *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2015. № 4. С. 26-43.

48 Горячов Д.О. Система надзвичайних засобів захисту Конституції : дис. ... канд.юрид.наук. : 12.00.02. Ужгород. 2016. 180 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/12128>. Назва з титул.екрану:

49. Колінко Я.А. Надзвичайний стан як особливий державно правовий режим: конституційно правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2011. 216 с.

50. Колінко Я. А. Надзвичайний стан як особливий державно правовий режим: конституційно правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Х., 2011. 20 с.

51. Домрин А.Н. Конституционный механизм чрезвычайного положения: Правовое регулирование и практика применения в Великобритании и Индии / Моск.обществен.науч.фонд. М., 1998, 240 с.

52. Грязнов А.В. Концепция и конституционные основы института чрезвычайного положения // *Государство и право*. 1994. №6. С. 46-51.

53. Krzysztof Eckhardt Stan nadzwyczajny jako instytucja polskiego prawa konstytucyjnego. Monografie Wyższa Szkoła Prawa i Administracji. Przemysł Rzeszów, 2012. 435 s.

54. Dyzenhaus D. Constitution of Law. Legality in a Time of Emergency / David Dyzenhaus. Cambridge University Press, 2006. 250 s.

55. Barnett H. Constitutional and Administrative Law. London., 1995. P. 336 [Електронний ресурс]. Режим доступу : [http://pgil.pk/wp-content/uploads/2014/05/Hilaire Barnett Constitutional and Administrative Law 2002.pdf](http://pgil.pk/wp-content/uploads/2014/05/Hilaire-Barnett-Constitutional-and-Administrative-Law-2002.pdf). Назва з титул.екрану.

56. Басов А. В. Адміністративно правовий режим надзвичайного стану : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Х., 2006. 201 с.

57. Басов А.В. Адміністративно правовий режим надзвичайного стану: автореф.на здоб.наук.ст.канд.юрид.наук: спец.12.00.07/ А.В. Басов. Х., 2007. 19 с.

58. Loening E. Lehrbush des Deutschen Verwaltungsrechts. Leipzig, 1884. Z. 290.

59. Настюк В. Я., Белєвцева В. В. Адміністративно правові режими в Україні : монографія. Х. : Право, 2009. 128 с.

60. Настюк, В. Я. Адміністративно правові режими у сфері національної безпеки та протидії тероризму : монографія. К. : НКЦ, 2008. 245 с.

61. Настюк В.Я. Міжнародно правовий режим протидії тероризму: монографія. Х.: Право, 2008. 350 с.

62. Майоров В.В. Адміністративно правовий статус суб'єктів протидії тероризму в Україні. : дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2010. 229 с.

63. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій: методологія дослідження та забезпечення : монографія. Х.: Константа, 2006. 440 с.

64. Ліпкан В. А. Національна безпека та національні інтереси України. К. : КНТ, 2006. 68 с.

65. Янгол Н. Г. Чрезвычайное законодательство и исключительные правовые режимы: история и современность. СПб., 2000. 165 с.

66. Гуцин В.В. Чрезвычайное положение: административно правовой аспект : пособие. М., 1996. 73 с.

67. Чрезвычайный правовой режим в России и за рубежом / Под ред. С.П. Щербы. М. : Юрлитинформ, 2006. 192 с.

68. Жилинский В.В. Правовое обеспечение национальной безопасности в чрезвычайных условиях дис. ... канд. юрид. наук: 05.26.02. М., 2007. 168 с.

69. Чрезвычайный правовой режим в России и за рубежом / Под ред. С.П. Щербы. М. : Юрлитинформ, 2006. 192 с.

70. Балюк Г.І. Законодавство у сфері надзвичайних екологічних ситуацій: історія становлення і сучасний стан // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2005. №67-69. С.8-12 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://papers.univ.kiev.ua/1/jurydychni_nauky/articles/baliuk_h_legislation_in_the_sphere_of_emergencies_history_of_evolution_and_pres_17781.pdf. Назва з екрану.

71. Комарницький правовий режим зон надзвичайних екологічних ситуацій в Україні: монограф. Луганськ : РВВ ЛАВС, 2002. 152 с.

72. Хабачиров М.Л. Формирование международного чрезвычайного права // *Международное право*. 2005. № 4. С. 70-96.

73. Коннов В.А., Лебедь С.В. Международное право и режим чрезвычайного положения: проблемы обеспечения прав человека в условиях внутренней напряженности. М.: Московский университет МВД России, 2003. 107; с.

74. Васильев А.И. Международное сотрудничество в области обеспечения национальной и техногенной безопасности военной деятельности. М: Межд. отношения, 1999.

75. Cybichowski Z., *Międzynarodowe prawo wojenne*, Lwów, 1914.

76. Czapliński W., *Skutki prawne nielegalnego użycia siły w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 1993

77. Janicki L., *Problematyka stanu wyjątkowego* (w:) L.Janicki, M.Sobolewski red. *Ustrój państwowy Republiki Federalnej Niemiec*, Poznań

1986; Алі А. / Тероризм: історичні та сучасні проблеми. (Anne Aly. / Terrorism: historical and contemporary issues.) // Global Terrorism Index 2015 85 87.

78. Свєрдліченко В. П. Здійснення і захист права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану : дис. ... канд.юрид.наук. : 12.00.03. Х. 2018. 219 с.

79. Prawa człowieka w sytuacjach nadzwyczajnych”, TONiK, Toruń, 1997, s. 25.

80. М.В. Махмутова. Влияние исключительного законодательства на институт прав и свобод личности в Российской империи периода Первой русской революции 1905 1907 гг., [http://www.hse.ru/data/2014/10/18/1099063227/ Текст%20доклада %20М.%20Махмутовой.pdf](http://www.hse.ru/data/2014/10/18/1099063227/Текст%20доклада%20М.%20Махмутовой.pdf) [dostęp: 12.08.2015 r., godz. 11.35.

81. Васильев А.И. Проблемы социальной и уголовно правовой оценки преступлений техногенного характера. М., Знание, 1998. 94 с.

82. Ткачук А. Законодавча техніка : [навчальний посібник] / А. Ткачук. К. : ІКЦ «Легальний статус», 2011. 268 с.;

83. Погорєлова З.О. Законодавчий процес в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2004. 18 с.

84. Ковальський В.С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. К. : Юрінком Інтер, 2005. 192 с.

85. Риндюк В.І. Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорія та практика : монографія. К. : Юридична думка, 2012. 272 с.

86. Богачова О.В. Законотворення: теоретико-прикладні аспекти. Кам'янець Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. 448 с.

87. Биля І. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2003. 201 с.

88. Халмурадов Б. Д. Медицина надзвичайних ситуацій. К. : Центр учбової літератури, 2016. 208 с.

89. Халіль В. В. Конспект лекцій з дисципліни «Медицина надзвичайних ситуацій» (для студентів 1 курсу денної і заочної форм навчання галузі знань 26 Цивільна безпека за спеціальністю 263 Цивільна безпека. Цивільний захист), 2017. 128 с.

90 Гур'єв, С.О. Медицина надзвичайних ситуацій. Екстрена медична допомога: навч. посіб. Суми: СумДУ, 2010. 321 с.

91. Порфирьев Б. Н. Государственное управление в чрезвычайных ситуациях, Наука, 1991. 135 с.

92. Хоружама Т.А. Методы оценки экологической опасности. М.: ЭБМ Контур, 1998. 223 с.

93. Колінко Я.А. Розвиток законодавства про надзвичайний стан в Україні: історико-правовий аспект // [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://intkonf.org/kolinko_yaa_rozvitok_zakonodavstva_pro_nadzvichayniy_stan_v_ukrayini_istorichno_pravoviy_aspekt/. Назва з екрану.

94. Полянский Н. Английские законы о чрезвычайных полномочиях правительства и об отправлении правосудия во время войны // *Сов. государство и право*. 1940. №2. С. 147-150.

95. Микитюк М.А. Основні аспекти інституту надзвичайних адміністративно правових режимів в Україні // *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2012. Вип.8. С. 91-94. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2012_8_24. Назва з Екрану.

96. Universal Declaration of Human Rights in Paris on 10 December 1948 // <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights>.

97. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted by the General Assembly of the United Nations on 19 December 1966 // <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf>.

98. European Convention on Human Rights on 4 November 1950 // <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=basictexts&c>.

99. Convention on the Transboundary Effects of Industrial Accidents on 15 December 2015 // https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2017/TEIA/Publication/ENG_ECE_CP_TEIA_33_final_Convention_publication_March_2017.pdf.

100. The Convention on Nuclear Safety was adopted on 17 June 1994 // http://www.ns.iaea.org/conventions/nuclear_safety.asp.

101. Convention on Early Notification of a Nuclear Accident in 26 september 1986 // https://www.iaea.org/topics/nuclear_safety_conventions/convention_early_notification_nuclear_accident.

102. Convention on assistance in the case of a nuclear accident or radiological emergency in 26 september 1986 // <https://www.iaea.org/sites/default/files/infcirc336.pdf>.

103. Andrei V. Basov The state of emergency: the concept and features // *Matters of Russian and International Law*. 2017, Vol. 7, Is. 10A [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://publishing.vak.ru/file/archive_law_2017_10/12_basov.pdf. Назва з титул.екрану

104. Петрянина О. А. Чрезвычайное положение как особый правовой режим защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской // *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2016. № 4 (36). С. 135-138.

105. Фролов А. И. Непреодолимая сила и чрезвычайная ситуация в гражданском праве: исторические корни // *Вестник Томского государственного университета*. Томск, 2012. № 355. С. 113-115.

106. Шмитт К. Политическая теология. М.: Канон Пресс Ц, 2000.

107. Магун А. Различать или разрывать? Последняя книга Джорджо Агамбена: [электронный ресурс]. Режим доступа : <http://sinijdivan.narod.ru/sd6rez2.htm>. Назв. с экрана.

108. Агамбен Дж. Номо sacer. Чрезвычайное положение / Джорджо Агамбен ; [пер. с итал.]. М. : Европа, 2011. 148 с.

109. Росік Т.В. Роль судової практики в сучасній правотворчості: теоретико-прикладні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01. Київ, 2016. 223 с.

110. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. К.: Центр учбової літератури, 2010. 352 с., с. 25.

111. Скакун О. Ф. Теорія держави та права: Підручник. К.: Алерта; КМТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.

112. Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень : навч. посібник Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 178 с.

113. Зацерковний В. І. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

114. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. М.: Юрайт, 2000. 422 с.

115. Козюра Н.И. Понятие и структура методологии юридической науки // *Методологические проблемы юридической науки: Сборник научных трудов* / АН УСРР. Ин.-т государства и права; Отв. ред. Н.И. Козюбра. К.: Наукова думка, 1990. 136 с.

116. Габаковська Х.В. Дослідницький підхід як елемент методології у сучасній юриспруденції: дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.01 / Івано-Франківськ, 2018. 207 с.

117. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учеб. М. : Прогресс, 2001. 760 с.

118. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид 10-е, доп. Л. : Край, 2008. 224 с.

119. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: моногр. К.: Вид-во Юридика думка, 2011. 384 с.

120. Тарахонич Т.І. Методологічні підходи та принципи дослідження правового регулювання // *Часопис Київського університету права*. 2009. №3. С. 15-19.

121. Войтович Р.В. Логіка, методологія і методика наукових досліджень: Навч. посіб. К.: ЦНЛ, 2005. 116 с.

122. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : В 2 т. Т.1: Элементный состав. М. : Юридический Дом “Юстицинформ”, 2001. 528 с.

123. Грабченко А.І., Федорович В.О., Гаращенко Я.М. Методи наукових досліджень: Навч. посібник. Х.: НТУ "ХП", 2009. 142 с. С. 14-15.

124. Васильєв С.В. Загальноправові та спеціальні методи дослідження джерел цивільного процесуального права // *Університетські наукові записки*. 2013. №3 (47). С. 123-128.

125. Хилько М. Особливості застосування філософських, загальнологічних, теоретичних методів дослідження у журналістикознавстві // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. С. 8-15. с. 9.

126. Лисий В. Діалектика і методи наукового пізнання // *Вісник Львівського університету*. 2010. Вип. 13. С. 20-28.

127. Бутенко С. С. Особливості методології дослідження питань власності // *Юридична психологія*. 2016. №2 (19). С. 58-68.

128. Червонюк В. И. Теория государства и права: М.: Инфра-М, 2006. 704 с.

129. Шевчук Р. М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності // *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. №1(11). С. 31-45.

130. Оніщук І.І. Методологія і техніка дослідження правового моніторингу // Режим доступу :

<http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/may/vnulpurn201581324.pdf>. Назва з екрану.

131. Мелехин А. В. Теория государства и права. учебник. М. : Маркет ДС Корпорейшн, 2007. 633 с.

132. Еллинек Г. Общее учение о государстве; пер. с нем. ; ред. С. И. Гессен. 2-е изд. СПб. : Изд во «Н. К. Мартынов», 1908. 626 с.

133. Подорожна Т.С. Необхідність теоретичного дослідження поняття «конституційний процес» в конституційному праві: загальні питання // *Держава і право*. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / К.: Ін т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. Вип. 58. С. 144-148.

134. Микитюк М.А. Основні аспекти інституту надзвичайних адміністративно -правових режимів в Україні // *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2012. Вип. 8. С. 91 94.

135. Осипов В.А. Правовые средства как элемент механизма обеспечения правовой безопасности общества // *Закон и право*. 2009. № 1.

136. Белоусов А.А. Германский опыт использования чрезвычайного законодательства в национальной правовой системе права: плюсы и минусы // Особенности теории и практики нормативно правового регулирования общественных отношений и правоприменения в различных правовых семьях мира в призме использования из рационального опыта в правовой системе России, в том числе в системе МВД России. Материалы международной научно практической конференции. 13 мая 2011 г.. Калининград: Изд во Калинингр. ЮИ МВД России, 2011. С. 191 198.

137. Кузніченко С.О. Надзвичайне законодавство України: теоретичні засади формування та розвитку // *Форум права*. 2008. № 1. С.245-249.

138. Антонов А. В. Розвиток термінологічної бази в сфері пожежної безпеки // *Науковий вісник УКРНДІПБ*, 2001. № 3. С. 91 95.

139. О. Кириченко Поняття та значення органічних законів в системі законодавства України // *Вісник академії управління МВС*. 2009. Вип. №3.

С. 93-103.

140. Оксамытный В.В. Теория государства и права: Учебник для студентов высших учебных заведений. М.: Изд-во «ИМПЭ ПАБЛИШ», 2004. 563 с.

141. Заросило Н.В. Підстави для класифікації нормативно правових актів // *Наука і правоохоронна діяльність*. 2014. №1 С. 36-40.

142. Домрин А.Н. Конституционный институт чрезвычайного положения в зарубежных (на примере Великобритании и Индии: автореф. дисс... канд. юрид. наук. М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Верховном Совете РФ, 1992. 25 с.

143. Радько Т.Н. Теория государства и права в схемах и определениях. Учебное пособие. М.: Проспект, 2011. 176 с.

144. Грязнов А.В. Концепция и конституционные основы института чрезвычайного положения // *Государство и право*. 1994. № 6. С. 33 43.

145. Мелехин А.В. Чрезвычайное законодательство Российской Федерации. М.: ВНИИ МВД России, 2002. 182 с.

146. Приходько Я. А. Надзвичайний стан: умови та підстави введення / (підсумки Всеукр. наук. практ. інтернет-конф. "Простір і час сучасної науки" 24-26 квітня 2008 р.).

147. Юридическая энциклопедия / Отв. ред. Б.Н. Топорнин. М.: Юристь, 2001. 1272 с.

148. Российская юридическая энциклопедия . М. : Издательский Дом ИНФРА М, 1999. X, 1110 с.

149. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: у 6 т. К., Українська енциклопедія, 2003. Т. 5. С. 274 275.

150. Кожевников С.Н. Государство и право: краткий словарь терминов и разъяснений по правоведению. М.: Знание, 2009. 116 с.

151. Большой юридический словарь (под. ред. А.В. Малько). Проспект, 2009 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа : [http://determiner.ru/dictionary/880/word/chrezvychainye zakony](http://determiner.ru/dictionary/880/word/chrezvychainye_zakony). Назва з екрану.

152. Энциклопедия юриста http://www.internet-law.ru/dic/enc_law.php?dic_tid=2446.

153. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96 ВР [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya_ukrayini_rozdil_iv. Назва з екрану

154. Котюк В.О. Основы державы і права. Навчальний посібник. 3-тє вид., доп. і перероб. К.: Атіка, 2001. 432 с. <http://pravo.biz.ua/content/007/0202.htm>.

155. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка. Том 3, 1972. 1134 с.

156. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 №5403 VI [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5403_17.

157. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16.03.2000 №1550 III [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1550_14. Назва з екрану.

158. Короткое А. П., Соковых Ю. Ю. Правовые средства управления кризисными ситуациями: сравнительный анализ международно правового и внутригосударственного регулирования // *Государство и право*. 1997. №10. С. 65-72.

159. Пятилетов В. В. «Безопасность», «угроза безопасности», «чрезвычайная ситуация»: некоторые проблемы соотношения понятий // *Вестник Самарского государственного аэрокосмического университета им. Академика С. П. Королева*. 2009. Т. 17. № 1. С. 201-206.

160. Н. Folz. Staatsnotstand und Notstandsrecht. Köln. Berlin, 1962.
161. Петрухин И. Л. Правовой режим в условиях социального бедствия // *Государство и право*. 1993. № 2. С. 46-56.
162. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 року № 389 VIII [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389_19. Назва з екрану.
163. Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13.07.2000 року № 1908 III [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1908_14. Назва з екрану.
164. Кондаков Н.И. Логический словарь справочник. М., Юрид. Лит. 1975. 720 с.
165. Философский словарь // Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1986. 590 с.
166. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпінь, 2004. 1440 с.
167. Костишева Т. І. Підстави та умови виникнення та припинення правовідносин у сфері контролю за дотриманням законодавства про // *Європейські перспективи*. 2012 . № 4(2). С. 152-157.
168. Доучаєва В. Ю. Фактичні підстави для притягнення до адміністративної відповідальності у сфері охорони історичних та культурних цінностей // *Право і безпека*. 2009. № 5(32). С. 83-86.
169. Бебик В. М. Глобальне інформаційне суспільство: поняття, структура, комунікації // *Інформація і право*. №1 (1). 2011. С. 41-49.
170. Степанов В. Ю. Проблеми та перспективи інформаційного суспільства // *Вісник Харківської державної академії культури*. 2009. Вип. 27. С. 91-97.
171. Декларация принципов: [документ WSIS 03/GENEVA/DOC/4 R. 12 декабря 2003 г.] // Всемирный саммит по информационному обществу: информационное издание / сост. Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов. СПб, 2004.

172. Степанов В. Ю. Держава як основний суб'єкт системи масових політичних комунікацій // *Вісник Харківської державної академії культури*. 2011. Вип. 32. С. 94-100.

173. Петрищев В.Е. Заметки о терроризме // М. : Эдиториал УРСС, 2001 288 с.

174. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1861_17. Назва з екрану.

175. Марченко М. Н. Источники права: учеб. пособие / М. Н. Марченко. М.: ТК «Велби», Изд во «Проспект», 2005. 760 с.

176. Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М.: Аванта, 2000. 560 с.

177. Галюк Р. Г. Співвідношення системи права та системи законодавства // *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 129-134.

178. Кравченко М. Г. Поняття та елементи національного законодавства України // *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 46-52.

179. Дутка Г. І. Закон у системі нормативно правових актів України: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. К., 2003. 210 с.

180. Бошно С. В. Теория государства и права, ученик <https://books.google.com.ua/books?id=>

181. Монастирський Д. А. Історичні витоки сучасного розуміння закону в Україні // *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1 2. С. 36-44

182. Сильченко Н. В. Роль и место понятия «типология» в понятийном аппарате общей теории государства и права // *Право и правотворчество: вопросы теории*. М.; ИГП АН СССР, 1982. С. 55-63.

183. Дутка Г. І. Закон в ієрархічній системі нормативно правових актів // *Науковий вісник Чернівецького університету*. 1999. Вип. 70. С. 18- 25.

184. Дутка Г. І. Закон у системі нормативно правових актів України: автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ: 2003. 20 с.

185. Дутка Г. І. Класифікація законів: реальність і перспективи // [Електронний ресурс]. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 1999. Вип. 70. С. 18-25.

186. Овчаренко И. Н. Законы в системе источников (форм) права и их классификация.: дис...канд. юрид. наук. 12.00.01. Х., 2004. 221 с.

187. Проект Закону України «Про нормативно правові акти» [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31313. Назва з екрану.

188. Проект Закону України «Про закони і законодавчу діяльність» [Електронний ресурс]. Режим доступу http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=2763&skl=6. Назва з екрану.

189. Чаплюк О. І. Теоретичні та практичні аспекти співвідношення національної та міжнародної правотворчості : дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013 . 217 с.

190. Вечорко В. Ю. К вопросу о необходимости структурного совершенствования законодательства // *Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию профессора С. Г. Дробязко «Актуальные вопросы совершенствования правовой системы на современном этапе»* (Минск, 11–12 октября 2012 г.). Минск, 2012. 216 с.

191. Морозова Л.А. Теория государства и права: учебн. М., «ДТД»2002. 304 с.

192. Смокович М. І. Проблеми визначення юридичної сили нормативно правових актів під час вирішення адміністративних спорів // *Вісник Вищого Адміністративного суду України*. 2009. №1. С. 15-26.

193. Самощенко І. С. Основні риси нормативних актів соціалістического державства // *Сов. державство і право*, 1968, №4. с. 23-28.

194. Белкін Л. М. Проблеми ієрархії нормативно правових актів в контексті забезпечення законності в сфері державного управління в Україні // *Університетські наукові записки*, 2011. №3 (39). С. 398-405.

195. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: [підручн.]. Х. : Консум, 2006. 656 с.

196. Козюбра М.І. Теоретичні проблеми реалізації нової Конституції // *Українське право*. 1996. №3. С 5-11.

197. Хропанюк В.Н. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений / Под ред. проф. Стрекозова В.Г. М.: «ДТД». 1995. 384 с. Марченко М.Н. Теория государства и права: Учебник. М: Консум, 2002. 640 с.

198. Дутка Г. Предмет закону // *Право України*. 2001. № 4. С. 98-101.

199. Шуст Н.Б., Кушнір Т.В. Класифікація законів як нормативно правових актів // *Матеріали III Міжнародна науково-конференція «Транспортне право XXI столітті» 21 лютого 2013 року*. С. 118-120.

200. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс. У 2 т. Т. 1. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. 544 с.

201. Крусян А. Конституційне право роль та значення конституційних законів у системі сучасного українського конституціоналізму // *Вісник Львівського університету*. 2009. Вип. 48. С. 88-94.

202. Т. М. Тарасюк Закони як джерела права соціального захисту України, 2010. С. 131-136.

203. Луцький Р. П. Ієрархічність правових джерел (нормативних актів) як відображення буття позитивного права // *Часопис Київського університету права*. 2012. №2 С. 18-21.

204. Теория государства и права: Учебное пособие / С.И. Митина; НовГУ им. Ярослава Мудрого. Великий Новгород, Из-во Нов. ГУ им. Я. Мудрого, 2007. 164 с.

206. Черданцев А. Ф. Специализация и структура норм права // *Правоведение*. 1970. № 1. С. 41-49.

207. Нормы советского права. Проблемы теории / под ред. д-ра юрид. наук, проф. М. И. Байтина и д-ра юрид. наук, проф. В. К. Бабаева. Саратов, 1987. С. 164-165.

208. Спасибо-Фатеева І. Колізія загальних та спеціальних норм (на трьох прикладах судової практики) // *Приватне право*. № 1. 2013 С. 166-175.

209. Свидлов Н. М. Специальные нормы в уголовном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01. М., 1979. 19 с.

210. Абрамов А.И. Понятие функции права // *Журнал российского права*. 2006. №2. С. 82-84.

211. Котенко Т.В. Функціональне призначення місцевого самоврядування як об'єкт загальнотеоретичних досліджень // *Часопис Київського університету права*. 2011. №14. С. 105-110.

212. Стрільчук В.А., Костенко С.О. Функції конституційно правових строків // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2015, Серія Право. Випуск 31. Том 1. С. 97-101.

213. Вилегжаніна М. В. Функції нормативно правового акта // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2010. №2. С. 31-36.

214. Тимченко Г.В. Місце та роль закону в житті держави і суспільства *Держава і право*. Вип. 45., С. 102-108.

215. Галимов М.М. Мураметс О.Ф. Правовое воспитание трудящихся и роль закона в его осуществлении. Из-во Каз. ун-та. Казань, 1976. С. 101-106.

217. Болдырев С.Н. Некоторые проблемы использования потенциала юридической техники // *Юристъ Правоведъ*. 2011. № 1. С. 16-24.

218. Казакова Р.А. Идеологическая функция права в современной России...автореф. Дисс. канд. юр. наук. 12.00.01 Краснодар 2015... http://dekanat.bsu.edu.ru/f.php/1/disser/case/filedisser/filedisser/586_Dissertaciya_Kazakova.pdf.

219. Бровченко Н.В. Юридичні факти в конституційному праві України : Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Запоріжжя, 2011. 225 с.

220. Гетьман Є. Підзаконний нормативно правовий акт: поняття, ознаки, функції, види Вісник Національної академії правових наук України № 2 (77) 2014. С. 92-100.

221. Краковська А.Є. Реалізація соціальної функції держави і становлення соціального законодавства в Україні // *Юридична Україна*. 2009. №8. С. 16-22.

222. Савенко В.В. Закон як засіб правового регулювання суспільних відносин у державі // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія право, Випуск 31., Том 3., 2015 р. С. 147-150.

223. Конопелько О.В. Особливості формування ідеологічної функції сучасної держави // *Право і безпека*, 2013, №1(48). С.18-23.

224. Василевич Г. А. Проблемы законотворческой деятельности Верховного Совета Республики Беларусь : Автореф. дис. ... д ра юрид. наук : 12.00.02 . Минск : БГУ, 1993. 46 с.

225. Ушаков А. А. О научных основах управления и организации правотворческого процесса // *Правовые вопросы управления*. Ученые записки. Пермь : Изд во Перм. ун та, 1973 . № 299. С. 81-90.

226. Голодный М. А. Организация и процедура законотворчества в первые годы Советской власти на Украине (1917 1925 гг.): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.7.10.. К., 1971. 272 с.

227. Омельченко Н.Л. Правове регулювання законодавчої діяльності Верховної Ради України // *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 164-169.

228. Черпак Т.В. Законодавча функція Верховної Ради України: практика реалізації в умовах президентсько-парламентської та парламентсько-президентської республіки: Дис... канд. політ. наук. К.: ІПЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2017. 203 с.

229. Чернолуцький Р.В. Конституційні засади законодавчого процесу в Україні: історико правові аспекти // *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2011. Вип. 2. С. 322-323.

230. Трофимов В.В. Правотворческая политика в области инновационного развития России (проблемы стратегии, тактики, техники) // *Юридическая техника*. 2015. №9. С. 764-773.

231. Кокотов А.Н. Законодательная деятельность и парламентский законодательный процесс в РФ // *Российский юридический журнал*. 2006. №3. С. 7-19.

232. Соколова, А. А. Социальные аспекты правообразования. Минск: Европ. гуманитар. ун-т, 2003. 160 с.

233. Данильченко В.С. Проблемні питання законодавчої процедури України // *Науковий вісник НАСОО*. 2012. №2. С. 86-90.

234. Легін Л.М. Правова регламентація процесу прийняття законів: сучасний стан // *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип.2. С. 48-58.

235. Научные концепции развития российского законодательства: монография. 7-е изд. доп. и перераб. / С.Е. Нарышкин, Т.Я. Хабриева, А.И. Абрамова и др.; отв. ред. Т.Я. Хабриева, Ю.А. Тихомиров; Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. М.: ИД Юриспруденция, 2015. 544 с.

236. Дроботенко І.В. Особливості державного регулювання законотворчої діяльності в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07divzdu.htm>. Назва з екрану.

237. Баглай М. В. Малая энциклопедия конституционного права. М.: БЕК, 1998. 519 с.

238. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол. Ю. Шемшученко (голова редкол.). К. : Укр. енцикл., 1998. Т. 2. 744 с.

239. Закон України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 № 2790 XII [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2790> 12. Назва з екрану.

240. Бюджетний кодекс України [Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 №2456 VI [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2456> 17. Назва з Екрану.

241. Джерела конституційного права України : монографія / відп. ред. акад. Ю.С.Шемшученко і О. І. Ющик. К. : Наукова думка, 2010. 710 с.

242. Легін Л. М. Законодавчий процес в Україні та його вдосконалення: автор. дис. ...на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01.К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. 18 с.

243. Погорелова, З. О. Процедура розгляду законопроектів у Верховній раді України: проблеми теорії та практики // *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 1. С. 45-48.

244. Мурашин О. Стан та перспективи розвитку законодавчої діяльності в Україні // *Слово Національної школи суддів України*. 2013. №1(2). С. 174-180.

245. Копиленко О.Л. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення / // *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2010. №1. С. 5-14.

246. Яніцький В. Одна з основних проблем законодавчого процесу в Україні зловживання депутатами правом законодавчої ініціативи // [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://solydarnist.org/?p=90531>. Назва з екрану.

247. Рішення Конституційного Суду України від 28 березня 2001 року, №2 рп/2001 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710_01. Назва з екрану.

248. Мазан Л.М. Поняття «дія нормативно правових актів у часі» в контексті сучасного право розуміння // *Держава і право*. Випуск 53. 2011. С.70-76.

249. Шуліма А.О. Втрата чинності нормативно правовим актом внаслідок нормотворчої діяльності: проблеми практики // *Вибори та демократія*. №4 (26). 2010. С. 53-62.

250. Куціпак О.В. Актуальність дії нормативного акта, як форми права // *Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Алушта, АРК, 29 квітня – 1 травня 2010 р.)*. К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. С. 75-77.

251. Дія нормативно правових актів в просторі, часі та за колом осіб. Методичні рекомендації підготовлені Головним територіальним управлінням юстиції у Кіровоградській області. Кіровоград. 2015 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://krjust.gov.ua/UserFiles/File/pravovyyu/diya_normatyvno_pravovykh_aktiv_v_prostori_chasi_ta_za_kolom_osib_2015.pdf. Назва з екрану.

252. Шуліма А. О. «Чинність» та «дія» закону: розмежування понять // *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 64-74.

253. Пономаренко Ю.А. Чинність і дія кримінального закону в часі: Монографія. К.: Атіка, 2005. 288 с.

254. Ромашов Р.А. Теория государства и права. СПб. : Питер, 2006. 256 с.

255. Стащенко О.С. До питання про природу соціального механізму дії права / О.С. Стащенко // *Держава і право*. Вип.46. 2009. С.106-111.

256. Теплюк М.О. До питання про дію закону у контексті дії права // [Електронний ресурс]. Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/misb/2011_1_2/Tepluk.pdf. Назва з Екрану.

257. Плечій О. Часові межі дії нормативно правових актів України: проблемні питання // *Вісник Львівськ. ун ту*. Серія юридична. 2002. Вип. 37. С. 70-73.

258. Гульченко Л.В. Чинність як передумова дії закону // *Правова держава* Вип.18. 2007. С. 512-519.

259. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво Юридична думка», 2007. 656 с.

260. Теплюк М.О. Уведення закону України в дію: проблема правового регулювання // *Віче*. 2009. №4. С. 14-18.

261. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. 3-е изд. М.: Юриспруденция, 2000. 528 с.

262. Алексеев С.С. Общая теория права : учеб. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Проспект, 2008. 576 с.

263. Бахрах Д.Н. Действие норм права во времени: Теория, законодательство, судебная практика. М. : Норма, 2004. 224 с.

264. Щирба М.Ю. Порядок набрання чинності нормативно правовими актами: загальнотеоретична характеристика // *Університетські наукові записки*. 2014. №3(51). С. 48-55.

265. Указ Президента «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно правових актів та набрання ними чинності» від 10.06.1997 р. №503/97 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/503/97>. Назва з екрану.

266. Указ Президента України «Про опублікування актів законодавства України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник

України» від 13.12.1996 р. № 1207/96 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1207/96>. Назва з екрану.

267. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно правових актів та користування ним» від 23.04.2001 р. №376 [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/376_2001_%D0%BF. Назва з екрану.

268. Пушняк О.В. Набуття чинності нормативно правовими актами в Україні // *Форум права*. 2010. № 4. С. 748-754.

269. Загинеї З.А. Набрання чинності та введення в дію Закону України «Про запобігання корупції»: теоретико-правові основи // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. №1. С. 12-15. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://lsej.org.ua/1_2015/3.pdf. Назва з титул. екрану.

270. Головін Д.В. Дія податково-правових норм у просторі: територіальний та екстериторіальний принципи // *Право і суспільство*. №5-2, 2015. С. 143-148.

271. Закон України «Про державний кордон України» від 04.11.1991 р. №1777 XII [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1777_12. Назва з титул. екрану.

272. Кравченко М.Г. Основні ознаки та вимоги до якісного закону // *Адміністративне право і процес*. №4(6). 2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv_nomeriv/4-6-2013/item/229_osnovni_oznaky_ta_vymohy_do_yakisnoho_zakonu_kravchenko_m_h. Назва з титул. екрану.

273. Худойкина Т.В., Лукьянов А.А. Качество закона: коррупциогенные факторы // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2013. № 4. Ч.2. С. 193-196.

274. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу: (критика історичного досвіду). К. : ARC Ukraine, 1996. 793 с.

275. Плавич С. В. Удосконалення і розвиток законодавства України в умовах трансформації суспільства // *Проблеми державотворення і правотворення в умовах модернізації України* : Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 20 й річниці незалежності України / Відп. ред. д-р політ. наук В. П. Горбатенко. К. : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2011. С. 150-151.

276. Плавич С. В. Правотворення, правотворчість та законотворчість: проблема співвідношення // *Держава і право*. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. Вип. 35. С. 88-94.

277. Фігель, М. В. Науковість у правотворчості як умова творення якісного правового закону // *Наукові записки НаУКМА. Сер. Юридичні науки*. К.: Академія, 2007. Т. 64. С. 98-101.

278. Артикуца Н.В. Якість закону як соціальна цінність // *Людина і закон: публічно правовий вимір*: Зб. наук. праць: (Матеріали Міжнародної науково практичної конференції «VII Прибузькі юридичні читання», Миколаїв, 25-26 листопада 2011 року) / Південний регіональний центр Національної академії правових наук України; Миколаївський комплекс Національного університету «Одеська юридична академія», Європейська організація публічного права. 2011. С. 28-30.

279. Мельник А.А. Якість як принципова вимога дієвого закону // *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 396-399.

280. Червінська Н.В. Концепція законопроекту та її значення для підвищення якості законів // *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Вип. 74. С. 55-61.

281. Оніщенко Н.М. Проблема ефективності законодавства та сучасний розвиток // *Віче*. 2007. №12. С. 8-12.

282. Дудар С.К. Критерії якості закону: проблема доктринального визначення в аспекті правової інтеграції України та ЄС // *Часопис Київського університету права*. 2015. №1. С. 23-26.

283. Кравченко М.Г. та Заєць А.Б. Підвищення вимог до якості закону як передумови ефективності його реалізації // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 2. Том 1. С. 67-73.

284. Легін Л. М. Поняття та критерії якості закону: проблеми визначення // *Проблеми законності*. 2016. Вип. 32. С. 196-204.

285. Зайцева А.В. Аналіз проблем ефективності реалізації законів як джерел права України // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 5. Том 1. 2016. С. 21-24.

286. Козулин А.И. Качество регионального закона // *Вестник МГУ* 2000. № 2. С. 206-208.

287. Талянин В.В. Качество закона как фактор повышения «социальной престижности» правовой законности // [Электронный ресурс]. Режим доступа : [http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/99990195_West_pravo_2001_1\(3\)/32.pdf](http://www.unn.ru/pages/vestniki_journals/99990195_West_pravo_2001_1(3)/32.pdf). Название с титул. экрану .

288. Головенко І. Якість закону // *Юридичний радник*. 2013. №3(69) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://yurradnik.com.ua/stati/d18fd0bad19681d182d18cd0b7d0d0bad0bed0bdd183/>. Назва з титул.екрану.

289. Шеянов В. Г., Шубин Д. Д. Проблемы повышения качества законов // *Научный аспект*. 2016. №2. [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://na-journal.ru/2016/gumanitarnye_nauki/779_problemy_povysheniya_kachestva_zakonov. Назв. з титул. экрану.

290. Чаплюк О. І. Теоретичні та практичні аспекти співвідношення національної та міжнародної правотворчості: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 217 с.

291. Нижник Н.Р. Правовий моніторинг як необхідна складова законотворчого процесу // *Вісник Центральної виборчої комісії*. №2 (29). 2014. С. 50-54.

292. Кравченко М.Г. Ефективність реалізації закону: телеологічний аспект // *Адміністративне право і процес*. 2014. № 3(9). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://applaw.knu.ua/index.php/holovna/item/338> efektyvnist realizatsiyi zakonu teleolohichnyu aspekt kravchenko m h. Назва з титул. екрану.

293. Мурашин О. Стан та перспективи розвитку законодавчої діяльності в Україні // *Слово національної школи суддів України*. №1 (2). 2013. С. 174-180.

294. Теплюк М. Ефективність дії закону та умови її забезпечення: окремі питання теорії // *Юридична Україна*. 2013. №12. С. 32-41.

295. Горобець Н.О. Проблеми використання юридичної термінології в законодавстві України // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 1. Том 1. 2016. С.7-10.

296. Барчук А.О. Надзвичайні закони: причини прийняття та роль у забезпеченні правового прогресу // *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення у сучасних умовах*. Вип. 7. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. С. 91-95.

297. Барчук А.О. Надзвичайні закони в системі законодавства України // *Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади*. Вип. 8. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. С. 99-102.

298. Барчук А.О. Функціональне призначення надзвичайних законів // *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, 2018. №4. (32). С. 5-8.

299. Барчук А.О. Надзвичайні закони в системі законодавчих актів України // *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. №1. С. 13-19.

300. Теорія держави та права (лекції). Ефективність норм права.
<http://studies.in.ua/teorija-derzhavy-ta-prava-lekcii/4385-efektivnist-normprava.html>

ДОДАТКИ**Додаток 1****СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:*****Статті у наукових фахових виданнях України:***

1. Барчук А.О. Природа надзвичайних законів: постановка проблеми // *Соціологія права*, 2015. №3-4 (14-15). С. 270-275.

2. Барчук А.О. Надзвичайні закони як предмет наукового пізнання: підходи до розуміння // *Науковий вісник Ужгородського Національного університету* : серія: Право. Ужгород : Видавничий дім "Гельветика", 2015. Т.1 Вип. 35; Ч.2. С. 16-19.

3. Барчук А.О. Надзвичайні закони: поняття та ознаки // *Малий і середній бізнес (Право, держава, економіка)*. Економіко-правовий науково-практичний журнал, 2015. №.3-4 (62-63). С. 99-103.

4. Барчук А.О. Надзвичайні закони: причини прийняття та роль у забезпеченні правового прогресу // *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення у сучасних умовах*. Вип. 7. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. С. 91-95.

5. Барчук А.О. Надзвичайні закони в системі законодавства України // *Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади*. Вип. 8. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. С. 99-102.

6. Барчук А.О. Процесуальні аспекти прийняття надзвичайних законів // *Правова держава*. Випуск 30. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2019. С. 513-521.

Статті в наукових періодичних фахових виданнях інших держав:

7. Барчук А.О. Функціональне призначення надзвичайних законів // *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. Правовой журнал Республики Молдова, 2018. №4. (32). С. 5-8.

8. Барчук А.О. Надзвичайні закони в системі законодавчих актів України // *Visegrad Journal on Human Rights*. Науковий журнал Словацької Республіки. 2019. №1. С. 13-19.

Тези доповідей, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Барчук А.О. Надзвичайні закони у сфері прав людини: сутність та причини прийняття // *Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи*: Зб. мат. II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.). С. 7-9.

10. Барчук А.О. Надзвичайні закони: доктринальний рівень аналізу // *Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності*: Зб. мат. Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26 травня 2017 р.) Київ, КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. С. 150-153.

11. Барчук А.О. Надзвичайні закони в ієрархічній системі законодавства // *Актуальні питання реформування правової системи*: Зб. мат. XIV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 16-17 червня 2017 р.). Луцьк, Вежа-Друк, 2017. С. 5-7.

12. Барчук А.О. Категоріальний вимір надзвичайних законів як вияв законодавчої техніки // *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів*: Зб. мат. III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2-3 листопада 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 252-258.

13. Барчук А.О. Процесуальні аспекти прийняття надзвичайних законів в Україні // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Соціологія права очима молодих вчених: теоретико-правова спадщина Костянтина Неволіна»* (м. Київ, 25 жовтня 2018 р.) // *Малий і середній бізнес (право, держава, економіка)*, 2018. №3-4 (72-73). С. 36-38.

14. Барчук А.О. Особливості дії надзвичайних законів у часі, просторі та за колом осіб // *Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage*, January 25-26, 2019. Международная научно-практическая конференция по правовым наукам, Западный университет Арада, Vasile Goldis (Румунія). С. 7-11.

15. Барчук А.О. Доктринальне розуміння надзвичайних законів: галузевий рівень // *Актуальні питання реформування правової системи*: Зб. мат. XVI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 14-15 червня 2019 р.). Луцьк, Вежа-Друк, 2019. С. 5-7.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи» (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.).
2. Міжнародна науково-практична конференція «Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності» (м. Київ, 26 травня 2017 р.) Київ, КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. С. 150-153.
3. XIV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 16-17 червня 2017 р.). Луцьк, Вежа-Друк, 2017. С. 5-7.
4. III Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів» (м. Київ, 2-3 листопада 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 252-258.
5. XVI Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 14-15 червня 2019 р.). Луцьк, Вежа-Друк, 2019. С. 5-7.
6. Міжнародна науково-практична конференція по правовим наукам «Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage», Західний університет Арада, Vasile Goldis (Румунія).